

Szilágyi Márton

AZ ÍRÓVÁ VÁLÁS MIKROTÖRTÉNETE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”

VITÆ 3.

Sorozatszerkesztő
MÉSZÁROS GÁBOR

SZILÁGYI MÁRTON

Az íróvá válás
mikrotörténete
a 19. század első felében

Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”

Reciti
Budapest
2021

A kötet megjelenését a „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
Lendület Kutatócsoport, valamint a
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

Lektorálta
VADERNA GÁBOR

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2732 2025

ISBN 978 615 6255 23 5

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM

Bevezető megfontolások	7
Néhány szépirodalmi Liszniai-reprezentáció, utólagos nézetből	23
Krúdy Gyula: Ál-Petőfi	24
Nagy András: Toron, 1867	26
Kompolthy Zsigmond: Kísértet-csárdás	37
Családi tradíciók és iskoláztatás	43
A vármegyei karrier kezdete és az írói pálya nyitánya	55
Az 1848–49-es szerepvállalás és következményei	77
Kényszersorozás és a visszatérés első évei	89
Egy új, írói életforma kialakításának kísérlete	105
A <i>Palóc dalok</i> mint ideologikum és mint költészet	121
Újabb kötetek az 1850-es és 1860-as években	137
Ferenc József 1857-es látogatása: egy lehetséges reakció mentalitástörténeti távlatai	153
Liszniai Kálmán, Vahot Imre és a dalidók az 1850-es, 1860-as években	159
Az utolsó évek	195
Összegzés	209
Függelék	215
Liszniai Kálmán verspublikációi a <i>Hölgyfutárban</i> (1851–1863)	215
Képek	219
Levéltári és kéziratári források	224
Irodalomjegyzék	227
Summary	263

BEVEZETŐ MEGFONTOLÁSOK

Ennek a könyvnek sajátos, régre visszanyúló története van, amely nem egyszerűen csak historiográfia, hanem személyes történet is.

Ami ebből a személyes történetből a szakmai nyilvánosság számára is nyilvánvaló és visszakereshető lehet: Lisznyai Kálmánról először jelentősebb terjedelemben 2000-ben írtam egy, a márciusi ifjakról szóló tanulmánykötet számára.¹ A feladat azonban érdekesebbnek tűnt annál, hogy megelégedjem az ott rendelkezésemre álló, kötött terjedelemmel és a pontos jegyzeteket kényszerűen nélkülöző, az esszé-szerűséget preferáló formai követelményekkel. Ezért nekiálltam továbbfejleszteni a szövegemet, s ebből hamarosan egy kisded kötetre elegendő anyag lett. Ezt Fenyő István befogadta a tőle szerkesztett *Irodalomtörténeti füzetek* című sorozatba, s így 2001-ben megjelenhetett.²

A kismonográfia nem is maradt visszhangtalan, meglehetősen sok recenzió született róla.³ Mindegyiken elgondolkoztam, különösen a további kutatási irányokra ösztönző gondolatokon. De ezeknél jóval fontosabb volt, hogy magam is éreztem több ponton megoldatlanságokat (ezek nagy többségét a kritikai recepció nem is érzékelte): a leginkább az zavart, hogy nem tudtam igazán mélyen tájékozódni abban a sajtóanyagban, amely – akkori sejtésem szerint – számos fontos adatot tartalmazott még a könyv főhőséről, s egy minden publikációra kiterje-

1 SZILÁGYI M. 2000.

2 SZILÁGYI M. 2001.

3 MARGÓCSY 2001; LACZHÁZI 2002; JÁSZBERÉNYI 2002; GEROLD 2001; ANDOR 2002; BERKI 2003; GAGYI 2003; TÖRÖK ZSUZSANNA 2003; PÁSZTORI-KUPÁN 2003; DREGUS 2003.

dő bibliográfia hiányában csak fogyatékosan tudtam áttekinteni az írói életművet. Ez még akkor is kínos, ha a céloom nem Lisznyai költői rekanonizációja volt.

Ezért is jelentett új kihívást, amikor az *Arcanum* adatbázisa segítségével lehetővé vált nagy mennyiségű sajtóanyag internetes alapú keresése,⁴ hiszen a megfelelő keresőszavak kiválasztása után lehetséges volt hálózatosan áttekintenem a korabeli hírlapokat. Kezdetben csak érdeklődésből néztem meg néhány, korábban számomra tisztázatlan pontot az életmű és az életpálya körül, s hamarosan kiderült, hogy olyan segédeszköz birtokába jutottam, amellyel korábbi könyvem anyaga szinte egészében (vagy legalábbis jelentős részben) újrafogalmazható. Ekkor született meg bennem a gondolat, hogy megpróbálom elvégezni ezt a felülvizsgálatot, mivel én magam is kíváncsi vagyok az eredményére – s ezt az is jelentette, hogy vállalom a kötet újraírását is, annak árán is, hogy 2001-es könyvecskémet ezzel óhatatlanul visszaminősítem előtanulmányá.

Be kell vallanom, hiszen amúgyis nyilvánvaló, hogy tőlem egyáltalán nem idegen saját korábbi munkáim újraírása. Ez már nem az első eset volt, hogy visszatértem régebbi irodalomtörténeti dolgozataimhoz, s kegyetlenül újrafogalmaztam őket. Nem mindenki tesz így: van, aki képes korábbi írásait változtatás nélkül újrapublikálni. Én nem ilyen vagyok. Engem például lenyűgözött a gesztus, amikor Kosáry Domokos saját, fiatalkori Görgei-könyvét – igaz, ő a könyv hőségének a nevét Görgey alakban használta... – 60 év után (!), átdolgozva és tetemesen bővítve adta ki.⁵ S ha ilyen csodára nem vagyok is képes, de az eltelt húsz év már kellő alapot adhat egy revízióra. Már csak azért is, mert ez alatt az idő alatt a szakirodalmi környezet is nagyot változott: nem is a Lisznyaira vonatkozó szakmai publikációk száma nőtt meg ugrásszerűen, hanem az irodalom társadalmi használatáról, illetve a Lisznyai kortársairól születtek igen fontos tanulmányok – s talán azzal is áltathatom magam, hogy ehhez az örvendetes változáshoz valamelyest az én korábbi Lisznyai-könyvem is hozzájárulhatott...

Természetesen azért hangsúlyoznom kell: az *Arcanum* felhasználása sem oltott meg minden, korábban is érzékelt problémát. Hiszen a 19. századi magyar nyelvű lapok vonatkozásában sincs minden digitalizálva: nemcsak fontos, Lisznyai számára publikációs fórumot jelentő lapok maradtak ki eddig a digitalizációs projektből, de időnként – bosszantó módon – egy-egy évfolyam a már fönt lévő folyóiratokból is hiányzik, valamint a Lisznyainak szintén fontos fórumot jelentő év-

4 Az előfizetési adatbázis: adtplus.arcanum.hu. Mivel a digitalizált anyagok mennyisége folyamatosan változik, pontosabban gyarapszik, fontos számotartani, hogy a könyv anyaggyűjtése és megírása 2020 végén és 2021 elején történt, tehát az ekkori állapotra vonatkoznak a megjegyzéseim.

5 KOSÁRY 1994.

könyvek, naptárak, almanachok és egyéb sokszerzős kötetek anyaga nem található meg. Sem itt, sem más internetes adatbázisokban – bár a Google Books oldalán teljesen váratlanul időnként meg-megtaláltam egy-két kiadványt. Azt persze már mondanom sem kell, egyiket sem magyar közgyűjtemény anyagából digitalizálták... S mivel ezt a munkát alapvetően a koronavírus járvány karanténra kényszerítő (de elmélyülésre is ösztönző) ideje alatt végeztem, csak korlátozottan volt módom valódi könyvtári munkával pótolni az így érzékelt hiányokat. Ezért is van az, hogy miközben megpróbáltam szinte teljeskörűen rekonstruálni Lisznyai publikációs aktivitását, tudom, hogy nem találtam meg az összes, folyóiratban vagy más lapban közzétett versét: ezért nem is igyekeztem azt a látszatot kelteni, hogy képes volnék teljes bibliográfiát adni az életműről. Viszont az is biztos, hogy rajtam kívül (vagy utánam) aligha lesz bárki, aki hajlandó ilyen mélységben foglalkozni Lisznyai – esztétikai értelemben nem túl értékes – működésével, ezért talán van annak értelme, ha megadom a tőlem már ismert adatokat az esetleges későbbi kutatás számára. Ezért lábjegyzetben gondosan megadtam a felkutatott Lisznyai-versek leőhelyét, ám e helyütt is fel kell hívnom az olvasó figyelmét: nem hiszem, s ő se gondolja, hogy így az összes, a költőtől publikált szöveg megvan. Azt remélem viszont, hogy a publikációs aktivitás hatóköre és kiterjedtsége annak ellenére megítélhető, hogy nem sikerült a teljességre törekvés.

Ez a tanulmány egy, viszonylag jól dokumentált, de irodalomtörténeti feldolgozásokban szűkölködő, jórészt feledésbe merült írói életpályát a 19. századi társadalomtörténeti folyamatok meghatározta keretben próbál meg újraértelmezni. A kiindulópont tehát kettős: egyrészt irodalomtörténeti, másrészt azonban történeti jellegű. Annak idején, 2001-ben a kismonográfia címében még a „társadalomtörténet” szót használtam ez utóbbinak a körülírására, pedig már akkor is a tüzetes kifejtés során a „mikrotörténelem” terminussal érveltem. Ez feloldatlan ellentmondás maradt, amely a magyar társadalomtörténet-írás sajátos tudománytörténeti helyzetével függött össze: nálunk ez a két, egymástól módszertanilag is jól elkülöníthető irány összekeveredett, s a mikrotörténet mint a társadalomtörténet része jelent meg a recepcióban.⁶ Ma már úgy látom, érdemes határozottabban fogalmazni: ennek a munkának mikrotörténeti jellegű célkitűzése van. Mivel időközben megpróbáltam ezt a törekvést egy egészen más kánonikus helyzetű és hatástörténeti intenzitású életművön, a Csokonai Vitéz Mihályén keresztül is megvalósítani, jól látszik a vállalkozás tétje.⁷ S ugyanígy jól megmutatkoznak a különbségek is. Ennek a kísérletnek immár nem egyszerűen az a célja, hogy

6 Erről bővebben: SZILÁGYI M. 2014, 23–27.

7 Ennek részletes elméleti és módszertani kifejtését lásd: *uo.*, 43–60.

konkrét forráselemzéseken keresztül keressünk választ a kérdésre: van-e valamiféle relevanciája az irodalomtörténet-írás számára annak a kihívásnak, amelyet a magyar történetírásban egyre erősebb igénybejelentésként létező (s immár konkrét, felmérhető eredményekig is eljutó) mikrotörténelem módszertana jelent. Az ilyen törekvések eredményét ugyanis már lehet érzékelni, s megítélésem szerint ennek az irodalomtörténet számára megmutatkozó módszertani és szemléleti haszna sem kérdéses. Ám a Lisznyaival való foglalatosság más jellegű feladatot jelent, mint Csokonai mikrotörténeti léptékű pályaképe.

Ezúttal ugyanis nem egy létező, kiépült és masszívnak mutató szakirodalmi hagyomány felhasználásával (vagy éppen azt helyesbítendő) kell egy másféle léptéket megtalálni az életrajz és az életmű összefüggésének a feltárásához. Liszniai esetében is vannak ugyan helyesbítendő közhelyek, de szó sincs jól alátámasztott és komoly hatással rendelkező irodalomtörténeti előzményről mint nagy narratíváról. Ennek persze leginkább Liszniai költői életművének a hatástörténeti jelentéktelensége az oka. Ugyanakkor viszont meglepően sok mindent tartalmaz az a hagyaték, amelyet kezdetben Liszniai, majd az ő halála után a családja őrzött meg, s amelyet a fiai juttattak el közgyűjteménybe, nevezetesen a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ezt ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. S noha ezt az anyagot nem tartották meg egyben, hanem darabjait szétosztották a különböző különgyűjteményekbe, még így is lehetőség van arra, hogy az életrajz számos apró elemét ezeknek és az egyéb forrásból ismerhető adatoknak az egymásra vonatkoztatásával lehessen pontosítani. Merthogy itt az volt a kérdés, hogy miképpen lehetséges számos apró, önmagában nyilván jelentéktelen mozzanattól összerakni egy, az életrajz egészére vonatkozó narratívát, illetve miképpen lehet ezen belül megragadni az irodalmi hivatástudat és az írói szerepértelmezés azon elemeit, amelyek a 19. század első felének szempontjából is jelentőséggel rendelkeznek. Hiszen itt egy olyan időszak írói életpályáinak vizsgálata kerül előtérbe, amely a magyar irodalom – máig meghatározó, illetve csak az utóbbi években erózióknak induló – intézményrendszerét, pontosabban, ezen intézményrendszer kiépülési folyamatának döntő, kezdeti lépéseit foglalja magában. Éppúgy erre a bő egy évszázadra (durván: a 18. század közepétől a 19. század közepéig tartó periódusra) esett ugyanis a magyar nyelvű folyóirat-kultúra kialakulása és differenciálódásának kezdete, mint ahogy a magyar nyelvű színjátszás állandósulása és intézményesülése, az egyetem állami kézbe kerülése, a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása vagy az az akadémiai mozgalom, amely beletorkollott a Magyar Tudós Társaság létrejöttébe. A példákat még lehetne szaporítani, ám talán ennyiből is világos a következtetés: egy korábbi eredetű, alapvetően személyi elvű mecénárius folyamatos fennmaradása mellett ekkor jelentek meg olyan új intézmények

is, amelyek lehetővé tettek más típusú, korábban ilyen formában fel nem merülő értelmiségi, művészi (vagy kvázi-értelmiségi, kvázi-művészi) életformákat, kihasználván egy létrejövő nemzeti szintű és ideológiájú mecénatúra lehetőségét. A korábbi pályák mellé (mint például a lelkészeké, tanároké, jegyzőké) pedig felzárkózott a szabad értelmiségi életforma lehetősége is, amelynek repertoárjához az akadémikusok gárdáján túl a saját írásai jövedelméből megélni tudó író (néhány, nem túl sok) példája mellé immár odasorolható volt a sajtópiac különböző területein mozgó, szerkesztői vagy egyéb feladatot ellátó, s mellesleg íróként is megmutatkozni képes literátor figurája.

Egy mikrotörténeti karakterű írói pályakép megalkotását persze nagyban megkönnyítette volna egy újabb, társadalomtörténeti szempontú összefoglalás a magyar irodalomról. A 18–19. század irodalma kapcsán ezt a feladatot szintén megpróbáltuk szerzőtársammal, Vaderna Gáborral elvégezni, s ez a vázlatos, nyilván számos helyen pontosítandó és bővítendő összefoglalás legalább fölrajzolta azt a keretet, amelyet immár érdemes lenne kitölteni számos egyéni írói pálya aprólékos tanulságaival.⁸

Amikor egy olyan 18–19. századi írói életpályát próbálunk meg áttekinteni, amely – vagy a feldolgozottsága miatt, vagy a rendelkezésre álló hagyaték szerkezete miatt – lehetővé teszi a finomabb, a póre biográfián túlnyúló elemzés elvégzését, az anyag számbavételekor nyilvánvalóan kitűnik, hogy mennyire és egyáltalán mire használható az irodalomtörténet érdeklődését eddig felkeltő életrajzi adatmennyiség, s mely pontokon szükséges új forrásokat és új kontextusokat bevonni. Lisznyai ebből a szempontból ideális figurának bizonyul, noha – be kell vallanom – az iránta megnyilvánuló érdeklődésem nem tudatos mérlegelés következménye volt: menet közben, már a munka elkezdése után döbbsentem rá, mennyi minden áll a kutató rendelkezésére, s mi mindent nem vett észre eddig az irodalomtörténeti szakirodalom. A feladat ebben az esetben nyilvánvalóan eltért az irodalomtörténet-írás leggyakoribb, szokásosnak vagy tipikusnak tekinthető kérdésfelvetésétől, amely a kiválasztott személlyel való elmélyültebb foglalkozás legfontosabb (majdhogynem egyetlen) okának az esztétikai érdekeltséget tartja. Mintegy fel is vértézve a kutatót a tárgya iránti elfogultságra, s ezzel a tárgyalt életműnek, munkásságnak empatikus újrafelfedezését sugallja. Ezért célszerű hangsúlyozni: Lisznyai esetében ilyesmiről nincsen szó. Őt nem azért választottam ki kortársai közül, mert írói teljesítményének immanens értékéről, háttértörténeti vagy fejlődéstörténeti jelentőségéről meg vagyok győződve. Ő sokkal inkább a hagyatéki helyzet, a feldolgozhatóság és az irodalmi életben egykoron

8 SZILÁGYI M. ÉS VADERNA 2010.

betöltött szerepe miatt vált érdekessé; írói, költői teljesítménye pedig csak abból a szempontból vált számomra fontossá, hogy a nyilvánvaló, hisz folyamatos irodalmi tevékenységgel és kiadott művekkel hitelesített írói ambíció milyen életformával épült egybe. Ebben az összefüggésben különösen lényeges volt az író családi háttérének, a felmenők életrajzának rekonstruálása is, hiszen ennek a háttérnek és a személyes pályafutásnak az összevetése rajzolhatja ki azokat a mobilitási stratégiákat, amelyek az írói működéshez kapcsolható társadalmi szerephez hozzátartoznak. Az ezekre az adatokra felépülő biográfia pedig immár túllép az életrajz tényeinek a dokumentálásán vagy leírásán: a választott és ambicionált írói működést mint a társadalmi intézményrendszer egyik elemét értelmezi, az életformát alakító, meghatározó tényezőként. Ezért lehet különös jelentősége annak, hogy ez a vizsgálat alapvetően 18–19. századi anyagra épül: az életút mikrotörténeti dimenzióját teheti markánsabb az irodalom intézményrendszerére is irányuló figyelem. Másfelől persze ez csak növeli a kutatómódszertani nehézségeket, hiszen egy-egy ilyen mikrotörténeti pályakép megírásához gyakorlatilag menetközben kell pótolni mindazt, ami még hiányzik a magyar irodalomtörténet intézményközpontú vizsgálatából.

Egy olyan próbálkozásnak, amely Lisznyai Kálmán mikrotörténeti pályaképet akarja megrajzolni, újra kell alakítania azokat a metodológiai megfontolásokat, amelyeket az eddigi feldolgozások kimunkáltak: az irodalomtörténeti szakirodalomét éppúgy, mint a történetiét. Természetesen az a feladat, hogy egy egyéni életutat igen sokfelől, olykor rendkívül szórt adatokból kell összerakni, nem újdonság: a biográfiák írása, lett legyen szó történeti vagy irodalomtörténeti életrajzokról, mindig is hasonló nehézségeket jelentett. Az a biográfia-típus azonban, amelynek felvázolására kísérletet teszek, mégsem egyszerűen egy történeti igényekkel megalkotott életrajz, amelynek a tárgya – adott esetben – egy íróként elhíresült személy.⁹ A vizsgálódás ugyanis arra a kérdésre is választ kíván keresni, hogyha – a korábban elmondottak értelmében – egy 19. századi magyar író életrajza kapcsán egy mikrotörténeti esettanulmány megrajzolását kíséreljük meg, akkor lehetnek-e ennek releváns eredményei történeti-poétikai szempontból.

Lisznyai példája ebből a nézetből azért sajátos, mert kiadott és kéziratban maradt verseit végigolvasva sem tűnik úgy, hogy létezhetnék esztétikai érdekeltisé-

9 Ilyen típusú elemzésként említhető a korábbi szakirodalomból a klasszikus példa: Vörös Károly könyve (Vörös 1958), amely három tanulmányban, tehát nem is monografikus igénnyel tekinti át Horváth Ádám életrajzának és kapcsolatainak lényeges pontjait; ez a – mindmáig a Pálóczi Horváth-szakirodalom mintaszerű darabjának tekinthető – munka azonban félreismerhetetlenül egy történész munkája, viszonylag kevésbé integrál poétikai megközelítéseket. Mindenesül már csak ezért sem lehetett minta.

ge bármiféle újrafelfedezésnek. Mindazonáltal a mikrotörténeti életrajz még egy ilyen szövegtudomány esetében is képes lehet integrálni hermeneutikai kérdéseket. Választ lehet keresni például Lisznyai egykori, szinte hihetetlen népszerűségének az okaira, amelyre már a korábbi szakirodalom is felhívta a figyelmet, de a tény rögzítésén túl leginkább csak a közlés színvonalát kárhoztatta. Pedig a mikrotörténeti lépték alkalmazása felszínre hozhat számos olyan, önmagában aprócska olvasástörténeti adalékot is, amelynek érdemes a kritikátörténeti kiaknázása. Az a komoly eredményeket hozó kritikátörténeti irányzat, amelyet nálunk már egy monográfia-sorozattá kiépült, több évtizedes kutatási program fémjelez, az egyes irodalmi korszakok irodalomfelfogását úgy közelíti meg, hogy elsősorban – a 18. századtól kezdve azonban már szinte kizárólagosan – metaszövegeken (kritikákon, elméleti reflexiókon, retorikákon stb.) és irodalmi vitákon keresztül kíván eljutni általánosítható következtetésekhez.¹⁰ A korszakunkat érintő kötet el sem készült,¹¹ így nem is segíthet Lisznyai irodalmi jelenségének a vizsgálatában. Mindazonáltal a mikrotörténeti lépték érvényesítéséhez a legtöbb módszertani segítséget talán a magyar irodalom legkorábbi időszakával foglalkozó monográfia adhatja meg. Tarnai Andor könyve a középkori magyarországi írásbeliség speciális kutatási nehézségeit változtatván módszertani előnnyé, az irodalmi gondolkodást még egy általánosabb nyelvhasználati felfogás – történeti rétegzettségében is tagolt – specifikumaként kezelte, nem próbálván meg elszakítani sem a retorikai oktatástól, sem a rendtörténetektől vagy az oklevélkiadási gyakorlattól.¹² Ennek a példászerű monográfiának a fényében a mi 19. századi témánknak is jobban látszanak a lehetséges implikációi: a mikrotörténeti életrajz hozzásegíthet ahhoz is, hogy sikerüljön bevonni a nyelvhasználat és az irodalomértés olyan rétegeit és módusait is ebbe a vizsgálatba, amelytől a kritikátörténet – éppen a 19. században már létező és differenciálódó irodalomkritikai szövegtípusok bősége miatt – inkább eltekint. Ez a lehetőség pedig még azzal az eséllyel is társulhat, hogy az interpretáció keretét adhat egyéb életművek értelmezéséhez: például Lisznyainak a nyilvánossághoz való viszonya magyarázhatja Petőfi gesztusa-

10 A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében még a 70-es években, Szauder József irányításával kezdődtek el a kritikátörténeti kutatások; Szauder halála után Tarnai Andor irányította a vállalkozást, majd Tarnai halála után Szörényi László vette át ezt a feladatot Tverdota Györggyel közösen. A kutatás eredménye az *Irodalomtudomány és kritika* című könyvsorozat. A menetközben módosuló, ám mindmáig befejezetlen kutatási program tudománytörténeti értékelésére lásd: SZILÁGYI M. 2014, 49–50.

11 Az 1840-es évekre rendelkezésünkre áll Korompay H. János monográfiája: KOROMPAY 1998. Hiányzik ellenben az 1849 és 1867 közötti időszak feldolgozása.

12 TARNAI 1984.

it, vagy éppen Lisznyai kötetkompozícióinak és az egyes versekben tettenérhető metaforaalkotásának a végiggondolása más fényben tüntetheti föl akár Arany lírai verseinek szimbolizációs mechanizmusait is.

Lisznyai esetében nem egyetlen (vagy legalábbis domináns) forráscsoport finom elemzésére kell vállalkoznunk: nem egyetlen visszaemlékezés vagy napló áll rendelkezésünkre, ahol – narratológiai módszerek alapján – lehetőség lenne nézőpontok szétválasztására, esetleg eltérő mentalitások bemutatására, bevonván más természetű, szokáselvű viselkedési normákat láthatóvá tevő ellenőrző forrásokat a tipikusság/atipikusság megragadásához. Ám nem is peranyaggal állunk szemben, amely – az eddigi mikrotörténeti szakirodalom tanúsága szerint – a leginkább lehet próbaterepe az ilyen típusú elemzéseknek. Itt a teljes életpálya adatait különböző, karakterüket tekintve igen vegyes kútfőkből kell összerakni, úgy, hogy ebből valamiképpen a társadalmi feltételrendszerre reagáló egyéni mentalitás dimenziói bontakozzanak ki. S ez azt is jelenti, hogy az előbb említett elemzési módszerek mindegyikére tekintettel kell lenni, hiszen Lisznyairól maradtak fenn visszaemlékezések, mint ahogy különböző típusú jogi szövegtípusok is felhasználhatóak bizonyos cselekedeteinek a rekonstruálásához, a birtoka zár alá vételét bizonyító anyagoktól kezdve egészen a rendőrségi megfigyelés dokumentumaiig. A feladat sikeres megoldása tehát csak igen komoly forráskritikai műveletek után lehetséges, hiszen a pályafutás különböző fázisait, az egyéni döntéshelyzetek fontos pillanatait nem ugyanolyan típusú forrásokból lehet megismerni. Lisznyai esetében, mivel egy Nógrád megyei köznemes család gyermekéről van szó, be kell vonni családtörténeti kutatásokra alkalmas kútfőket – például vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveket és iratokat –, hogy a család nemességének kihirdetését, valamint a tágabb család Nógrád és Pest vármegyébe történő beépülését megragadhassuk, hiszen egy ilyen folyamat megértése teheti érthetővé az irodalmi ambíciót és az ehhez választott életformát: ha ugyanis tudjuk azt, hogy nagy valószínűséggel és jó eséllyel milyen pálya befutására nyílt volna lehetősége Lisznyainak a reformkori Nógrád viszonyai között, választásának a tétje is világosabb lehet.¹³ Ehhez a munkafázishoz azonban az is hozzátartozik, hogy – mivel sem Lisznyairól nincs korszerű és megbízható életrajzi monográfia, sem a Nógrád megyei nemesi családokról – a kutatónak alapkutatásokat kell elvégeznie. Mindezt viszont csak a hagyatéék anyagával kontrasztban érdemes elvégezni, hiszen Lisznyai a számára releváns, a nemességigazoláshoz szükséges iratokat archiválta is, így ez utóbbiak jól kiegészítik a vármegyei iratanyagot. Hasonló jelleget feltárást igényel a házastárs, Halász Ida családi hátterének a föltárása is, ebből

13 Ennek a szempontnak a tágabb elméleti-módszertani jelentőségére lásd: LEVI 2000.

a nézőpontból ugyanis lényeges lehet a párválasztás, a házasodás stratégiájának a fölmérése; mint ahogy nem érdektelen a Lisznyai-házaspár gyermekeinek az életútja sem. Ilyenformán a Lisznyai Kálmánra irányuló érdeklődés, amely az egyéni sorsalakítás tényezőit kívánja számbavenni, egy tágabb családtörténeti beágyazottsággal is számol: a mikrotörténeti lépték megteremtéséhez ismételtelen olyan feladatokat is elvégezvén, amelyek nem feltétlenül egy ilyen kutatás keretébe tartoznának – ám ez nem feltétlenül baj, mert így más kérdések tehetők föl, mintha egyszerűen csak felhasználnánk a családtörténeti szakirodalmat (amely, hangsúlyoznám, a Lisznyai család esetében nem létezik). Lisznyai életpályája ugyanis mindeddig – valóban erőteljesen – csupán a 19. század végi pozitivistá irodalomtörténet érdeklődését váltotta ki, így egy alapvető, de hiányos monográfián túl,¹⁴ alig folytak rendszeres biográfiai kutatások. S Bányai Elemér 1901-es monográfiája is más kérdésirányok mentén állt össze, mint ami engem érdekelt. Egészen más a helyzet Petőfi esetében, ahol az irodalomtörténeti szakirodalom, elsősorban helytörténeti érdeklődéstől vezetettve, folyamatosan komoly figyelmet szentelt a családtagoknak is, illetve Petőfi társadalmi beágyazottságának.¹⁵ Itt inkább a koncepciózus rendteremtés volt a feladat a hullámzó színvonalú (néha azonban igen jól használható) helytörténeti szakirodalom állításai között, s ezt Kerényi Ferenc kiváló Petőfi-monográfiája el is végezte.¹⁶ Kerényi elsőrendű filológusként s a Petőfi-szakirodalom fölényes ismeretében voltaképp odajutott, ahová egy mikrotörténeti elemzés is el akar jutni; oda, amit Takáts József – még a Petőfi-monográfia megszületése előtt – így fogalmazott meg áhított célként: „érdekes lehet egy olyan tanulmány is, amely azokra az egyéni stratégiákra figyel, amelyek egy 19. század közepi magyar író interakcióiból feltárhatók.”¹⁷ Ez a Petőfi-monográfia fontos bemérési pontot kínál Lisznyai pályafutásához – 2001-ben ez még nem állt rendelkezésre, legfőljebb Kerényi Ferenc előtanulmányait lehetett irányadó szempontként figyelembe venni. Petőfi esetében tehát egy mikrotörténeti elemzés sokkal jobb esélyekkel indulhatott. Érdekes módon a Petőfi-szakirodalomban már Hatvany Lajos érzékelt valami hasonlót: forrás- és emlékezősgyűjteményének egyik helyén utalt a „petite histoire” lehetőségére, igaz, ezt leginkább Teleki Sándor emlékezésére vonatkoztatta. Persze Hatvany nem a mikrotörténet-írást értette ezen fogalom alatt: számára ez a történelem nagybeszéléseitől eltérő, a

14 BÁNYAI 1901.

15 Erre csak néhány példa: MEZŐSI 1961; MEZŐSI [1954]; IRÁNYI 1964; TÓTH 1994. Újabbban, már nem helytörténeti, hanem mikrotörténeti kiindulással: GYIMESI 2021.

16 KERÉNYI 2008.

17 TAKÁTS 2007, 38.

hétköznapok világára ügyelő irány jelzése volt¹⁸ – a mikrotörténelem módszertani tisztázódása is jóval későbbre tehető, mint amiről még Hatvany egyáltalán értesülhetett, s az eleve inkább olasz fejlemény volt, s nem francia.¹⁹ Ez az utalás tehát legfőljebb érdekes s véletlen egybecsengésként tartható számon, s az, hogy a Petőfi-szakirodalomban mutatkozott meg először s a legnagyobb hatásokkal egy, a mikrotörténehez közelítő szemlélet lehetősége, Kerényi Ferenc érdemének tekinthető.²⁰ Lisznyai Kálmán pályafutásának feldolgozása viszont emiatt módszertanilag külön tanulságos lehet, mert ebben az esetben szinte a források feltárásától kell elkezdeni a munkát. Lisznyai kiválasztását pedig az is indokolhatja, hogy ezáltal Petőfi pályafutásának antropológiai értelmezése is megkaphatja a párhuzamot: hiszen azonos nemzedékhez és az életpálya bizonyos, meghatározó pillanatában azonos társasághoz tartozó íróról van szó, akiknek ugyanazzal a társadalmi-irodalmi közeggel kellett boldogulniuk.

Lisznyai írói életműve sajátos módszertani lehetőséget is jelent: hiszen van egy szerencsésen fönnyaradt, igen heterogén tartalmú írói hagyaték, még ha széttagolva is, s ebből igen sok, mikrotörténetileg kamatoztatható adatot lehet kinyerni. Ezek pedig – összekapcsolva az eltérő típusú forrásokból származó és különböző szinteket láthatóvá tevő mozzanatokkal – olyan pontokon is lehetővé teszik a következtetéseket, ahol egyébként más eligazítás nem adódna. Ez olyan módszertani tanulság, amelynek érdemes figyelmet szentelni: a mikrotörténet léptékváltásának a szem előtt tartása képes lehet sok, törmelékesnek látszó adat értelem-összefüggését megadni. S így nem is baj, sőt kifejezett előny, hogy nem áll rendelkezésünkre szép és kerek narratív forrás Lisznyai életéről. Mi több, a mégiscsak meglévő visszaemlékezések maguk is szilánkosak és töredezetek, eltérő hosszúságúak és kidolgozottságúak, eltérő kommunikációs szituációkhoz igazodva jöttek létre, időnként egy nagyobb memoár keretében maradtak fent. Szerencsés esetben – s erre is van néha módunk – ezeket ütköztetni tudjuk egyébe, recens forrásokkal, azaz lehetővé válik valamiféle kontroll lehetősége, s nem kell egyszerűen elhinnünk minden állítást. Ez azért lényeges, mert így lehetséges meghaladni azt a narratívát, amely az eddigi, csekély számú Lisznyai-biográfia visszatérő sémája: hiszen ezek a munkák nagymértékben kiaknáztak néhány fontosabb visszaemlékezést, igaz, olykor csak áttételesen, egyik feldolgozásból a másikba költöztetve át a sztereotípiákat. Az ellenőrzésbe bevonható adatoknak fontos bázisa a napisajtó:

18 „A franciák »petite histoire«-nak hívják a történetírásnak azt a szerény műfaját, amely egy-egy korszak főeseményei mellett a történelem országútjáról elkanyargó ösvényeket kutatja.” HATVANY 1967, 1:923.

19 Az irányzatról összefoglalólag lásd: SZIJÁRTÓ 2014.

20 Vö. még: GYÁNI 2018.

Lisznyai 1863-ig tartó élete már olyan periódusra esik, amikor a tagolt sajtópiac létezése lehetővé teszi az életpálya bizonyos eseményeinek a nyomkövetését, tekintvén azt, hogy Lisznyai – népszerűsége és extravaganciája miatt – méltó volt a publikum figyelmére. A sajtóhírek nagyobb arányú bevonását pedig immár lehetővé teszi az internetes formában hozzáférhető adatbázis, az Arcanum: ennek a teljesebb kiaknázása talán a legfontosabb különbség, amely a 2001-es feldolgozást jelen könyvtől elválasztja. Persze így is vannak Lisznyai életének homályos pontjai, ahol nincs lehetőségünk arra, hogy a narratív formában fennmaradt, utólagos forrásainkat (a kisebb-nagyobb memoárokat) ütköztessük az egykorú hivatalos iratokkal; ám a fentebbiekben érzékeltetett – részben irodalomtörténeti, részben köztörténeti tendenciákra is ügyelő – forráskritikai műveletek révén talán sikerülhet kikerülnünk abból a csapdából, ahová a forrásadottságok zárnak be bennünket, azaz hogy reflektálatlanul és minden gyanú nélkül viszonyuljunk a korábbi, nem kielégítőnek látszó értelmezésekhez. Egyrészt ugyanis az életpálya egészét tekintve lehetséges megragadni azt a közeget, amelyhez Lisznyai – egykorú följegyzésekkel nem dokumentálható – reakciói hozzámérhetőek, másrészt éppen a memoárok jellege segíthet megérteni azt, hogy az emlékezés mechanizmusai miféleképpen szervezheték áttekinthető narratív sémába az egykori eseményeket; az elbeszélői nézőpont azonosításával pedig legalább a Lisznyaira vonatkozó történet logikai-diszkurzív státusza megragadható. Ennek az eljárásnak tágabb elméleti-módszertani jelentősége is lehet, ha a mikrotörténeti megközelítés relevanciáját bizonyítandó, egyéb témákat keresünk a 19. század magyar irodalom történetéből. Gondoljunk csak olyan esetekre, amelyeknél igencsak hasonlóak a forrásadottságok, azaz majdnem (vagy jórészt) egyetlen kútfőnk van egy fontos, többféleképpen is interpretálható esemény megismerésére, de nincs módunk arra, hogy ütköztessük a különféle nézőpontokat. Ilyen például Berzsenyi Dániel 1810-es, nevezetes pesti útja, s a Kazinczy „triászá”-val való, konfliktusosnak bizonyuló találkozása vagy éppen valamivel későbből Kazinczy és Kisfaludy Károly első (és utolsó) pesti összejövedele. Berzsenyi pesti útjáról csupán egyetlen, Szemere Páltól származó leírásunk van, valamint egy másik, jóval rövidebb reflexiónk magától Berzsenyitől;²¹ Kazinczy és Kisfaludy Károly 1828-as pesti találkozásáról pedig rendelkezésünkre áll egy, Toldytól származó, utólagos beszámoló és egy ehhez szorosan hozzátartozó, szintén utólagos metszet,²² amelyet immár szembesíteni lehet Kazinczy 1828-as, pesti útjáról született naplójával. Ebben az író ugyan rögzítette a Kisfaludyval való első találkozás tényét, de hangsúly nél-

21 A két levelet lásd: MERÉNYI 1976, 274–283, 284.

22 Vö. VAYERNÉ ZIBOLEN 1973, 50–51.

kül, s rögtön melléteve, hogy Bajzával is ekkor találkozott először. Azaz semmiféle fordulatot és revelációt nem érzékelt a találkozásban, hiszen ez csak egyike volt az ekkori új ismeretségeinek.²³ Látszólag ezek nemigen tesznek lehetővé igazán finom, aprólékos elemzést, s mégis születtek olyan tanulmányok, amelyek – az imént vázolt metodológiai megfontolások értelmében – az eredeti formájában hozzáférhetetlen, csak szöveggént vagy képi információként megragadható eseményeket mint a „lehetséges történelem” kifejeződését értelmezték,²⁴ s eljutottak annak megértéséhez is, hogy miképpen válhattak ezek az egykorúan különösebb figyelemre nem méltított szituációk utólag szimbolikusként beállított határhelyzetek megjelenítőivé.²⁵

Lisznyai kapcsán az is előfordul, hogy a levéltári források az életrajznak olyan eseményeit mutatják meg, amelyekről éppen a memoárokból nem szerezhetünk tudomást, s amelyről a nyilvánosságának szánt napisajtó sem számolt be. Hiszen a költőnek voltak olyan ügyei is, amely miatt az 1850-es évek elején rendőrségi vizsgálatok folytak ellene, illetve ami miatt rendőrségi megfigyelés tárgya lett: ezeknek az eljárásoknak az iratanyaga azért igen értékes, mert olyasmit tesznek megragadhatóvá, amelyről feltehetőleg maga az érintett sem beszélt utólag. Nyilván ezért is maradt ki a visszaemlékezésekből – néhány, homályos és egyébként pontatlan utalást nem számítva – az a tény, hogy Lisznyai belekeveredett a Kossuth megbízottjának, Piringer Mihálynak a lebukását követően föltárt összeesküvésbe; igaz, a vizsgálat visszatérően teljesen ártalmatlannak minősítette a költő tevékenységét, semmiféle politikai jelentőséget nem tulajdonítván neki. A megfigyeléseknek, a házkutatásnak vagy éppen egy dokumentálható vád alá kerülésnek a számontartása azonban azért lehet fontos a mi szempontunkból, mert az – egyébként értelmezhetetlennek – tűnő váratlan elutazások ilyenformán a menekülésnek, a félrehúzódnak a kísérleteiként tűnhetnek föl, ráadásul Lisznyainak az 1850-es években olyannyira irodalminak tűnő életformája ennek a fényében a politikai retorziók lehetőségének a kikerüléseként is felfogható.

Mélyen egyetértek azzal a – Szilasi László megfogalmazta – gondolattal, hogy egy kutatási irány létjogosultságát kizárólag interpretációs hozama igazolhatja;²⁶ a mikrotörténelem és irodalomtörténet határterületén mozgó, legalább két-tős (ha nem többszörös) kritériumokat alkalmazó kutatói program pedig feltétlenül gazdagítani képes az irodalomtörténeti szakirodalom palettáját. Az utóbbi

23 A vonatkozó szöveghelyet lásd a kritikai kiadásban: KAZINCZY 2009, 330.

24 Ennek elméleti jelentőségéről és tudománytörténeti kontextusáról lásd: K. HORVÁTH 2000.

25 Berzsenyi kapcsán: VADERNA 2004. Kazinczy és Kisfaludy találkozásáról: SZILÁGYI M. 2020.

26 „Szerintem az egyetlen legitím legitimációs ismérv az adott módszer interpretatív hozama, termékenysége.” SZILASI 2000, 247.

húsz év lassan módosuló szakirodalmi környezete is ezt mutatja. Egyrészt egyre több olyan írói biográfia készül el – nem feltétlenül a mikrotörténet igézetében –, amely túllép az életút egyszerű filológiai dokumentálásán, valamint az életmű és az életút egyszerű egymásra vetítésén,²⁷ másrészt pedig végre vannak olyan nagyszabású vállalkozások is, amelyek tudatosan az irodalom társadalmi használatának a történeti lehetőségeit kívánják leírni.²⁸ Ezek az eredmények – amelyeknek egyébként túlnyomó része a 18–19. századi magyar irodalmat tárgyalja – azt mutatják, hogy mindez alapvetően irodalomtörténeti feladat: az irodalomtörténész ugyanis rendelkezhetik azzal az előnnyel, hogy mást vehet észre a levéltári forrásokban, mint a történész. Persze ehhez az is kell, hogy az irodalomtörténész képzettségébe beletartozzék a történeti források feltárása és interpretálása is. S ez ugyan nem magától értetődő, de azért egyre többen vannak, akik már nemcsak igényt éreznek, de képességet is mutatnak az ilyen jellegű kutatásokhoz. Az újabb társadalomtörténeti iskolák (nevezzük akár mikrotörténelemnek, akár kulturális antropológiának, akár mentalitástörténetnek azt, amivel foglalkoznak) igen sokat kölcsönöztek a strukturalizmus, a hermeneutika vagy éppen a dekonstrukció irodalomelméleti iskoláitól;²⁹ mindennek pedig olyan következményei vannak az olvasás retorikájára – s így a történeti forrásként kezelt szövegek olvasásmódjára is –, hogy azt az irodalomtörténet-írás felől talán egyszerűbb is belátni, mint a történetírás oldaláról.

Nem tagadható persze az sem, hogy ez a jelenlegi könyv – már 2001-es, első változatában is – az életrajznak egy olyan típusát próbálta megvalósítani, amely nem gyakori a magyar irodalomtörténet-írásban. Támpontul éppen ezért inkább a társadalomtörténeti érzékenységű vagy kifejezetten mikrotörténeti indíttatású, szintén nem túl nagyszámú magyar történeti biográfia kínálkozott – mint ahogy jelentős ösztönzést jelentett annak idején az is, hogy az ilyen megközelítést mutató munkák mennyire hiányoztak még a hazai szakirodalomból. Most már szerencsére nem teljesen ez a helyzet, s ez is felfogható újabb ösztönzésnek. A magyar történeti biográfiák relatív hiánya vagy éppen hézagossága – természetesen tisztelet

27 Az újabb hazai szakirodalom ilyen szempontú áttekintésére lásd: SZILÁGYI M. 2014, 19–22.

28 Ilyennek tekintem Vaderna Gábor két monográfiáját (VADERNA 2013; VADERNA 2017), valamint Csörsz Rumen István könyvét (Csörsz 2016). Ez utóbbi háttéréül persze a tőle és Küllős Imolától végzett közköltészeti szövegfeltáró kutatómunka egészét is meg kell említeni. S jól mutatja a folyamatok összekapcsolódását (vagy ha máshonnan nézzük: kevésbé differenciálódó egymásra torlódását), hogy Csörsznek ez az irodalom társadalmi használatát firtató, új irányt jelentő monográfiája a több évtizedes múltú kritikátörténeti sorozat keretében látott napvilágot.

29 Ezt jól mutatják a hazai történeti szakirodalomban Gyáni Gábor módszertani tanulmányai: GYÁNI 2000; GYÁNI 2007.

a kivételeknek – egyébként igencsak megnehezíti nemcsak az újabb szempontokat érvényesíteni szándékozó (mentalitástörténeti, kulturális antropológiai vagy mikrotörténeti irányultságú) történetírás helyzetét is, hanem azokat az irodalomtörténeti törekvéseket is, amelyek az irodalom intézményrendszerének kiépülésére, s ezen belül az írói szerepértelmezések történeti kontextusára kívánnának rákérdezni. Ilyenformán pedig nem csodálható – bár igen sajnálatos –, hogy ebből a szempontból mennyire steril vagy éppen leegyszerűsített képletekkel dolgozik még ma is az újabb, jelentős irodalomtörténeti korszakmonográfiák vagy tanulmányok jelentős része is. Ez persze csupán következmény. Egy olyan sajátossága és tehertétele ez a magyar irodalomtörténet-írásnak, amelynek kialakulása egy hosszú, immár tudománytörténetileg is elemezhető folyamatba illeszkedik bele, s komoly szerepe van ebben a marxista irodalomtörténet-írás évtizedeinek éppúgy, mint az éppen emiatt fölébredt gyanakvásnak és idegenkedésnek *minden és bármiféle* társadalmi vagy társadalomtörténeti magyarázóelvtől. Mert a gyanúnak ebből a megkövesedett állapotából nézve persze még az is marxizmusnak látszik, ami nem az. Aligha célszerű most – az előbbieknél részletesebben – belebonyolódni az okok felvázolásába; az azonban bizonyos, hogy ezeket a feltételeket az egyéni kutatói vállalkozások csak csekély mértékben és kizárólag hosszú távon módosíthatják. Az utóbbi húsz év azonban arról is szólt, hogy lehetnek és vannak változások. Ennek a lassú módosulásnak (vagy inkább: a módosulás szükségességének) az észlelése is kíván lenni ez a Lisznyai-tanulmány.³⁰ Remélhetőleg az irodalomtörténet és a mikrotörténelem kettős feltételrendszerének figyelembe vétele egy termékeny, új megközelítés lehetőségét rajzolja majd ki. Ez a módszertani kísérlet ehhez szeretett volna hozzájárulni már 2001-ben is – s nincs kisebb igénye és reménye most sem...

S hogy visszatérjek a Lisznyaival való foglalkozásom személyes történetének azon eleméhez is, amelyről nyilvánosan semmit sem lehet tudni: még jóval az előtt, hogy 2000-ben publikáltam volna a költőről a Nemzeti Múzeum tanulmánykötetében, első kísérletként egy szemináriumi dolgozatot írtam Lisznyairól. Harmadéves magyarszakos egyetemistaként Dávidházi Péterhez jártam, aki akkor a 19. század második feléről tartott nekünk irodalomtörténeti szemináriumot: ő igen nagyvonalúan ránk bízta, milyen témát választunk. Keltettem némi megrökönyödést, amikor az egész szeminárium színe előtt kijelentettem, hogy én Lisznyai Kálmánról szeretnék írni. Az évfolyamtársaim azért hökkentek meg, mert valószínűleg nem is tudták, ki az a Lisznyai Kálmán – kiváló és toleráns tanárom pedig

30 Mindehhez lásd még módszertani szempontból Kövér György tanulmányait: KÖVÉR 2014. Valamint: GUENIFFEY 2000.

azért, mert ő meg tudta. De elfogadta a választásomat. Sokat dolgoztam a témával, s menetközben többször is úgy éreztem, egy addig föltáratlan (vagy legalább alig bolygatott) területen haladok. Ez pedig még inkább ösztönzött. Jól jellemzi a 80-as évek második felét, hogy az elkészült szemináriumi dolgozatot kézzel írtam meg (akkor még írógépem sem volt), így aztán nem is maradt belőle saját példányom. Arra azért igen határozottan emlékszem, hogy meglehetősen szemtelenül egy Esterházy-idézettel zártam le a szöveget, a nem sokkal korábban, 1985-ben megjelent, *A szív segédigéi* utolsó mondatával: „Mindezt majd megírom még pontosabban is.” Az értékelés alkalmával Dávidházi Péter, aki persze pontosan tudta, honnan származik ez a mondat (tán nem is rejtélyeskedtem, hanem én magam adtam meg, legalább Esterházy nevét), mellé írta piros tollal: „Majd meglátjuk”.

Most jutottam el oda, harminchárom évvel később, hogy kijelenthetem: megírtam immár pontosabban is.

2001-es kötetemben a következőknek mondtam köszönetet a segítségükért, s ők megérdemlik, hogy megismételjem ezt most is: Császtvay Tünde, Deák Ágnes, Hermann Róbert és Kövér György annak idején bizonyos problémák tisztázásához jelentősen hozzájárultak. Külön is meg kell említenem, s ki kell emelnem Kerényi Ferencet, aki húsz évvel ezelőtt a lektorom volt: újraolvasva akkori véleményét, még most is találtam benne olyan iránymutatást, amelyet annak idején nem tudtam megvalósítani, most azonban beépíthettem az érvelésbe. Egykori segítőimhez csatlakozott most az újabb kiadás világra segítése kapcsán jelenlegi lektorom, Vaderna Gábor, aki számos fontos pontosítással és lényegi összefüggések felvillantásával segített árnyalni a mondanivalómat. Ez akár szimbolikusnak is tekinthető: húsz évvel ezelőtt egykori tanárom, most pedig egykori tanítványom volt a legfőbb támaszom... S ez nemcsak az idő múlását jelzi, hanem a szempontok gyarapodásának és a tudás mélyülésének azt az irányát is, amelyért egyáltalán dolgozni érdemes.

A főszövegben olvasható folyóiratcímeket, a Vitae sorozat eddig megjelent köteteitől eltérően, nem kurziváljuk.

NÉHÁNY SZÉPIRODALMI LISZNYAI-REPREZENTÁCIÓ, UTÓLAGOS NÉZETBŐL

Nem ismerünk túl sok példát arra, amikor Lisznyai Kálmán alakja egy irodalmi műbe szervesülve, fiktív alakká vált – viszont fölöttébb érdekes a fikcionalitás felől ránézni erre a pályafutásra, amely szinte magától olyan, mintha eleve fikció volna. Ha az előzőekben érintett személyes történetet akarom folytatni még egy pillanatra, akkor is van jelentősége a dolognak: az alábbiakban érintett irodalmi szövegek közül a Nagy Andrásé volt az első olyan szépirodalmi alkotás, amelyben Lisznyairól olvastam (a kötet megjelenésekor 13 éves voltam, ekkorra tehető az élmény), azaz tudatosan ez az elbeszélés mozgatott akkor, amikor egyetemistaként szemináriumi dolgozatom témájaként választottam Lisznyait. Érdekelt ugyanis, mit lehet tudni róla, ha nem egy irodalmi szöveg belső poétikai elrendeződése felől nézünk rá, hanem életének egyéb reprezentációi felől. Kompolthy Zsigmond (azaz Bán Zoltán András) darabjának ősbemutatóját is láttam 1989-ben a Radnóti Színházban, s akkor már túl voltam Lisznyai életének első rekonstrukcióján, de még jóval előtte a monografikus igény megszületésének, így már volt mihez hozzámérnem Kompolthy Lisznyai-ábrázolását. Egyáltalán: azonnal felismerhettem a színpadon más névvel szereplő alak mintájaként Lisznyait – ez sem volt magától értetődő, mert ott más néven szerepelt az illető drámai figura.

Egyedül Krúdyt nem olvastam még ekkor, pedig egy ilyen, Lisznyait irodalmi hősként vizsgáló áttekintésnek mindenképpen vele kell kezdődnie. Rá csak később figyelmeztetett egykori tanárom, akkor már kollégám, Margócsy István.

Krúdy Gyula: *Ál-Petőfi*

Krúdy 1922-ben, először folytatásokban megjelent regénye¹ mellékszereplőként lépteti föl Liszniai Kálmánt: a cselekvény szerint ő és Lauka Gusztáv azért érkeznek a Kisfaludy gőzhajóval „Kisörs”-re (a mai Alsóörsre), hogy leleplezzék az ott bujkáló, s már országos hírre jutott, magát Petőfinek kiadó szélhámost. Mivel a regény egyik alapproblémája éppen az identitás (jelesül Petőfi identitása), nem egyszerűen az a dilemma, hogy Petőfi vajon él-e még vagy elesett a segesvári csatában, hanem az azonosság kritériumai: vajon a művek vagy a személyiség ennek a legfőbb hordozója, s egyáltalán a saját deklaráció elegendő-e a teljes bizonyossághoz (hiszen az ál-Petőfiként felbukkanó figurák közül ketten folyamatosan cáfolják, hogy ők lennének Petőfi, míg egy valaki ezt ugyan kinyilvánítja, de őt meg a narráció és a regénybeli szituáció őrülnék minősíti). Liszniai figurája ebben a szerkezetben a külső referencia lehetőségét ígéri: ő lenne az, aki el tudja dönteni, a felbukkanó, s a környezetétől Petőfinek hitt személy nem csaló-e. Ebben a funkciójában nincs szükség árnyalt jellemrajzra, de még így is feltűnő, hogy Krúdy mitől, a szinte kötelező (de mindenképpen széles körűen ismertnek tetelezhető) Liszniai-mitológia mely elemeitől tekintett el: egyrészt nem kívánta Lisznyait tájszólásban beszéltetni, sőt, a rá jellemző hiperbolikus túlzásokkal és képzavarokkal jellemezhető nyelvhasználatot sem akarta tükrözni, másrészt nem is törekedett az életút számos vonatkozásának felvillantására. Ebből következően egyetlen mozzanat említése maradt benne a regényben Liszniai korábbi életéből (a regény cselekvényideje 1855-tel azonosítható, mert friss eseményként említik benne Vörösmarty halálát): a kényszersorozat ténye (s ehhez kapcsolódóan egy anekdota) az egyik szereplő szólamaként jelen van a költő jellemzéseként. A regényfigurának a legfontosabb narratív funkciója pedig abban ragadható meg, hogy Lisznyaitól hangzik el Petőfi halálának a leírása. A betéttörténet egy omnipotens másodlagos narrátort alkot meg, aki ugyanekkor nem lát bele hősének lelki folyamataiba és belső beszédébe; a regény egyik elemzője úgy fogalmazta meg a helyzetet: „a szöveg az *ottlét*, a szemtanú nézőpontjából megidézett *pontos beszámoló* illúzióját akarja kelteni”.² Ilyenformán persze az egész monológ s annak legfőbb állítása (tudniillik Petőfi segesvári halála) bizonytalanná válik, a nyilvánvaló retorikai szándék ellenére; annál is inkább, mert a történet éppen a halál bekövetkeztét nem tudja szemtanúi bizonyossággal állítani. Ahogyan a jelenetet részletesen elemző újabb tanulmány megfogalmazza: „A gondo-

1 KRÚDY 1922.

2 FLEISZ 2009, 232–233. Kiemelés az eredetiben.

san megkonstruált narratíva, amelynek vége valójában lezáratlan, a narrativizálás szándékoltságára, a hiányzó egység, struktúra elfedésére szolgál.³ Mindezt erősíti, hogy miközben Lisznai Petőfi haláláról beszél, s rendkívül részletesen leírja hősének azt a sajátos lelki diszpozícióját, amelyben Petőfi szinte „lefagy”, s képtelen érzékelni, milyen események mennek végbe körülötte, s miképpen fokozódik az életveszély, maga Lisznai is önkéntelenül ezt teszi: nem veszi észre, hogy közelednek felé az elfogására érkező zsandárok. Ahogyan Fleisz Katalin rögzítette: „Lisznai történetével valójában ugyanazt a Petőfi-sorsot ismétli meg, mint amelyet megidéz.”⁴

A regénybeli Lisznai tehát Petőfi identitáskérdéseinek az ágense lesz. Anynyiban is egyébként, hogy Laukával együtt lefogják, tehát azt az üldözöttséget, amelyet éppen az ál-Petőfik felbukkanása jelez, ő maga is átéli, illetve megjeleníti. Fontos sajátosság, hogy miközben Lisznai szövegen belüli funkciója kiemelt jelentőségű, s a regény központi motívumaihoz szervesen kapcsolódik, ironizáló vagy karikatúrisztikus effektus nem kíséri a felbukkanását (az ironia, amely azért a regény egészében megnyilvánul, alapvetően más személyekhez és szituációkhoz kapcsolódik). Tehát költői teljesítményének vagy extravagáns viselkedésének ábrázolása nem része a regénynek: s noha eredeti nevével szerepel, jelenléte sokkal általánosabb, s nem azt hordozza, amelyet a Lisznai névhez hozzákapsolt anekdoták sugallnak.

Ő csupán egy olyan magyar író, aki személyesen ismerte Petőfit, s aki ilyen módon tanúskodhat róla. S ez a tanúság a legfőbb karakterisztikum. Persze Krúdy alighanem abban a hagyományban gondolkodott, amely Lisznait „Petőfi-epigon”-nak tartotta – bár ezt az összefüggést a regény sehol sem hangsúlyozza. De ha ezt a lehetőséget is beleszámítjuk – ami a regény születése előtti szakirodalmi vélekedést ismerve nem túl merész feltevés –, akkor Petőfi kilétét éppen egy olyan, egykori ismerőse és barátja tanúsítaná, aki maga is „ál-Petőfi”, csak máshogy. Aligha csodálható hát, hogy ezen a ponton azért őt is belengi a regény általános ironiája.

3 FLEISZ 2014, 205.

4 FLEISZ 2009, 234.

Nagy András: *Toron, 1867*

Nagy András kötete 1978-ben jelent meg a Magvető Új Termés című sorozatában, amely az első kötetesek publikációs fóruma volt. Az akkor szokásos, pályakezdő köteteknek kijáró kritikai figyelemhez képest viszonylag élénk és elismerő volt a fogadtatása.⁵ Bár az egyik recenzió egyenesen az év felfedezésének minősítette Nagy András pályakezdését,⁶ a későbbi recepció nem igazolta ezt az ítéletét. Nagy ugyanis nem került bele azon írók névsorába, akiket az ún. „prózaforodulat” meghatározó és irányadó szerzői között emlegettek, s mivel ennek az évnek a terméke volt Esterházy Péter *Termelési regénye* is, ez utóbbi könyvnek a hatástörténeti jelentősége meg is határozta, mire is emlékezett a kritika (illetve később az irodalomtörténet) ebből az évből – bár persze Esterházy nem ebben az évben „indult”, első kötete korábbi volt. Nagy kimaradása ebből a körből egyébként nem csodálható: azon szempontok alapján, amelyek felépült a „prózaforodulat” konstrukciója, sem poétikai radikalitása, sem nyelvteremtő ereje, sem narratív újdonsága alapján nem volt az Esterházyéhoz mérhető ez a pályakezdés. Annak ellenére sem, hogy a szerző a későbbi prózaírói és – különösen – drámaírói teljesítménye okán saját nemzedéke meghatározó alkotójává vált.⁷

A kötet elég határozott poétikai eszközzel hívta fel a figyelmet arra, hogy a szerzői szándék szerint mi tekinthető a kötet centrumának: a kötet cím ugyanis a leghosszabb, s a kötetben utolsónak álló elbeszélés címét ismétli meg, s ezzel rá is mutat erre a szövegre. A kritikák ezt persze észlelték, de ez nem járt együtt azzal, hogy ezt az írást tartották a legfontosabbnak: Kroó András például ugyan rögzítette, hogy a *Toron, 1867* a „legterjedelmesebb és legnagyobb igényű”, de aztán egy másik novelláról mondja, hogy neki az tetszett a legjobban.⁸

Az elbeszélés egy 1867-ben lejátszódott eseménysort beszél el: az elhunyt Pákh Albert temetésére Rozsnyóra érkeznek barátai, az egykori Tízek Társaságának még élő tagjai, s a temetés s az utána következő tor alkalmat ad arra, hogy szembesüljenek saját magukkal, a forradalommal, s az azóta eltelt idővel. Valamint leginkább, s mind közül a legerőteljesebben egykori társuk és barátjuk, Petőfi Sándor emlékével.

5 A számbavett recenziók és kritikák: BALOGH 1978; CSÁSZÁR 1978; SÍK 1978; ISZLAI 1979; BATA 1979; KROÓ 1979; MELIORISZ 1979; SZÁVAI 1979; ALEXA 1979. Funkcióját és igényét tekintve nem kritika, hanem nagyobb merítésű tanulmány: SZKÁROSI 1980.

6 „Nagy András valószínűleg az év felfedezettje, *kitűnő tehetség.*” ALEXA 1979, 40. Kiemelés az eredetiben.

7 Csak egyetlen apró, tünetértékű jelzés: a kérdéssel foglalkozó tanulmánykötetnek egyetlen tanulmányában sem írták le Nagy András nevét. Vö. GYÖRFFY, KELEMEN ÉS PALKÓ 2007.

8 KROÓ 1979.

A recepció ennek a történetnek kapcsán legfőljebb annak regisztrálásáig jutott el, hogy a történet parabolikus, de még csak rejtjelesen vagy sejtetve sem próbálta senki értelmezni, hogy akkor *minek* a parabolájáról is van szó. Arra pedig végképp senki nem kérdezett rá, miért tűnhetett az író számára olyannyira fontosnak éppen ez a parabola, hogy a kötet központjává tette (egyébként ha a kötet többi szövegének a kidolgozottságát tekintjük, akkor akár az is lehet, hogy maga a kötet is ezért az egy írásért született meg, s a többi, rövidebb írás csak helykitöltésnek kellett). Pedig a kritikusoktól egyébként unalomig fölelegetett egyéb szempontok némelyike (fiatal íróról van szó, akinek eseménytelen az élete, egyetemista, most lép be az irodalomba az 1956 utáni nemzedék, amelynek nincs történelmi tapasztalata, stb.) éppen ennek fényében válhattak volna relevánssá. Persze ne feledjük: egy olyan kritikátörténeti periódusban jelent meg Nagy András könyve s ment végbe kritikai észlelése, amely egy erősen korlátozott beszédrendet tett csak lehetővé: mind az irodalomnak, mind a róla szóló értékelő beszédnek figyelembe kellett vennie azokat a politikai korlátokat, amelyek kijelölték a hangoztatható és a tiltás alá eső témák szigorú határait, s a tabukat legfőljebb utalások, célzások és esetleg nem túlságosan kihegyezett történelmi párhuzamok révén lehetett érzékelteni. Ebből következett a hetvenes évek kritikájának egyik nagy teherterele: bizonyos, az egykorú irodalmi szövegek mai olvasata során egyértelműnek látszó jelentéstartalmak még csak meg sincsenek nevezve a recens kritikában. S azt meg szinte lehetetlen eldönteni, hogy azért-e, mert egykorúan észre sem vette a kritikus, vagy észrevette ugyan, de nem tehetette szóvá (mert akkor tabut sértett volna, s magát az író is gyanúba keveri). A mechanizmust, amely előhívta szerző és olvasó cinkosságát, a legjobban egy olyan reflexió írta le, amelyet egy besúgói jelentésnek köszönhetően ismerhetünk – s ez már önmagában is arra mutat, hogy még az erről való beszéd is bizalmasnak minősült; 1966-ban a korszak egyik mértékadó kritikusának, a később öngyilkossá váló B. Nagy Lászlónak a szavait idézte így az egyik róla jelentő ügynök:

Szerinte a kritikusok helyzete a legrosszabb. Hiszen az író, a költő mindent megírhat, mert van egy code-rendszere. Nagy László költőt emlegette: Nagy László már kialakított egy code-rendszert, és abban mindent elmond. Ám a kritikus feladata éppen az volna, hogy az olvasó felé közvetítse a költőt, érthetőbbé tegye, megmagyarázza, vagyis dekódolnia kellene Nagy László verseit. Ezt azonban nem teheti meg, mert nem vállalkozik arra, hogy Nagy Lászlót denunciólja. Ő érti, mit mond Nagy László, de nem írhatja le.⁹

9 Szőnyei 2012, 1:644–645.

Az 1945 utáni évtizedek irodalmi közbeszédének ez a sajátossága utólag igen komoly kritikátörténeti nehézségeket okoz, hiszen a kritikai recepcióból nem lehet alátámasztani bizonyos, az interpretáció számára fontos állításokat. Ezt a módszertani problémát Dávidházi Péter az egykorúan (azaz a 19. században) reflektálatlanul hagyott bibliai allúziók kapcsán írta le a következőképpen:

Konkrétabban, s ezáltal már a vizsgálat legfontosabb eredményét is felvillantva: hogyan kerültek e költeménybe [a tanulmány Vörösmarty *Szózatáról* szól – Sz. M.] olyan *bibliai* érvelés- és szerepminták, amelyek jelenlétét a kortársak még öntudatlanul felismerték, hatásukat a vers jelentésére, sőt egész működésére nézvést magától értetődőnek vették, noha nyomaik az utóbbi mintegy száz év mentalitástörténeti és politikai változásai során eltűntek az értelmezők szeme előtt, s ma már csak a szokásos irodalomtörténeti módszerek sajátos kiegészítésével lehet föltárni őket?¹⁰

Persze jelen esetben másról van szó, mint mélyen beívódott bibliai sémák jelenléte, de – mutatis mutandis – Nagy András elbeszélésének és a róla folytatott kritikai diszkurzusnak az egyik nagy vakfoltja hasonló jellegű, s könnyen lehet, hogy ennek az azonosítatlansága (vagy éppen a politikai beszédrend miatti óvatosságból következő azonosíthatatlansága) miatt torzultak el jelentős mértékben a szöveg megértésének a keretei is. Persze ezt a későbbi irodalomtörténeti szakirodalom bőven pótolhatta volna, csak Nagy pályakezdése nem mutatkozott érdekesnek a későbbi, már nem kifejezetten a kritikai reagálás és regisztrálás feladatát magára vállaló korszakértelmezések számára sem.

Ezért maradhatott megválaszolatlan az az önkéntelenül feltoluló kérdés: ha a *Toron, 1867* parabola, akkor vajon melyik forradalomhoz való viszony kifejezésére használja föl a szerző az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékét, amelyet a szövegben Petőfi Sándor testesít meg? Nem hiszem, hogy különösebben komoly fejtörést okozna bárkinek a válasz: csak 1956-ról lehet szó, amelyet a kritikák némelyike csak abban az összefüggésben említett a szerző kapcsán, hogy ő már ezután született. S az sem hihető, hogy ezt nem lehetett kitalálni viszonylag egyszerűen 1978-ban, a kötet megjelenésekor. (Nyilván semmit sem dönt el, csak kortörténeti adalékként érdekes: amikor én először olvastam az elbeszélést 1978-ban, rögtön megértettem, miről is van szó.) Éppen ezért igencsak furcsa azon kritikák érvelése is, amelyek ezt a – nyilvánvaló – hatásmechanizmust egyszerűen nem létezőnek tekintették, s azoké talán még furcsább, amelyek ennek említését nemcsak elkerülték, hanem másféle módon is igyekeztek elfedni. Talán még Sík

10 DÁVIDHÁZI 2017, 124. Kiemelés az eredetiben.

Csaba nyúlfarknyi ajánlója fogalmazott a legnyíltabban (bár ő is óvakodott a dolgok néven nevezésétől): „az olvasó az írói sugalmazás ellenére sem fogadja el az elbeszélést a forradalom parabolájának”.¹¹ A többség megelégedett a „deheroizálás” írói szándékként való azonosításával,¹² noha Nagy nem a történelmet akarta „deheroizálni”, hanem saját korát érezte kisszerűnek, s ezt történelmi parabolák sorával és segítségével mondta el.

Érdekesebb viszont azoknak a szövegeknek az érveléstechnikája, amelyek a parabolikusság jelenlétét határozottan állították, s erre építve úgy fogalmaztak meg – szemléleti vagy éppen ideológiai jellegű – kritikát a szöveg kapcsán, hogy nem tették világgossá, miről is van szó. Szávai János ezt láthatólag a parabola megfejtésének irányából mondja, s igen talányosan csak a lehetőségét állította, azaz nem tette egyértelművé, hogy ő azonosul-e ezzel:

Az ilyenfajta parabolikus ábrázolás veszélye a prekoncepcióban rejlik, ugyanis a *Calais-i polgárok* vagy a *Toron 1867* olvasása közben mindvégig azt érezzük, hogy a figurák nem a maguk törvényei, nem az írások világának belső logikája, hanem a szerző előre eltökélt szándéka szerint mozognak s cselekszenek. Ami végül is a novellák színvonalánál üt vissza, mert Nagy András koncepciójával vagy egyetértünk, vagy nem – ez nem irodalmi, hanem eszmei-szemléleti kérdés –, viszont érdemes irodalom csakis a műalkotás belső szervezősége révén hozható létre.¹³

Sokkal ravaszabb Alexa Károly megoldása. Egyrészt azért, mert ő elválasztotta egymástól az irodalmi értéket és a világszemléletet, az előbbit földicsérte, a másikat kárhóztatta (ezt hívták a hetvenes évek marxista kritikai zsargonjában dialektikának), másrészt a parabolikusság azért nem tetszett neki, mert Nagy nem megfelelően nyilatkozott ezáltal 1848–49-ről (így bizonyosan nem kellett arról beszélnie a kritikusnak, hogy mire is kellett az írónak a parabola). Vagyis úgy viselkedett, mint a mesebeli okos lány, aki hozott ajándékot, meg nem is: meg is dicsérte Nagy Andrást, bírálta is, de úgy, hogy voltaképpen semmi lényegesről nem beszélt. Érdemes idézni ezt a stiláris megoldást, amely voltaképpen a semmitmondást képes látszólagos jelentőséggel felruházni – ráadásul úgy, hogy abba mindent bele lehet látni, természetesen azt is, hogy a kritikus értette az 1956-ra tett utalást:

¹¹ Sík 1978.

¹² Lásd például: Császár 1978; Meliorisz 1979, 574; Balkányi 1979, 80–81; Szávai 1979, 115.

¹³ Szávai 1979, 115.

Nagy András azonban jóval messzebbre megy el: visszamenőleges hatállyal kicsinyített le velük és *általuk* életük nagy pillanatát, sőt bűnként minősített az akkori hiteket, a forradalmiságot. („Huszonkét éve mind forradalmárok voltunk. És vesztünkre közbejött a forradalom. Mennyivel könnyebben lázítanánk most is, ha pontosan nem tudnánk, hogy ez mit jelent.”) Több ez, mint nyegleség, netán cinizmus, több ez, mint deheroizálás, egy csillogó plakát – „A Tízek Társasága” – visszájára fordítása, vagy azon való töprengés, hogy miként tol föl ön maga fölé egy-egy embert a történelmi véletlen. Ez alapvető és mélyre ható társadalomkritika, fejlődés-kritika. Megnyerő módon, *hihető* stilsztikummal előadva. Mint mű – kitűnő olvasmány; mint minden ellenérvet kizáró kritika – egyoldalú és hamis. Ezért a hibás értéktudatért, értékszemléletért természetesen nem csak Nagy András a felelős, nem is csak egy-egy régmúlt esemény sugallata. Valószínűleg tágasabb fölfogás ez, hogysem akár egy nemzedéket hibáztassunk érte.¹⁴

S noha 19. századdal foglalkozó irodalomtörténészként Alexától lett volna a leginkább elvárható, hogy szóvá teszi azokat a finom, de határozott módosításokat, amelyeket Nagy a történelmi anyagán elvégzett, s rákérdez ezeknek a poétikai funkciójára is, erre a kritikus még csak nem is utalt. Az anakronizmusok jelenlétére egyedül Szkárosi Endre célzott, de ő sem próbálta meg ezeket az írói megoldásokat részletesen föltárni:

A kötetcímadó *Toron*, 1867 már túl látszik lépni a parabolisztikusságon, a Driznyapatak,¹⁵ a Petőfi-szobor és más motívumok beépítésével, a történelmi körülmények bizonyos transzformációjával és a szerkezeti vágásokkal az író a szimbolikus kifejtés és az általánosabb érvény irányába tesz lépéseket. Ugyanakkor az ilyenfajta történe-

14 ALEXA 1979, 41. Kiemelések az eredetiben. Alexa kritikájának a rafinériájához tartozik, hogy éppen ezt a szövegrészletet idézte Nagy Andrástól: hiszen ha megnézzük azt, hogy egy 1978-ban megjelent elbeszélésben a 22 évvel korábbi forradalmiságot emlegeti valaki, akkor egy egyszerű kivonás révén máris 1956-nál vagyunk... Ezért sem hiszem, hogy Alexa ne értette volna pontosan, miről is akar beszélni Nagy András. Kevésbé szofisztikáltan az *Egyetemi Lapok* kritikusa is az Alexához hasonló műveletet végzett el, hogy elmarasztalja a szerzőt, csak ő még ilyen rejtjeles formában sem célzott 56-ra: „Kisszerűbbé tenni a múltat, hogy ne zavarjon a mi kisszerűségünk – ha az. Levakarni a múltrol a színt, a patinát, hogy hasonlóbb legyen egy valódi, vagy vélt jelenhez, hogy ne legyen mire »irigykedni«. Ez eddig egy félresiklott szemlélet, egy olyan próbálkozás, amely elég egyértelműen megmutatja, hogy a szerző »megélései« még súrolják az álproblémák szintjét.” HALÁSZ 1979.

15 Az utalás többszörösen pontatlan. A Rozsnyón keresztülfolyó patakot egyébként Drázusnak hívják, de ennél is fontosabb, hogy a névtévesztés lehetőségével (mint a helyi körülmények ismeretének a hiányával) maga a szöveg játszik el a Vajda János és Pákh Albert rokona közti dialógusban: „– Örülten sajnálom a késésemet. De ez a Drizna-patak [sic! – Sz. M.]”. Mire a válasz: „– Drázus.” NAGY A. 1978, 155.

ti érdeklődésnek az a veszélye, hogy az esztétikailag nem öntörvényű történelemkezelés nyomán a mű a történelmi bédekker esztétikai dimenzióira korlátozódhat.¹⁶

Alighanem Csáki Judit pontosan fogalmazta meg Nagy András egy későbbi regénye kapcsán a kritika egyik mulasztását:

Tekintsük most mellékesnek azt is, hogy Nagy András előző kötetét – *Toron, 1867* – jobbra egy nagyműveltségű ifjú virtuóz ujjgyakorlatának minősítette a kritika. A választott történelmi szakasszal – mint irodalmi ürüggyel alig foglalkoztak; feltehetően a szabadságharc utáni idők, a kiegyezés sokadszori irodalmi felbukkanása nem volt oly meglepő. Ettől persze még lehetett volna az a megformálás, az új mondandó. Például.¹⁷

Csákinak azért is van igaza, mert 1848 és a 67-es kiegyezés irodalmi és filmes ábrázolása (mint a forradalom, megtorlás, kiegyezés hármasságát egyaránt hordozni képes előkép) valóban többször használatos, önmagában is jelentéssé kóddá vált a szocializmus időszakában, azaz ennek felbukkanása igen gyakran parabolikusan helyettesítette a saját korszakra való nyílt utalást – gondoljunk csak olyan művekre, mint Dobai Péter több regénye, Ambrus Lajos *Eldorádója* vagy a filmek közül Lugossy László *Szirmok, virágok, koszorúja* és Elek Judit *Mária-napja* (ezek közül az említett művek közül persze némelyik későbbi, mint Nagy András könyve, de ez csak ennek a tradíciónak a folytonos jelenlétét mutatja). Nagy erre a hagyományra hagyatkozott rá, s mintegy hívószóként alkalmazta az 1867-es kiegyezésre tett utalást, amely már a címben is jelen van, s ami ezzel szinte törvényszerűen összekapcsolódik, a bukott és elfojtott forradalom emlékezetét. Ami viszont ezen a tárgy történeti sémán belül újdonság az ő elbeszélésében, az éppen az anakronizmusoknak az a finom hálózata, amelynek révén a parabolikusság előállítható – a kritika viszont erre egyáltalán nem volt kíváncsi.

Pedig ez már csak témánk szempontjából is igen fontos, mert éppen ebbe illeszkedik bele Lisznyai ábrázolása is.¹⁸

Ha rendszerezni akarjuk a tudatos kortévesztéseket, akkor az első minden bizonnyal az esemény helyszíne és alkalma: miközben az elbeszélésben az elhunyt Pákh Albert temetése Rozsnyón történik, ráadásul csekély részvét és kevés szá-

16 SZKÁROSI 1980, 100.

17 CSÁKI 1981.

18 Az alatt következő gondolatmenethez nagy segítséget jelentett egyik tanítványom, Fülöp Dorottya kéziratos dolgozata, amelyet szemináriumi munkaként Nagy András elbeszélésének poétikai megoldásairól írt. Köszönöm, hogy engedélyével fölhasználhattam gondolatait.

mú résztvevő jelenlétében, addig az 1867-ben Budapesten „mellhártya-lobban” elhunyt Pákhot Pesten, a kerepesi temetőben kísérték utolsó útjára február 12-én, délután. S mindez számos érdeklődőt vonzott. Az egyik vidéki lapban megjelent rövid tudósítás a temetés esemény jellegéről árulkodott:

Nemcsak a ház négyszögű udvara, melyben lakott s a kétsoros folyosó telt meg nagy és díszes közönséggel, hanem a magyar utca eleje is. Az akadémia és a Kisfaludy-társaság Pesten lakó tagjai, hirlapírók, művészek, ügyvédek, tisztviselők és minden rangú polgárok (nők is) nagy számmal jelentek meg e végtisztességen. A városhatóság is 12 díszhuszár küldése által jelenté ki az elhunyt iránti tiszteletét. A koporsót, melyen babér és virágkoszorú pihent, égő viasz fáklyákkal, vállukon gyászszalaggal vették körül az elhunyt tisztelői, kik közt a szépművészetek minden ága képviselve volt. A ref. ifjúság dalkara megható gyászénekeket zengett [...]. A koporsót a temetőbe is nagyon sokan kísérték ki.¹⁹

Pákhót nem Gyulai Pál búcsúztatta, mint ezt Nagy András elbeszélésében látjuk, hanem a háznál Székács József evangélikus szuperintendens, a sírnál pedig Greguss Ágost²⁰ – utóbbinak a beszédét egykorúan közölte is a Vasárnapi Ujság.²¹ Gyulainak persze volt köze Pákh-hoz és a temetéshez is: ő írta róla az egyik sajtóbéli nekrológot,²² s az Akadémia február 12-i ülésében az a bejelentés is elhangzott, hogy az akadémiai emlékbeszéd megtartásával őt bízták meg.²³ Gyulai azonban elég sokat késlekedett, csak évekkel később, 1870. október 7-én tartotta meg a beszédet.²⁴ Ennek akkor az adott új apropót, hogy ebben az évben készült el Pákh márvány mellszobra és díszes síremléke,²⁵ így a beszéd elhangzása és közlése mintegy új temetésnek volt felfogható. Bár Gyulai ekkor sem a sírnál beszélt.

Nagy András változtatásai ezen a ponton szigorú poétikai indoklottsággal rendelkeznek. Rozsnyó Pákh szülőhelye volt, így természetesen nem túlságosan el-

19 *Szegedi Híradó* 9, 13. sz. (1867): [2].

20 Vö. a temetésről szóló beszámolókkal: *Politikai Ujdonságok* 13, 7. sz. (1867): 79; *Sürgöny* 7, 36. sz. (1867): [2].

21 „Greguss Ágost beszéde Pákh Albert sírjánál”, *Vasárnapi Ujság* 14, 7. sz. (1867): 79.

22 Vö. a Pákhról szóló nekrológgal, amely Gy. P. betűjeggyel jegyezve jelent meg (Gyulai Pál írta): *Vasárnapi Ujság*, 14, 7. sz. (1867): 73–74. A nekrológ után még olvasható volt egy Pákh emlékének szentelt epigramma is: Szász Károly, „Pákh Albert”, uo., 74.

23 *Sürgöny* 7, 36. sz. (1867): [2].

24 A beszéd szövegét a Pákh-tól alapított lap közölte aztán: Gyulai Pál, „Emlékbeszéd Pákh Albert felett”, *Vasárnapi Ujság*, 17, 46. sz. (1870): 586–589. Gyulai ebben az emlékbeszédében egy az egyben felhasználta három évvel korábbi nekrológjának néhány fordulatát.

25 Vö. [n. n.], „Pákh Albert síremléke”, *Vasárnapi Ujság* 17, 46. sz. (1870): 585–586.

rugaszkodott ötlet idehelyezni a temetést, s ez azzal a jelentéssel is feltöltődhet, hogy ez a vidéki helyszín a periféria jelzése, ahová a gyászolóknak el kell utazniuk, s ahol egyikük sincs otthon. Greguss még egy ilyen módosítás esetén is joggal maradhatott volna temetési szónok, ahogyan ez a valóságban is történt, hiszen Greguss édesanyja is rozsnói születésű volt, s gyermekkorában Greguss Rozsnyón is tanult egy darabig – ám az elbeszélése struktúrájában sokkal fontosabb volt Gyulai beléptetése a történetben, mert az ő figurája a sikeres kritikus szerepében egészen más konnotációkat idézhetett föl, mint Gregussé. S ez lehetőséget adott arra is, hogy Gyulai személye Jókaié mellé kerüljön, amely az irodalmi élet két tipikus kulcsfigurájának (a nemzedék legtehetségesebb prózaírójának és a legtehetségesebb kritikusának-irodalomtörténészének) párhuzamos, súrlódásoktól sem mentes ábrázolását tehetné lehetővé.

A másik fontos, anakronisztikus mozzanat a Petőfi-szobor ügye. Az elbeszélésben a Tízek Társaságának még élő tagjai azzal szembesülnek, hogy Pákh a halála előtt szobrot akart állítani Petőfinek, s az el is készült szobor megdöbbenést és szélsőséges érzelmi reakciókat vált ki a jelen lévő írókból. Nagy András itt a következő tényektől tekint el a látványos szituáció, egy, Mozart *Don Giovanni*-jából ismerős, Kővendég-típusú jelenetsor kedvéért (megjegyzem, ezt az allúziót a kritikai recepció egyáltalán nem észlelte, pedig ez az elbeszélés leginkább mitikus, intertextuális karakterű eleme):²⁶ Petőfi pesti szobrának a felállítása már jóval korábban felmerült, 1860-ban kezdeményezte Reményi Ede hegedűművész, aki hangversenyeket is adott a pénz összegyűjtése érdekében. Sőt, még ebben az évben Kemény Zsigmond lakásán meg is alakult a szoborbizottság.²⁷ Igaz, az Izsó Miklós megformázta budapesti Petőfi-szobor hosszas huzavona után csak 1882-ben készült el és került mai helyére, de az első Petőfi-mellszobor már 1850-ben elkészült,²⁸ s az első köztéri Petőfi-szobrot is fölállították már 1862-ben Kiskőrösön,²⁹ tehát 1867-ben aligha lehetett reveláció egy ilyen szobor tervével szembesülni.

Az elbeszélés visszatekintő, flashback-szerű elemeként többször előkerül Czakó Zsigmond 1847-es öngyilkossága. Jókai például Czakóban látja az egyetlen olyan személyt, aki a nemzedékükből nem vallott kudarcot, s nem is kötött kompromisszumot: „Jókai egy pillanat alatt végiggondolja a tíz embert, de senkivel sem lehet érvelni. Más utat keres: – Tíz éve: negyvenhétben ilyenkor halt meg Czakó. Ő hű maradt...”³⁰ Ehhez az értékeléshez pedig egy olyan, Czakó öngyilkossá-

26 Világirodalmi párhuzamaira és előképeire lásd: HERMANN Z. 1999.

27 Vö. Soós 1956, 336.

28 ADROVITZ 2012, 89–91.

29 A Petőfi-szobrok történetéről: VARJAS 1989.

30 NAGY A. 1978, 201.

gát is megokoló történetvariáns képződik meg az elbeszélésben, amely Jókai és Lisznyai párbeszédéből tárul föl: eszerint pedig Czakót arra kényszerítették, hogy besúgó legyen, s aláírtak vele egy beszerzési papírt a Helytartótanács rendfenntartó osztályán, mire Czakó másnap egy nyilvános alkalmon, egy Csengery Antalnál tartott teapartin föbe lőtte magát. Ennek az okát pedig előzetesen csak Lisznyainak és Petőfinek árulta el. Így Jókai számára hiába minősül Czakó hiteles példává, Lisznyai azt vágja a szemébe, hogy Czakó sem tudott tiszta maradni: igaz, mivel nem fogadta el, hogy nincs más választása, s döntenit tudott és mert a saját sorsáról, legalább a legnagyobb gyalázatot elkerülte.

Nos, Nagy András változata több ponton jelentősen módosítja mindazt, amit Czakó öngyilkosságáról tudunk. A tett valóban többek jelenlétében, Csengery Antal lakásán, a Pesti Hírlap szerkesztőségében történt – tehát teapartiról szó sem volt, s Czakó valóban nem adta okát, miért lőtte föbe magát. Sem búcsúlevelet nem hagyott, sem a végzetes cselekedet előtti utolsó szavai nem kínáltak magyarázatot. A halál fölötti döbbenetre adott első reakciók éppen ezért az okok keresését kísérelték meg, s többféle megfajtési kísérlet született magyarázatként, de olyan egyáltalán nem, amely politikai (s különösen ilyen jellegű) okot sejtett volna a háttérben – annak ellenére egyébként, hogy éppen Jókai többször is nekifutott a magyarázatnak, s persze soha nem ilyesmit állított, még akkor sem, amikor már nem volt gyanítható politikai presszió vagy érzékenység.³¹ Nagy András verziója egyértelműen a parabolikusság érdekében született: egy 20. századi módon ábrázolt beszerzési kísérletet vetít vissza a 19. század egészen más menetű és mentalitású konfidensi hálózatába.³² Ennek a megoldásnak az kölcsönöz ma különös aktualitást, hogy Milbacher Róbert néhány éve megjelent regénye szintén Czakó öngyilkossága köré szerveződik, s a detektívregény szerkezetét egy utólagos nyomozás folyamatával valósítja meg – de a megoldás ott valami egészen más (nem lenne helyénvaló, ha ezt itt én most elárulnám).³³ Azaz Nagy András Czakó örökre megmagyarázhatatlan rejtélyként fönmaradó halálát olyan poétikai hatáseffektusként kezelte, amely éppen a parabolikusság felerősítése érdekében volt szükséges.

S ezen a nyomon juthatunk el végre, sok – látszólagos – kerülő után a Nagy András-féle elbeszélés Lisznyai-ábrázolásáig.

31 Czakó halálának körülményeiről és a halál okának megfajtési kísérleteiről: SZILÁGYI M. 2007.

32 A 19. századi ügynökhálózat történeti intézményrendszeréről és működéséről átfogóan: DEÁK Á. 2015.

33 A regény értelmezésére és a forrásokhoz való viszonyára lásd kritikámat: SZILÁGYI M. 2018.

A *Toron, 1867* időkezelése miatt Liszniai csak a visszatekintésekben kerül elő, hiszen ő már korábban meghalt, s nem lehetett jelen Pákh temetésén. Róla többféle információt is tartalmaz Gyulai és Jókai dialógusa; Liszniai jellemzését itt mindig Gyulai mondja ki: „Liszniai először elitta azt a kevés eszét – hogy ahhoz miért kellett ennyi ital? – majd éppen ötszázadik halálos betegsége végzett is vele.” Illetve kicsit később: „Például Liszniai, akinek egy hímnzett szűr jelentette azt, ami mindannyiunknak hitvallásunkat?”³⁴ Liszniai felbukkanásakor egy közös sódarvacsorán érzékeltetve van a palócos beszéde, de arra is van egy utalás, hogy ez „most éppen” van így, azaz ez felvett szerep³⁵ – s ezt majd megerősíti egy későbbi, az 1849 utáni időszakot érzékeltető jelenet is, ahol Liszniai azzal jellemezte, hogy abba hagyta az ivást és a palócos beszédet: „Még negyvennyolcban, mikor már reménytelennek látszott a betegségem – elhagyta tájszólásait –, Sebestyén Kovács Endre volt az orvosom. A lelkem már a nyelvem hegyén ült, és ő nyomta vissza. De az volt a feltétele, hogy alkoholt soha többet. Hát...”³⁶ Mindezek a részek azt mutatják, hogy Nagy András igen komolyan ismerte a Lisznaira vonatkozó szakirodalom fő állításait, nyilván a leginkább a kötetben megjelent forrásokat és feldolgozásokat (az előző részlet például szinte szó szerinti idézet Degré emlékiratából): Liszniai hipochondriája és alkoholizmusa valóban alátámasztható jellemvonás, s a szűr emlegetése sem pusztán egyéni invenció – a Néprajzi Múzeum ma is őrzi azt a cifraszűrt, amely Liszniaié volt, igaz, nem tudni, mikor használta, s azt sem, mire. Tehát az sem biztos, hogy még a negyvenes évekből származik.³⁷ Persze az, hogy Liszniait Kecskeméten, Obernyiket meglátogatva tartóztatták volna le, s ő már korábban behívót kapott volna – teljesen fiktív, 20. századiasra formált megoldás, a kényszersorozás nem így zajlott le.³⁸ Mindenesetre ez is igen hatásos jelenet, különösen a gyáván viselkedő, egykori barátján segíteni nem akaró Obernyik ábrázolása miatt.

A legfontosabb mozzanat, amely Jókai emlékezetében felidézve bukkan elő, az, ahol Liszniai is megjelenik a Budán tartózkodó Ferenc József tiszteletére adott estély, ahol Jókai is jelen van, s igencsak megütközik Liszniaival, különösen, hogy a költő magával az uralkodóval is beszélget.³⁹ Arról majd a későbbiekben részletesen lesz szó, mit lehet tudni arról, hogy Liszniai írta meg a Budapesti Hírlap élére került, Ferenc Józsefet és feleségét üdvözlő verset, s ennek milyen mentalitás-

34 NAGY A. 1978, 125.

35 Uo., 149–151.

36 Uo., 180.

37 Vö. GRANASZTÓI ÉS LACKNER 2010, 55–56.

38 Vö. NAGY A. 1978, 179–183.

39 Ennek a résznek külön alcíme is van. *Például: Liszniai*. Vö. uo., 195–202.

történeti háttere van – ezt most nem bocsátom előre. Az azonban bizonyosan kizárható, hogy Liszniai nyíltan vállalta volna a vers szerzőségét. Különösen olyan formában, amely Nagynál olvasható, hogy a versének a kéziratát az uralkodónak akarta volna átadni. Az 1857-es császári körutazás alkalmával egyébként olyan mennyiségű üdvözlővers készült, hogy teljesen valószínűtlen ezek szerzőinek a meghívása egy udvari bálra. Sokkal könnyebben belátható azonban, hogy egy ilyen szituációban Jókai jelenléte is teljesen hiteltelen: az ő első találkozása Erzsébettel alighanem 1869-es (legfőleg 1868-as), de semmiképpen nem korábbi ennél.⁴⁰ Nagy András egyébként igen elegánsan az író itt elhangzó szavait magától Jókaitól kölcsönözte, s ezzel az elbeszélésben egy sajátos intertextuális játékot hozott létre, de a szöveg visszadatálása is nyilvánvaló, ha a forrását felismerjük: Jókai *Életemből* kötetének *A királyi estélyen* című fejezetében örökölte meg a császárnővel folytatott beszélgetését, amelyet Nagy András szinte szó szerint átvett; e forrásból származik az is, hogy a bálon Liszt Ferenc is jelen van – ez sem történhetett 1857-ben és Budán, viszont Jókai 1869-re datálható leírásában ez a mozzanat is benne van. Nagy András elbeszélésének ebben a jelenetében is felbukkan az, hogy Liszniai egyszerűen átvált a szerepként felfogott palócos kiejtésről a köznyelvi normára: „Liszniai apró szemeit még sötétebben húzza össze. Most értette meg az egészet. Ellenséges hullóvé válik, elhagyja a palóckodást.”⁴¹ Érdeemes jelezni: semmi adat nincs arra, hogy Liszniai számára a palóc tájszólás ne anyanyelvjárása lett volna, s csupán fölvetett póz lett volna a dialektális megszólalás – hiszen még olyan szituációkban is rögzítették beszédének a furcsa hatását, amikor célszerűbb lett volna a normához közelíteni, mint például 1848-as erdélyi tartózkodása alkalmával, amikor ezzel saját szónoki esélyeit rontotta. Az is jellegzetesen a parabolikusság eszköztárába sorolható, hogy Jókai és Liszniai vitájakor a költő így szólal meg: „A király estélyén akarsz nekem leckét adni ellenzékiességből?!”⁴² Nem csak a szóhasználat rí ki a 19. századi díszletek közül, hanem maga a dichotóm szemlélet is: az ilyen módon felfogott „ellenzékiesség” jellegzetesen az elbeszélés megszületésének idejét jelző elem.

Összességében elmondható, hogy Nagy András számára a beépülés, a megalukvás körképének megalkotásához volt szüksége Lisznyaira: ő is az egyik variációját jelentette meg a fiatalkorában saját magát forradalmárnak tudó, aztán pedig az uralkodó dicsőítéséig eljutó, s időközben alkoholistává züllő író prototípusának. Ahogyan egyébként a Tízek Társasága minden, itt ábrázolt tagja is ennek

40 VÉR 2015, 60–62.

41 NAGY A. 1978, 200.

42 Uo., 201.

a tipikus sorsnak valamilyen variációját testesítette meg, s az ezzel való szembenézést a szoborként elébük kerülő egykori társ, a bálványá változott Petőfi felbukkanása hozza létre. Az átmulatott, átívott, részeg éjszakán látomásként elébük kerülő szobor amúgy – az előbb említett Kővendég-toposzon kívül – egy másik intertextuális előképpel is rendelkezik: Arany János *A honvéd özvegye* című verse is hasonló, csak a lelkiismerettől gyötört személy számára látható vízióként jeleníti meg a halott honvédet, akit már a vers kezdeti befogadásától kezdve Petőfi-vel azonosítottak az értelmezők.

Nagy András parabolájában tényleg igen nagy kortörténeti tudás nyilvánult meg (ezt az egykorú kritikák jól érzékelték, még ha részleteiben nem is bizonyították), ám a tudatosan anakronisztikus mozzanatoknak is nagy szerepe van abban, hogy a 19. századi szereplők ennyire plasztikusan és emlékezetesen képződnek meg a történetben. A saját olvasói alapélményem is ezt bizonyítja: az itt szereplő Lisznyai-kép – bármennyire is nem centrális helyzetű a narrációs technika oldaláról – oly annyira maradandónak bizonyult, hogy hosszú évek elteltével is arra ösztönzött, hogy részletesen megnézzem, vajon a forrásokból elénk táruló kép ugyanezt a beállítást erősíti-e?

Kompolyth Zsigmond: *Kísértet-csárdás*⁴³

Más műnembe tartozik, s időben is jóval későbbi a Kompolyth Zsigmond név alatt publikált drámaszöveg, amely a Radnóti Színház 1989. március 3-án bemutatott előadásának az alapjául szolgált. Ez a dráma jelzetten Krúdy regényéhez kapcsolódik, sajátos adaptációnak is tekinthető (a Krúdy-regény alcíme itt is alcím, s a dráma szereplőinek nagyrésze Krúdytól kerül át, s időnként szó szerint vesz át a szerző a dialógusokba mondatokat a regényből, illetve bizonyos szituációkat is onnan emel át).⁴⁴ Az álnév Bán Zoltán Andrást rejti, aki a premier idején fiatal írónak számított, s akkor még az íróvá válás vagy a kritikus szerepértelmezés közti eldöntetlenség állapotában volt jelen a magyar irodalmi nyilvánosságban. Drámaíró működése ez után a bemutató után sem szakadt meg, az *Egy Cziffra-nap* című drámáját – amúgy szintén Krúdy-parafrázis – a nyíregyházi színház játszott

43 KOMPOLTHY 1989.

44 A nyomtatásban megjelent darabhoz előszót író Zsótér Sándor, aki az előadás dramaturgia volt, joggal helyezte el Kompolyth darabját egy utalás erejéig az „átírás”-ra épülő, akkor többeknél is (pl. Márton Lászlónál, Spiró Györgynél) erőteljesnek tűnő drámaíró alkotómódszer áramában: ZSÓTÉR 1989, 42.

ta,⁴⁵ s ugyanaz a Schlanger András rendezte, aki a *Kísértet-csárdást* a Radnótiban; vagy éppen egy Jókai-átírását a *Thespis kordéján* című darabból 1991-ben publikálta a *Mozgó Világ*, *Kétszáz éves emlék* címen.⁴⁶ Ám a beígért dramaciklust Bán aztán nem írta meg,⁴⁷ s a későbbiekben nagy ívű drámaírói munkásságot sem épített ki. A Kompolthy nevet viszont életben tartotta: 2019-ben publikált regényét (*Pannon pestis*) is ezen a néven adta ki. Úgy látszik, következetes maradt ahhoz a koncepcióhoz, amelyet részben a drámához írt előszavában kifejtett, részint pedig publikálási gyakorlatában megvalósított: értekezői és publicisztikai írásait Bán Zoltán Andrásként jegyzi, szépírói műveit azonban Kompolthy néven (bár ez inkább folyamatában kristályosodott ki, mert persze arra is volt példa, hogy Kompolthy néven publikált kritikát...), s a dráma szövege is prózaíróként emlegeti a szövegben csak mások említései révén jelen lévő, de szereplőként fel nem lépő Kompolthyt – s ez azóta sem változott, sőt, Kompolthy csak ezután, a dráma bemutatása után harminc évvel változott igazi prózaíróvá (a 80-as, 90-es évek fordulóján még drámaíró volt), az első regényének számító *Pannon pestissel*.

Vagyis a színmű egy többrétegű, bonyolult fikcionáltságba illeszkedik bele, illetve részben maga teremti meg az önmítoszt, amelyben az olvasónak el kell helyeznie. Ám a színmű sajátos státuszából több minden is következik a szövegre nézvést. Mivel önálló kötetben nem, csak folyóiratban publikált műről van szó, ezért valódi kritikai recepciójáról sem beszélhetünk, a színpadi bemutatónak köszönhetően azonban színikritikák születtek róla – ám ezek nyilvánvalóan az előadással foglalkoztak, s nem a szöveg elemzésével. S ha valaki esetleg nem látta az előadást (én láttam), annyit ezekből is érzékelhetett, hogy ez bizony vihart kavart; súlya volt annak, amikor Nánay István, a jól ismert és mérvadó színikritikus azt jelentette ki: „Zavarbaejtő előadás. Mások – talán a nézők többsége – botrányosnak minősítik.”⁴⁸ S persze annak is, amikor azt mondta: „Ugyanis a *Kísértet-csárdás* nem jó darab.”⁴⁹ Ehhez már én teszem hozzá: túlságosan statikus, minden a szövegben történik, s igen kevés van rábízva a színpadi szituációkra, s a drámaírói pozíciót alapvetően az indulat és az elutasítás mozgatja, nem adja meg a karaktereinek a saját belső igazságukat, ezért a színpadi jellemek is egysíkúan karikatúraszerűek. Színházi utóélete sem volt a darabnak, később egyetlen szín-

45 Erről lásd a következő színikritikákat: CsÁKI 1991; Szűcs 1991.

46 KOMPOLTHY Zsigmond, „Kétszáz éves emlék”, *Mozgó Világ*, 17, 2. sz. (1991): 99–122.

47 Ennek a tetralógiának a nagyívű tervét a *Kísértet-csárdás* előszavában fejtette ki: KOMPOLTHY 1989, 43–44. Már Zsótér ajánló sorai is arról beszéltek egyébként, hogy az lesz a természetes, ha a létező magyar színház megöli az ilyen terveket: ZSÓTÉR 1989, 42. Így is lett.

48 NÁNAY 1989, 6.

49 Uo., 6.

ház sem tűzte a műsorára. Sikertelen és visszhangtalan darab maradt. Zárvány. Ezért aztán nem is próbálta meg senki leírni ennek a sajátos (ön)mítoszi rendszernek a működését. S más okból, mint Nagy András elbeszélése esetében, de itt is rejtve maradt az a jellegzetesség, hogy a darab egyik figurája Lisznayai Kálmánról van mintázva (ezt például az előadásról született színikritikák meg sem említették, tán észre sem vették, de jelentőséget biztosan nem tulajdonítottak neki).

A darabban Tarisznyai Jolán Tibornak nevezett szereplő azonosítása tehát nem olyan egyszerű, mint Nagy András szövegében, ahol eredeti névvel szerepelt a költő. Persze ha ismerjük az alapul vett Krúdy-regényt, akkor nem meglepő Lisznayai felbukkanása, hiszen az itteni szereplő, Tarisznyay ugyanabban a funkcióban látszik felbukkanni a darabban, mint Krúdy regényében: azonosítani, illetve leleplezni akarja a Petőfiként felbukkanó szélhámost. Az már Kompolthy megoldása, hogy a Krúdynál meglévő kettőst (Lisznayai és Lauka) hármassá bővíti, s ebből a triászból egyedül a Lisznayai vonásait viselő Tarisznyay vezethető vissza az alapul vett regényre, a másik kettő nem (azaz egyik sem lesz például Lauka átértelmezése). A szélsőségesen parodizált formában megjelenített Tarisznyay a drámában csak a különböző hozzárendelt rekvizitumok és a beépített vendégszövegek, s a rá vonatkozó kijelentések révén válik azonosíthatóvá, illetve Lisznayaiéként értelmezhetővé. Kompolthy amúgy más figurák esetében is él ilyesféle allúziókkal – a dráma egyik gyöngeségének az tekinthető, hogy ezek az intertextuális utalások egyszerre túl konkrétak s egyszerre túl enigmatikusak: a színpadi szituációban nem működnek igazi hatáseffektusként, mert nincsenek szervesen hozzákapcsolva a darab szövegéhez, csak olvasmányként hathatnak, ott meg túlságosan kilátszik az írói szándék, amely – kissé öncélúan – legfőljebb a szélsőséges karikírozás és elutasítás irányában látszik kijelölni a célzások helyét.⁵⁰ Lisznayai a darabban megjelenített három költő-figura közül azért is kiválik, mert ő az egyetlen, aki a darab csak nagyjából kijelölt, de egyértelmű cselekvényidejébe (1848 után és 1867 előtt) tartozik, a másik két személy inkább típust jelenít meg, illetve Kukkonékinak a neve túlságosan egyértelműen Kukorelly Endrének a nevét látszik felidézni, miközben a figura nem sok hasonlóságot mutat Kukorellyvel. S még azt a figurát sem idézi föl, akinek s amilyenek 1989-ben látni lehetett.

50 Gondolok itt az olyan darabbeli célzásokra, mint a cím mögül felsejülő Krasznahorkai-utalás (*Sátántangó – Kísértet-csárdás*), vagy arra, hogy Eskórossy Attila János (a vezetéknevű igencsak emlékeztet Szkárosi Endre vezetéknevére), „szenvédő misztikus”-ként szerepel a szereplőlistán, s egyszer így is nevezi magát (utalás Radnóti Sándor Pilinszky-könyvének címére). Ugyanez a szereplő azt mondja valamiről, „Benne van a Halálnaplómban” (ez Balassa Péter ekkortájt részletekben publikált könyvére céloz) vagy éppen a Gazduramféle nevű szereplőt színpadi felbukkanásaikor kétszer is (azaz mindig) Turi Daninak szólítják.

Lisznyaira tehát nemcsak az a helyiérték utal, amelyet akkor érzékelhetünk, ha Krúdy regényével vetjük össze a dráma szereplői struktúráját. Konkrétabb és többrétegű ennél a Kompolthytól alkalmazott utalásrendszer.

A tervezett (de meg nem írt) dráma-tetralógia második darabja, amely Tarisznyai halálát mutatná be, egyenesen Lisznyai 1858-as kötetének (*Dalzungora*) a címével játszik el (*Pezsgő a dalzungorában*), s a színhelye is egy „dalidó” lett volna.⁵¹ A darabban Tarisznyai szájába adva valódi Lisznyai-versek részletei is elhangoznak (pl. az 1851-es *Palóc dalok* kötetből, a *Nemzeti ének* című költeményéből, de másokból is) – ezek azt mutatják, hogy a szerző valóban beleásta magát az életműbe. Számos egyéb célzás is a Lisznyaira vonatkozó visszaemlékezések és/vagy a szakirodalom ismeretét mutatja: Tarisznyayt szólítják „madarak pajtásá”-nak is⁵² – ez Lisznyai 1856-os kötetének a címét idézi (*Madarak pajtása*). A darabbéli alteregó tájszólásban beszél (ennek Krúdynál nyoma sincs) – ennek a mesterkélt voltát az jelzi, hogy nem egyszerűen a palóc dialektus imitálása történik meg a dialógusokban, hanem ennek keverése azzal a szegedi tájszólással, amely a magyar nyilvánosságban korábban is, de később is mint „a” dialektus jelenik meg, meglehetősen árnyalatlanul; s emlékezetem szerint a Radnóti Színház bemutatóján a szerepet játszó Mihályi Győző külön ügyelt arra, hogy a tőle használt tájszólás mesterkéltnek és imitáltnak hasson.⁵³ Nagy hangsúlyt kap, s visszatérő elemnek bizonyul Tarisznyay alkoholizmusa (ám ez csupán jópofa és humoros effektus marad) és túlhangsúlyozott nemzeti jellege – noha a Lisznyai képviselte palócosság korábbi volt, mint az 1859-ben induló dalidó-körutak, s ez utóbbiakon nem szerepeltek a palócosságot költemények. Itt azonban mindez egyidejű és egymást átható jelenségként mutatkozik meg. Kompolthy darabjában a paródiának minősíthető Lisznyai-portré semmiféle tragikus vagy komolyan vehető drámai színezetet nem hordoz, következetesen ki van iktatva belőle a tanúságtételnek az a komolyan vehető státusza is, amely Krúdynál környezte: a figura körvonalait egészében kitöltik ezek a manírok, s így fölkínálják a lehetőséget a szerepet játszó színésznek, hogy ezt a személyiséget üres pozőrként mutassa be. Emlékezetem szerint Mihályi Győző élt is ezzel az eszközzel, s meg sem próbált plasztikus figurát formálni Tarisznyayból.

Igaz, Nagy András elbeszéléséhez képest legalább a politikai megalkuvás lehetősége föl sem sejlik Tarisznyay körül, s így ez Lisznyaira sem vetül rá Kompolthy

51 Vö. KOMPOLTHY 1989, 43.

52 Uo., 52.

53 Saját egykorú nézői benyomásom nem egyezik meg Nánay színikritikájának értékítéletével, amely dicséri Mihályi színészi teljesítményét és mértéktartását: NÁNAV 1989, 8.

darabjában. De ettől még meglehetősen egydimenziós, papírvékony figura marad. Olyan pojáca, akit nem lehet komolyan venni.

Érdemes hát ezekhez a reprezentációkhoz hozzámérni azt, amit filológiai műveletekkel lehet föltárni. Ugyan ez a kép is töredékes lesz, számos ponton hiányoznak a lélektani folyamatok megítéléséhez szükséges támpontok, tehát konstrukció ez is, mint az előbb taglalt, irodalmi művekben megjelenő Lisznyai-kép, de mégiscsak elrendezhető egy folyamatos, nagy, narratív életrajzi keretben. A bizonytalanságokat pedig nem fogom elleplezni, sőt, igyekszem rájuk mindenhol felhívni a figyelmet.

CSALÁDI TRADÍCIÓK ÉS ISKOLÁZTATÁS

Látszólag napra pontosan tudjuk, mikor született Lisznyai Kálmán:¹ a lexikonok szerint 1823. október 13-án a Nógrád megyei Herencsényben, református vallásban.² Ez az adat azonban meglehetősen bizonytalan. Nem a hely és a felekezet kérdőjelezhető meg, hanem az időpont. Székely József 1863-as nekrológiájában az az állítás szerepel, hogy Lisznyai 1822. október 13-án született.³ Zólyomi József – egyébként pontatlan adatokat tartalmazó – életrajzi összefoglalásában viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy a herencsényi anyakönyvben ekkor nem található Lisznyai Kálmán keresztelési bejegyzése; utalt viszont arra, hogy 1821. október 5-én a katolikus templomban megkereszteltek itt egy „Colomannus et Ludovicus” nevű gyermeket, Lisznyai Márk és Lisznyai Terézia fiát.⁴ Az adatnak azért lehet jelentőséget tulajdonítani, mert ez az ezek szerint két évvel korábbi születést bizonyító bejegyzés – hiteles anyakönyvi kivonat formájában – megtalálható a Lisznyai-hagyatékban is: 1852. április 24-én adta ki a herencsényi református lelkész.⁵ Alighanem magának Lisznyai Kálmánnak a kérésére. Azt nem tudni, 1852-ben miért volt

- 1 Az itt olvasható életpálya tényeit csak akkor adatolom külön, ha az áttekintett forrásokban – a szakirodalom eddigi megállapításaihoz képest – értelmezésre vagy korrekcióra szoruló momentum is akad. Lisznyai életrajzának mindmáig egyetlen monografikus feldolgozása: BÁNYAI 1901. A teljes pályakép értelmezésére vállalkozó, más szempontú, újabb kísérlet, amelynek tanulságait megfontoltam: KERÉNYI 1976.
- 2 Ezek az adatok szerepelnek abban a Lisznyai temetéséről szóló cikkben, amelyet minden bizonnyal maga Arany János fogalmazott: *Koszorú* 1, 1. félév, 8. sz. (1863): 190.
- 3 SZÉKELY 1863, 66.
- 4 ZÓLYOMI 1998, 208–211.
- 5 OSZK Kt. Analekta 3759. 5. sz.

szüksége a költőnek erre az igazolásra, de bizonyosan tudott róla. A helyzetet ráadásul bonyolítja, hogy ezen dokumentum szerint a keresztelés – a Zólyomi rögzítette adattal szemben – október 3-án történt volna; persze ez a két számjegy könnyen összetéveszthető, s egyéb adat híján eldönthetetlen, melyik időpont a hitelt érdemlő. Feltűnő az ellentmondás a szakirodalom és a nyilván magától Lisznyaitól kikért dokumentum állítása között, s ezt az ellentmondást megnyugtatóan aligha tudjuk feloldani. Annál is inkább, mert Liszniai maga – tudomásom szerint – sehol nem nyilatkozott a születési évről, s arról sem, hogy lenne egy második keresztnéve is. Ugyanakkor viszont van egy egykorú, még az 1840-es években megjelent kiadvány, amely a költőt 1821-es születésűnek tekintette. Ponori Thewrewk József könyve, amely a számára nevezetes személyek születési időpontját akarta nyilvánosan rögzíteni, 1821-re tette „Liszniai Damó Kálmán, Nógrád vármegye tiszteletbeli aljegyzője, író” születését – igaz, az eddigi káoszt még növeli egy kicsit, hogy azon belül október 13-ra.⁶ Mindez mintha arrafelé billentené a kérdést, hogy Lisznyait 1821-es születésűnek tekintsük, igaz, a napot nem tudjuk meghatározni: ne feledjük, október 3-a vagy 5-e a keresztelés dátuma lenne, tehát a költő biztosan ez előtt kellett, hogy megszülessen – október 13-a pedig ugyan születésnapként van megadva Ponori Thewrewknél, de ez egyáltalán nem hangolható össze az előző két adattal. Sőt, a kettő bármelyikével sem. Logikailag egyébként az sem zárható ki, hogy nem Liszniai Kálmán eddig ismert, s a későbbi lexikonoktól népszerűsített születési dátuma pontatlan, hanem itt egy másik, esetleg csecsemőként elhunyt testvéréről van szó, akinek a nevét még egyszer ráruházták a későbbi fiúra is. Igaz, ezt sem erősíti meg semmi, sehol nem emlegetnek a családtörténeti áttekintések egy korán meghalt, szintén Kálmánnak keresztelt fiút. Pontosabban egyelőre a születés dolgában aligha mondhatunk.

Külön kérdés a keresztelés helyszíne. A Liszniai család ugyanis nem rendelkezett Herencsényben birtokkal, ezért nem világos, miért ott ment végbe a keresztelés; a katolikus templomban történt szertartásra elegendő magyarázat, hogy nem volt református templom a településen, mint ahogy Varsányban sem, ahol a család élt, egy katolikus településen, református vallású birtokosként. Van egy jóval későbbi, igaz, áttételes adatunk is arra, hogy Liszniai szülőházát is itt kell keresni: Pajor István egy 1884-es emlékezésben rögzítette, „hogy Nógrádban néhány lelkes

6 PONORI THEWREWK 1844, 101. Egy Dessewffy József írta levélből arra következtethetünk, hogy Ponori Thewrewk felvette a kapcsolatot azokkal, akiket ebbe a könyvébe beiktatott – Dessewffy ugyanis bizonyos, vele kapcsolatos adatokat hagyott ekkor jóvá: Dessewffy József Ponori Thewrewk Józsefnek, Szentmihály, 1842. nov. 3., OSZK Kt., Levelestár. A levélre Vaderna Gábor hívta fel a figyelmemet. Természetesen ez az egyetlen adalék azt nem bizonyítja, hogy a könyv Lisznyaira vonatkozó adatai feltétlenül ilyen egyeztetés eredményei.

hazafi körében mozgalom indult meg Lisznyay Kálmán varsányi szülőházának emléktáblával leendő megjelölésére.”⁷ Ebből a szándékból amúgy nem lett semmi.

A Damó család székely eredetű, nemesi előnevüket, amelyet Lisznyai is – híven a família 18–19. századi gyakorlatához – családnévként használt,⁸ a háromszéki Lisznyó után kapták. (Nem árt azonban arra sem felhívni a figyelmet, hogy a névhasználat a családtörténet végigkövetett folyamatában ingadozásokat mutat: míg pl. Lisznyai Kálmán a Damó nevet nem alkalmazta művei publikálásakor, levelek aláírásaként is csak ritkán,⁹ egyik fiát hivatalosan is Lisznyai Damóként tartották számon.) A família egyik ága a 17. században került Magyarországra, s a család tagjai elsősorban Pest, Nógrád, Abaúj és Zemplén megyében telepedtek le. 1746-ban az Abaúj vármegyében élő Lisznyai Damó Dániel és István a Sepsi széki nemesi közgyűléstől igazolást kapott arról, hogy székely szabadsággal rendelkező családból valók – Werbőczy Hármaskönyvének értelmében (III. rész 4. cím) ugyanis ez megfelelt a nemesi kiváltságnak. 1759. április 26-án – erre a tanúsítványra hivatkozva – a háromszéki Maksa helységben tartott congregatio igazolta az abaúji Regete-Ruszkán és Alpáron honos Lisznyai Damó Mihály és István nemességét. Ez alapján Abaújban 1759. július 1-én hirdették ki Mihály és István, valamint fiaik (László, Miklós, Mihály, Ferenc, András, illetve Boldizsár, Benjámín) nemességét; Nógrádban 1769. szeptember 1-én történt meg a kihirdetés: ekkor Lászlónak, tehát Mihály fiának ismerték el a nemességét. Egy, 1816-ból származó, az egyik rokontól fölvázolt leszármazási tábla szerint ez a bizonyos László (Mihály fia, András unokája és Damó Sámuel, valamint Garatzi Erzsébet dédunokája) két fiútestvérrel rendelkezett: Ferencsel, akinek három fia született (Gáspár, Márkus, azaz Márk és Ferenc), meg Andrással, akinek Sándor és Gedeon voltak a gyermekei.¹⁰ Ilyenformán tehát a nógrádi kihirdetést elérő László nagybátyja volt Lisznyai Kálmán apjának, Márknak. Zemplénben 1774. november 28-án került sor a kihirdetésre.

Pest megyében ehhez képest csak jóval később indult meg a nemesség elismertetésének processzusa – nyilván azért, mert itt a család egy másik ága telepedett meg: erre az ágra vonatkozik az az 1792. december 19-én Marosvásárhelyt,

7 [PAJOR] 1884, 704.

8 Hasonló példa a szintén székelyföldi eredetű Killényi Kocsis Dávid színész, színigazgató névhasználatára: ő is előnevét tekintette családnévnek, s így Kilényi Dávidként vált ismertté. A párhuzamra Kerényi Ferenc figyelmeztetett.

9 Lisznyai 1847. márc. 3-i keltezésű, Kovács Pálhoz írott levelét így írta alá: „Lisznyai Damó Kálmán”; 1848. jan. 22-i levelét pedig: „Lisznyai D. Kálmán”. [KUNCZ] 1908.

10 A leszármazási tábla megtalálható Lisznyai Damó Péternek Szilassy Józsefhez intézett levelében (Losonc, 1816. ápr. 24.): MNL OL Szilassy család levéltára. Szilassy József (P 1028) 3. doboz.

az erdélyi Királyi Táblától kiadott ítéletlevél, amely Lisznyai Kálmán hagyatékában maradt fenn.¹¹ Eszerint a Lisznyóban élő Damó Lőrinc és két fia (József lovaskapitány és Sándor), valamint Damó Ferenc és fia (Ferenc), meg Damó Gábor személyes nemesség bizonyítása tárgyában fordultak a Királyi Táblához. Az iratból kitetszően a felperesek a következő módon érveltek igazuk mellett, amelynek egyébként Lisznyó adófizető közönsége sem mondott ellent: első lépésként arra hivatkoztak, hogy néhai Damó Boldizsár nemes ember volt, mert 1635-ben felesége a nemesek közé íratattott be Rákóczi György mustrakönyvébe, majd pedig azt bizonyították, hogy a felperesek egyenesági leszármazottjai Boldizsárnak. Damó Boldizsárnak és feleségének, Nagy Ilonának egy fia volt, Gábor; ez a Gábor 1716-ban, 103 (!) esztendőskorában végrendelkezett, s a testamentumból kitűnik, hogy három fiúgyermeké élt ekkor, Sándor, Boldizsár és (II.) Gábor. Damó Boldizsár két fia, Lőrinc és Ferenc azonos a két felperessel; (II.) Gábornak pedig két gyermeke született, Elek és Miklós – az utóbbi még életben volt a per idején, az előbbinek, Eleknek pedig a fia az a (III.) Gábor, aki a harmadik felperes. A Királyi Tábla a kérelmet megalapozottnak találta, mivel a felperesek bizonyítékai hitelt érdemlőek voltak és „emberi emlékezetet fellyül haladó időktől” nemesi szabadsággal éltek (pl. járt nekik az ún. nemesi só is);¹² ezért aztán a Tripartitum I. rész 9. címe alapján nemesnek minősítették.¹³ Ezután Lisznyai Damó András, akinek a leszármazása pontosan nem deríthető ki a föllelt iratokból, egy, 1798. augusztus 27-i dátummal ellátott beadványban kérelmezte a nemesség Pest megyei kihirdetését.¹⁴ A minden bizonnyal erre az 1792-es ítéletre visszanyúló és a székely székektől 1798-ban kiadott nemesi bizonyítvány alapján pedig a Kancellária 1801-ben nemességmegújítás keretében ismerte el Lisznyai Damó József néhai székely huszár őrnagy (az 1792-es ítéletben felperesként szereplő Lőrincnek a fia) és Orbai Zsófia gyermekeinek, Antalnak, Mihálynak, Józsefnek és Borbálának a nemességét,¹⁵ s így ugyanebben az évben – az augusztus 26-i közgyűlésen – Pest

11 Az eredeti, pecséttel hitelesített okirat lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3759. 6. szám. Megjegyzem, hogy a Damó Sámuel-től levezetett ágnak és a Pest megyébe települt ágnak a rokoni fokát – a rendelkezésre álló adatok alapján – nem tudom megállapítani; ilyenformán arra sincs magyarázat, miért Lisznyai Kálmán őrizte meg ezt az ítéletlevelet.

12 Erről a kiváltságról lásd: WOLF 1996, 554.

13 Az adatok forrása: OSZK Kt. Analekta 3759. 6. szám.

14 Az adatok a Pest megyei kihirdetést előkészítő iratokból származnak: MNL PmL, Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Acta nobilitaria (IV. 3-c/2) 1801: 1533; a feltárt levéltári források alapján egyébként a Nagy Iván közölte családfát több ponton ki lehet egészíteni: NAGY I. 1858, 226–228.

15 ILLÉSSY ÉS PETTKÓ 1998, 254.

vármegye nemesi közönsége befogadta Liszniai Damó Andrást, valamint fiait: Sándort, Gedeont és Lajost.¹⁶

A családtörténet – részleteiben sajnos kevésbé ismert – alakulása egy olyan folyamatot látszik kirajzolni, amely egy, a székely társadalomszervezet kereteibe integrálódott családnak a székely közösségből való kiszakadásával jellemezhető; ennek a kiválásnak azonban sem a közvetlen okai, sem az időpontja nem ismeretes. A Damó család jelentős mértékű lakóhelyváltoztatása (a Székelyföldről a magyarországi vármegyékbe vezető út) nemcsak egy új társadalmi környezet választását foglalja magába, hanem szinte a család újraalapítását is. Mindazonáltal ez az újraalapítás, amely elsősorban a birtoktest megszerzésével azonos, nem jelenti a korábbi privilegizáltság emlékének az elhalványulását: olyannyira nem, hogy még Liszniai Kálmánnál is kimutatható a székelységhez való tartozás ideológus hangsúlyozása – ennek bizonyítéka lehet az is, hogy éppen ő őrizte meg igen gondosan az 1792-es nemességbizonyítási per ítéletlevelét. A család nemesi tudatának alapját minden bizonnyal egy évszázados (székely) kiváltságtudat adta, annál is inkább, mert ehhez képest meglehetősen rövid idő telt el azóta, hogy megkezdheték beépülésüket a magyarországi nemesi társadalomba: Pest megyében ez mindössze egy emberöltő,¹⁷ Nógrádban pedig – ha a nemesség kihirdetésétől a Liszniai születésig lefolyt éveket nézzük – majdnem hatvan év. A Liszniai család nem tartozott a reformkori Nógrád megye vezetőrétegének legszűkebb köréhez: közülük nem kerültek ki a vármegye igazgatásának legmagasabb tisztviselői – igaz, az alsóbb posztokon viszont rendszeresen találkozhatunk Liszniaiakkal.¹⁸

16 MNL PmL, Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Acta nobilitaria, (IV. 3-c/2) 1801: 1533.

17 A nemesség Pest megyei kihirdetését kezdeményező Liszniai Damó András egyébként 1795-ben a váci járásban komisszáriussá neveztetett ki, ugyanebben az évben, december 2-án tiszteletbeli esküdt lett; komisszáriusi hivatalában az 1804. november 5-i tisztújítás alkalmával megerősítették. A család pesti ágában a legnagyobb karriert azonban kétségkívül a fia, Liszniai (Damó) Gedeon érte el: 1820. máj. 9-én tiszteletbeli jegyzővé nevezték ki, 1832. okt. 23-án második alügyésszé választották, 1836. nov. 4-én pénztárnokká nevezték ki, 1840. jún. 10-án táblabíró lett, 1845. máj. 6-án megerősítették pénztárnoki tisztségében, s ebben a hivatalában 1849-ben is meghagyták – majd pedig 1861-ben, a vármegyei önkormányzat visszaállításakor ismét ugyanezzel a feladattal bízták meg. Az adatok forrása: MNL PmL, Series magistratualium 1638–1906 (IV. 93/1).

18 A legkorábbi és legjelentősebb Nógrád megyei karrier a családból minden bizonnyal Liszniai Damó Károlyé, aki Kálmán apjának első unokatestvére volt: míg korábban esküdt volt, 1800. aug. 19-én a rendek a hivataláról lemondott Szántói Szabó József alszolgabíró helyére választják; az 1800. okt. 15-i közgyűlés alkalmával gróf Batthyány József György főispán ki is nevezte (Nógrád megye közgyűlési jegyzőkönyvei 1800: 434, 1800: 617 – MNL OL Filmtár 8700). Hivataláról 1803-ban mondott le: MNL NmL, Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének indexe (IV. 1/a), 1803: 812. 1837-ben halt meg: uo. 1837: 1552.

A család Lapujtőben és Varsányban rendelkezett birtokkal.¹⁹ A varsányi birtok az anyai ág tulajdonában volt: erre utal, hogy a helybéli nemesekről készített megyei lustra 1809-ben Lisznyai Damó Károlyt, 1825-ben pedig Lisznyai Damó Márkot mint vejét tünteti fel.²⁰ Lisznyai Kálmán ilyenformán anyai örökreszként juthatott hozzá a varsányi birtokhoz; ezzel magyarázható, hogy a – továbbiakban még érintett – 1854-es zálogváltó per alkalmával apja miért nem léphetett fel saját nevében a birtok tulajdonosaként, s miért kellett Lisznyai Kálmán teljes jogú meghatalmazottjaként perelnie.²¹ Azt sajnos nem tudni, mikor és hogyan szerzett a család itt birtokot: a falumonográfiából csak azt tudhatjuk meg, hogy 1797-ben Lisznyai Damó László – ő talán az a nógrádi kihirdetést elérő családtag, akit Márk nagybátyjaként lehet azonosítani – 4 telekkel rendelkezett; ez – az egész falu viszonylatában – közepes birtoknak felelt meg.²² Ugyanerre a középnemesi állásra vet fényt az 1809-es inszurrekcionális hozzájárulás nagyjából 33 rénes forintnyi összege is (ezt már Lisznyai Damó Károly fizette).²³ A varsányi birtok méretét pontosan nem ismerjük; az 1854-es zálogváltó per iratai azonban bizonyos következtetéseket megengednek. Az 1847-es végrehajtás alkalmával elárverezett földek, amelyről egyébként nem tudni, mekkora részét adták a teljes nemesi tulajdonnak, összesen ugyanis 43 hold és 654 négyszögöl szántóföldet, valamint 13 412 négyszögöl erdőt tettek ki, összesen 2336 forint értékben. A birtokrészek leírásából az is kitetszik, hogy a faluhatárban igencsak szétszórt, egyenként igencsak kicsi földdarabokról van szó.²⁴ A varsányi birtokrész mellé azonban egyelőre nem tudjuk odaállítani a lapujtői tulajdon nagyságát, így csak feltételezéseink lehetnek a Lisznyai család ezen ágának pontos anyagi viszonyairól. Mindenesetre az egész Lisznyai család anyagi gondjaira is fényt vethet Gáspárnak, Márk testvérének a Szilassy Józseffel (a Hétszemélyes Tábla bírójával) folytatott levelezése:

19 BOROVSKY [1896], 607.

20 PÁLMÁNY [2000], 97–98.

21 Az 1854-es zálogváltó per iratai, amelyből visszamenőleg is számos adatot tudhatunk meg a varsányi Lisznyai-birtokról: Nml, Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d), III. 1854: 288.

22 PÁLMÁNY [2000], 96.

23 Uo., 98.

24 Az elárverezett földek elhelyezkedése: Oszlásföld – 5 hold 784 négyszögöl; Újföldek – 2 hold; Nádaskút – 8829 négyszögöl; Alsóbenepást – 1908 négyszögöl; Dencs – 4874 négyszögöl; Tornyospart – 1152 négyszögöl; Kenderföld – 1422 négyszögöl; Felsőkápolnai dűlő – 4584 négyszögöl; Delelő – 5886 négyszögöl; Lórinckút – 2142 négyszögöl; Alsóhosszak – 1413 négyszögöl, 3008 négyszögöl, 1453 négyszögöl; Alsónagymesgye – 5897 négyszögöl; Papkút – 1305 négyszögöl. Emellett még 13412 négyszögölnyi erdő. Az adatokat lásd MNL Nml, Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d), III. 1854: 288. A külterületi nevek azonosításához fölhasználtam: HAUSEL [2000], 186–190.

innen az derül ki, hogy Gáspár – az adósságok átvállalásának fejében – följánlotta Szilassynak felesége, Ján József leánya Pest megyei jószágait. Mivel mellékelte a fölkinált birtokok jövedelmeit, láthatjuk: itt árendába adott pusztákról van szó, viszonylag tisztos bevételekkel ugyan, ám ezeket többféle levonás is terhelte. Gáspár arról is ír, hogy a Szilassyval való megegyezésre azért volna szükség, mert az apósa halálával feleségére szálló losonci ház adósságaitól szeretne megszabadulni.²⁵ Természetesen aligha lehet ebből az esetből komoly következtetéseket levonni Liszniai Kálmán felmenőinek jövedelmi viszonyaira; az eladósodás folyamatának lehetőségét mindazonáltal ezek a levelek felvillantják, s ez – a család későbbi társadalmi, gazdasági állapotának ismeretében – érvényesnek tűnik a most végigkövetni kívánt ág esetében is.

Liszniai Kálmán apjának, Márknak a megyei karrierjét nem sikerült kielégítően rekonstruálnom. Az bizonyosnak látszik, hogy rendelkezett táblabírói címmel;²⁶ az 1818. október 30-i tisztújításon előterjesztették füleki járásbéli esküdtnak, ám a rendek nem őt választották; ugyanekkor proponálták komisszáriusnak is a losonci éléstárhoz, ám ezt sem sikerült elnyernie.²⁷ 1827-ben rendszerint való esküdtként találkozunk a nevével.²⁸ Az 1839. május 7-i tisztújítás alkalmával „pörtárnok” lett, ami a megyei levéltárnok (ekkor éppen Nagy Ferenc, a történész Nagy Iván apja) alá tartozó hivatal volt.²⁹ Mindez nem mutat igazán látványos vármegegyei karriert. Az apa egyébként maga is verselgetett, nyilván műkedvelői szinten és a szűkebb nyilvánosságnak.³⁰ Az édesanya, Damó Teréz, aki Márk unokahúga volt, korán meghalt, így az egy évesen elárvuló Kálmánnak és testvérének, Fe-

25 Az ügyben folytatott levelezés négy darabját (Losonc, 1819. szept. 20.; 1819. okt. 29.; 1820. márc. 1.; 1820. márc. 10.) lásd MNL OL Szilassy család levéltára. Szilassy József (P 1028) 3. doboz.

26 Liszniai Márk táblabírói rangját fia, Kálmán adja meg, amikor 1836–37-ben a pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvébe beírja saját adatait: TOLNAI 1896. Azt sajnos nem sikerült kiderítenem, hogy mikor és melyik megye táblabírájává nevezték ki.

27 Nógrád megyei közgyűlési jegyzőkönyvek (MNL OL Filmtár 8715).

28 Nógrád megyei közgyűlési jegyzőkönyvek 1827: 1059 (MNL OL Filmtár 8722).

29 Nem zárható ki, hogy a hivatalt már korábban is betöltötte, mivel a jegyzőkönyv itt csak „megerősítésről” beszél. Az azonban bizonyos, hogy a korábbi tisztújításkor, 1836. jún. 20–21-én még nem ő, hanem Liszniai Károly kapta meg ezt a hivatalt: vö. Nógrád megyei közgyűlési jegyzőkönyvek (MNL OL Filmtár 8731, 8734). Azt, hogy ez a Liszniai Károly azonos-e Liszniai Márk – korábban emlegetett – unokatestvérével vagy esetleg más rokonról van szó, nem tudom eldönteni. Liszniai Márk „pörtárnok”-i hivataltát egyébként Nagy Iván is említette – anélkül azonban, hogy ezt kronológiailag behatárolta volna: NAGY I. 1858, 226–228.

30 Erről már a Liszniai Kálmán életében készült életrajzok egyike is megemlékezik, hozzátéve, hogy ez a hatás fontos volt a fiú költővé válásában: „A’ legelső költői lendületet is atyjától nyerte, ki üres óráiban maga is pendített lantot.” *Ujabb kori ismeretek tára...* 1853, 248–249.

rencnek³¹ a nevelése egyedül az apára hárult. Lisznyai Kálmán származása révén mindenesetre megörökölte azt a vármegyei kapcsolatrendszert, amely lehetővé tette számára a korabeli karriertípusok egyikét: a vármegyei politikai életbe való bekapcsolódást és a választás vagy kinevezés útján elérhető megyei hivatalok valamelyikének elérését. Apai nagyapja, Ferenc, aki Czabán Erzsébetet vette el feleségül,³² a tágabb családon belül is rendelkezett tekintéllyel; erre utal az, hogy egy, az egész Lisznyai családot érintő, közelebbről sajnos meg nem határozható tranzakció alkalmával (amikor is Szilassy József volt a közbenjáró és Almási Istvánnal történt az egyezkedés) ő kezelte a családot egyetemlegesen illető pénzt.³³ Ferenc testvére, László pedig Kubinyi Évát vette feleségül, azaz a Lisznyai család így rokonságba került a Nógrádban komoly politikai szerepet játszó Kubinyi családdal.³⁴ Mindez azonban csak egyik látványos szála a nógrádi kapcsolatok lehetséges hálójának.³⁵ Lisznyai későbbi irodalmi pályafutásában is nem elhanyagolható helye lesz a szintén Nógrádból származó irodalmárokkal (pl. Madách Imrével) való kapcsolatnak, mint ahogy feltételezhető az is, hogy a Pest vármegyei, meglehetősen közeli Lisznyai-rokonság léte és kapcsolatai is játszhattak valamiféle szerepet akkor, amikor Lisznyai Pesten vállalt – igaz, rövid ideig – politikai szerepet.

Lisznyai iskoláztatása tipikusan a nógrádi reformátusok útját követte: Losoncra került, ahol a 18. század közepe óta, nem utolsósorban Kármán András rektorságának köszönhetően virágzó református nagygymnázium volt.³⁶ Itt két évet végzett; tanára volt az a Homokai Pál, akinek magyar nyelvű költészettanát Petőfi is használta tankönyvként.³⁷ Túl azon, hogy Homokai a versírás technikájával is megismertethette Lisznyait, hatása megmutatkozhatott másban is: a Homokai

31 Életrajzának megírására egyetlen, igencsak vázlatos kísérlet történt: PÁLMÁNY [2000], 103.

32 Ez kiderül annak a pernek az anyagából, amelyben Lisznyai Márk újtott föl egy 1789-es zálogváltó pört: MNL Nml, Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d), III. 1854: 389.

33 Erről onnan értesülhetünk, hogy Lisznyai Damó Péter, a harmadfokú, losonci illetőségű unokatestvér Szilassy előtt hűtlen kezeléssel vádolta meg Ferencet, ismertetvén főbb vonalakban az esetet: Lisznyai Damó Péter levele Szilassy Józsefhez (Losonc, 1816. jan. 6.), MNL OL Szilassy család levéltára. Szilassy József (P 1028) 3. doboz.

34 A rokonság fokát sajnos nem lehet pontosabban megállapítani, így a családi kapcsolat politikai jelentőségének megítélésében is óvatosság szükségeltetik. A Kubinyi család jelentőségére Nógrád politikai életében: PRAZNOVSZKY 1980.

35 A vármegyei kapcsolatrendszer fontosságát jól érzékelteti, Madách Imre nógrádi környezetének középpontba állításával: PRAZNOVSZKY 1984a. Tanulságos adalékot kínál mindehhez – a szintén nógrádi – Nagy Iván visszaemlékezése is: NAGY I. 1998. Lásd még a következő tanulmánykötetben közölt dolgozatokat is: TYEKVICKSA 2000.

36 A losonci református gimnáziumra lásd: MOLNÁR 1881, 463–465; MÉSZÁROS 1988, 212–213. Kármán Andrásra (további szakirodalommal): SZILÁGYI M. 1998, 298–300.

37 Homokairól lásd: BULCSU 1858.

köre gyűlt, irodalom iránt érdeklődő tanulók egy losonci irodalmi önképzőkör körvonalait látszanak kirajzolni, még ha nincs is kézzelfogható adat arra, hogy ekkor és itt valóban működött volna irodalmi diáktársaság. Arra azonban nyilván elegendő alapot nyújtottak a Losoncon szerzett benyomások, hogy amikor Lisznyai más városba és más tanintézménybe került, tevékenyen bekapcsolódjon az ottani önképzőkör munkájába. Lisznyai 1836-ban kapta meg Losoncon iskolai bizonyítványát: a Steller János kiállította okmányból kiderül, hogy latinul, magyarul, „szlávul” (azaz tótul) és németül beszélt, tanulmányi eredménye jónak volt mondható és erkölcsével sem volt baj.³⁸ Az 1836–37-os évben már Pozsonyban, az evangélikus líceumban tanult,³⁹ sőt, Pajor István szerint tevékenyen részt vett az ebben az évben kirobbant diák-ribillióban is, amelynek során a líceum tanulói kihágásokkal és a tanulás bojkottálásával tiltakoztak az iskolai ösztöndíjak megrövidítése ellen.⁴⁰ Pajor visszaemlékezése arról is tanúskodik, hogy Lisznyai már ekkor is verselt: „mindig hordott magával egy lapocska papírt és egy darabka czeruzát, melylyel költői ötleteit följegyezte, s amelyeket aztán nyugodt perczeiben tetszetős formába öltöztetett”.⁴¹

Lisznyai 1838-tól az eperjesi evangélikus gimnáziumban tanult. Itt 1838 és 1842 között az egyik legaktívabb tagja volt az ottani Magyar Társaságnak, amelynek könyvtárnoki tisztjét is viselte.⁴² Ez az irodalmi önképzőkör 1839 elején indult újra, felújítván korábbi, megszakadt munkálkodását; az élén Halbschuh (későbbi, ismert nevén: Irányi) Dániel állott. Lisznyai lendületére jellemző, hogy 1840-ben az érdemkönyvbe bekerülő munkák nagyjából az egyharmada (34 közül 11) az ő műve.⁴³ Lisznyaival egyidőben itt más, a későbbiek során hivatásos irodalmárrá váló személyek is tanultak, illetve tevékenykedtek az önképzőkörben: Kerényi Frigyessel, akivel később a Tízek Társaságában is összekerült, Sárosi Gyulával, valamint a néhány évvel idősebb Vahot Imrével és Vachott Sándorral Eperjesen ismerkedett meg Lisznyai.

38 A bizonyítványban a következők olvashatók: „Ex doctrina Religionis, Rhetorica, Interpretatione auctorum classificarum, Geographia, Lingva et Literatura hungarica eminens. Ex Antiquitatibus romanis, lingva germanica, et graeca classis primae.” A másik rovatban: „Loquitur Latine, Hungarice, slavice, et aliquid germanice.” Az erkölcséről: „classis primae”. (OSZK Kt. Analekta 3759. 9. szám).

39 Vö. TOLNAI 1896, 284–285. Életének erről az időszakáról rendelkezésünkre áll az egykori diáktárs, Pajor István emlékezése is: [PAJOR] 1884.

40 Vö. [PAJOR] 1897, 45–57.

41 Uo., 48.

42 BODOLAY 1963, 723.

43 BODOLAY 1963, 238–239.

Költői indulásáról sajátos legenda olvasható a szakirodalomban. A Lisznyai halála után megjelent emlékkönyvben, a Lisznyai-albumban a szerkesztő, Németh János életrajzi áttekintésében olvasható ugyanis a következő mondat: „Legelső költeménye, mely nyomtatásban »Szivemhez« czim alatt megjelent, későbbben is legbecsesebb gyöngye maradt költeményeinek.”⁴⁴ Az itt emlegetett költemény az Athenaeumban jelent meg, az 1840. június 7-i számban;⁴⁵ a verset újraközlő Kerényi Ferenc is – követve a hagyományt – úgy kommentálta, mint Lisznyai első, nyomtatásban megjelent versét.⁴⁶ Az ugyan kétségtelen, hogy ez a költemény fontos volt Lisznyainak: 1856-os kötetét, a *Madarak pajtása* címűt, amely első, nem ciklikusan szerkesztett, hanem gyűjteményes kötete volt, ezzel a verssel indította; igaz, a dátumát nem tartotta fontosnak közölni, mint ahogy arra sem utalt, hogy ez afféle nyitópozícióban lévő mű lenne a költői pálya egészében.⁴⁷ S ez nem valamiféle feledékenység volt: Lisznyainak ugyanis valóban nem ez volt az első nyomtatásban megjelent verse, s ilyenformán költői indulásának az egész kronológiáját és jellegét is újra kell gondolni.

Az Athenaeumban megjelent verse előtt ugyanis már Lisznyainak több verse is napvilágot látott a Honművészen: a legkorábbi publikáció itt az *Életbőlcsesség* és az *Emlékezet* című versek, amelyeket már 1839. december 19-én publikált a lap.⁴⁸ Ezután pedig a következő évfolyamban Lisznyai többször is szerzője volt a folyóiratnak: a *Változás* 1840. január 12-én,⁴⁹ a *Zarándok* március 5-én,⁵⁰ a *Létpálya* március 29-én,⁵¹ *A' fiatal honfihoz* pedig szeptember 10-én jelent meg.⁵² Sőt, 1840-ben Lisznyai levelezőként is felbukkant a lapban: a *Táncz* című rovatban közzétett egy prózai beszámolót egy kassai bálról.⁵³ Érdekes módon volt, aki ezt számontartotta: a Lisznyairól szóló nekrológok egyike, amely a Koszoróban jelent meg, s ilyenformán minden bizonnyal maga a szerkesztő, Arany János írta, pontosan és árnyaltan fogalmazott: „Az irodalmi pályára korán kilépett [ti. Lisznyai – Sz. M.],

44 N[ÉMETH] 1863, 2.

45 *Athenaeum* 4, 1. félév, 46. sz. (1840): 129.

46 „Sárosy küldi fel aztán versét is Bajza Józsefnek az Athenaeumba, ahol megjelenni szinte a költő-avatás jelképének számított.” A vers újraközlését és értékelését lásd: KERÉNYI 1976, 284. Megjegyzem, arra nincs adatom, hogy a vers felküldése valóban Sárosi Gyulához kötődnek.

47 LISZNYAI 1856, 1–2.

48 *Honművész* 7 (1839): 811. Egyébként mindkét vers a folyóirat első oldalán, a szám nyitóírásként jelent meg.

49 *Honművész* 8 (1840): 25.

50 Uo., 147. Ez a vers belekerült aztán a *Madarak pajtásába* is: LISZNYAI 1856, 220–222.

51 *Honművész* 8 (1840): 203–204.

52 Uo., 587.

53 Uo., 378.

még a Mátray Honművészeiben, de figyelmet maga iránt csak az Athenaeumban »Szívemhez« című költeményeivel keltett (1840).⁵⁴

Azaz azt lehet mondani, hogy Liszniai költői pályafutása már eperjesi diákéveinek a végén elkezdődött, s ennek első fóruma a Honművész volt; amikor az Athenaeum is közölte egy versét, az lehetett ugyan nagy jelentőségű pillanat, s egy új, nagy tekintélyű sajtóorgánumnak a meghódítása, ám semmiképpen nem az első publikáció alkalma. Nyilván az sem véletlen, hogy Németh János – aki, mint láttuk, magának az Athenaeumnak a nevét nem írta le ebben a pályaképében – mindezt annak a kijelentésének a bevezetőjeként mondja, hogy Liszniai rokona Bajza Józsefnek, aki a folyóirat szerkesztője volt.⁵⁵ Vagyis Némethnek inkább ennek a kétségbevonhatatlan tekintélyű kritikusként és szerkesztőként az ideidézése miatt volt szüksége – retorikai értelemben – az Athenaeumban publikáló Liszniai képének a felvillantására; annál is inkább, mert rövidesen aztán Bajza éppen az Athenaeumban meglehetősen kemény bírálatot mondott Liszniai pályakezdő verseiről.⁵⁶ Inkább tehát a Liszniai-szakirodalom értette félre ezt a kijelentést, s nem Németh János vezette tévútra a recepciót.

Liszniai indulásában nagy szerepe lehetett azoknak a tanintézeteknek, amelyekben tanult, illetve annak a szellemi környezetnek, amelyet Losoncon egy nagyhatású nevelő, Homokai Pál, Eperjesen pedig az egykorú diáktársak jelentettek. Ezt erősíti, hogy a Jelenkor 1840. július 25-i számában megjelent egy beszámoló az eperjesi önképzőkör egyik üléséről, ahol név szerint említi az ismeretlen szerző Liszniai szavalatát⁵⁷ – akkor, amikor ez a tudósítás megjelent, Liszniai mögött már elég aktív pályakezdő publikációs tevékenység volt, amely éppúgy kiterjedt a Honművészre, mint az Athenaeumra. Az első verspublikációk léte azonban még aligha volt döntő abban a kérdésben, hogy a költői működés milyen életformával társul, illetve mennyire lesz valóban meghatározó életprogram. Liszniai későbbi pályafutása ugyanis nem azt mutatja, hogy a fiatalember minden egyéb lehetőséget mellőzve, a korabeli literátori életformák felé mozdult volna el. Erre feltehetőleg nem is volt szüksége: a középiskola után a jogi végzettség megszerzését látta szükségesnek elérni. Időközben azonban megtette az első lépést a szokásos vármegyei karrier elérésére is: az 1842. áp-

54 *Koszorú* 1, 1. félév, 8. sz. (1863): 190. Ebben a mondatban csak az az elírás, hogy a *Szívemhez* című vers egy költemény, tehát nem kellene többesszámban állnia.

55 Vö. N[ÉMETH] 1863, 2.

56 Verőczey álnéven: *Athenaeum* 5, 1. félév, 4. sz. (1843): 188–197. Liszniai versének, a *Regélőben* publikált *Jégrózsa* címűnek a részletes bírálata: *uo.*, 189–190.

57 *Jelenkor* 9, 60. sz. (1840): 238.

rilis 27–28-i nógrádi tisztújítás alkalmával a főispán kinevezte tiszteletbeli aljegyzőnek.⁵⁸ Erről a tisztségéről a következő tisztújítás alkalmával, 1846. július 15–16-án mondott le.⁵⁹

58 LEBLANCNÉ KELEMEN 1984, 32.

59 A nógrádi tisztújításról szóló beszámoló ezt így rögzítette: „Az ügyes tollu Lisznyay Kálmán jegyzői hivataláról szinte [értsd: szintén – Sz. M.] lemondott.” *Pesti Hírlap*, 1846. júl. 23., 51.

A VÁRMEGYEI KARRIER KEZDETE ÉS AZ ÍRÓI PÁLYA NYITÁNYA

Lisznyainak a középiskolai évek után el kellett végeznie a kétéves bölcsészeti kurzust, s az utána következő jogi tanfolyamot is. Úgy tűnik, erre az időre visszament Losoncra: a végzettségéről mindenesetre a losonci gimnázium állított ki bizonyítványt 1842. március 21-én. Eszerint a jogtudományokat az 1840–41-es iskolai év első félévében rendszeresen tanulta, azután pedig magánszorgalomból. A bizonyítvány szövegezése megengedi azt a feltételezést is, hogy a „rendes”, tehát a tanrendbe illeszkedő módon elvégzett kurzus még Eperjeshez köthető¹ – az azonban bizonyos, hogy a vizsga már Losoncon történt.² Lisznyai 1843. február 18-án esküdött föl a Királyi Táblán, azaz ekkor lett jurátus – principálisa Szerencsy István személynök volt. Huzamosabb pesti tartózkodásai ettől az időponttól kezdve bizonyosnak tekinthetők. Patváriájának egy évét a nógrádi másodalispán, Károlyi János mellett töltötte; az alispán – az általa kiállított igazolás szerint – mind morális, mind szakmai tekintetben teljesen meg volt elégedve Lisznyaival.³ Ügyvédi gyakorlaton Gerenday Tóth Ambrus pesti ügyvédnél volt 1843 szeptemberétől

- 1 Egy ilyen, Eperjeshez kötődő, a Lisznyaiénál csak pár évvel korábban induló jogászai életpályáról lásd: Feszt 1999, 24–41.
- 2 A bizonyítvány így summázza a vizsga eredményét: „Magyar Polgári Jogot, Bányászjogot, Országlástant, Egyházi Jogot, Büntető Jogot, Nemzeti gazdálkodást és észjogtant, 's ezekből a' szokott mód szerint megvizsgáltatván, kitűnőleg első osztályúnak találtatott.” (OSZK Kt. Analekta 3759. 1. szám).
- 3 Az 1843. jan. 29-i dátumot viselő, autográf, pecséttel ellátott igazolás: OSZK Kt. Analekta 3756. 4. szám.

1845. szeptember 1-ig;⁴ vizsgáját 1845. szeptember 23-án (tehát a Szent István-i törvénszak alatt) tette le, „dicséretes” eredménnyel.⁵ Az 1845. szeptember 26-i dátummal kiállított ügyvédi oklevelet – ahogyan ezt a rájegyzésből tudjuk – 1846. április 30-án ki is hirdették Nógrád megyében, s így Lisznyait beiktatták a megyebeli ügyvédek közé.⁶ Így Lisznyai megteremtette magának azt a lehetőséget, hogy ezzel a végzettséggel a nemesi vármegye tisztviselője lehessen, híven ahhoz, ahogyan ősei is erre a szolgálatra építettek karrierjüket.

Ugyanerre a törekvésre mutat, hogy időközben részt vett az 1843–44-es országgyűlésen is: az életének erre az időszakra vonatkozó későbbi emlékezések egybehangzóan azt állítják, hogy Kubinyi Ferenc és Huszár Károly nógrádi követek írnokaként volt jelen.⁷ Ha ez igaz, akkor abban, hogy idekerült, szerepet játszhatott a Kubinyi és közte főnálló rokoni kapcsolat is. Lisznyai itt, Pozsonyban találkozott Petőfivel.⁸ Sokatmondó az a különbség, amely Lisznyai és Petőfi pozsonyi tartózkodásának indoka között kimutatható. Lisznyai ugyanis a rendi-nemesi politizálás intézményesen szabályozott előkészületi fázisához tartozó módon volt jelen a diétán: a megyei követek mellé írnokként beosztott nemesi ifjak ilyenformán szerezhettek személyes tapasztalatokat az országgyűlés működéséről, s ez a tapasztalatszerzés megalapozhatta a későbbi vármegyei pályafutást is. Hozzá kell persze ehhez tenni: ha a visszaemlékezések nem rögzítenék egybehangzóan azt az állítást, hogy Lisznyai Kubinyi és Huszár írnokaként volt jelen az országgyűlésen, akkor föltételezhetnénk, hogy más is lehetett volna az ott-tartózkodás

4 Az erről szóló autográf, pecsétell ellátott igazolást lásd OSZK Kt. Analekta 3759. 8. szám.

5 MNL OL Személynői levéltár. Libri Decanales (O 79) 7. kötet, valamint MNL OL Személynői levéltár. Protocollum neo-censuratorum advocatorum (O 78) 6. kötet. Ez utóbbi forrásból egyébként az is kiderül, hogy Lisznayaival egy napon, s ugyancsak „dicséretes” eredménnyel tette le a vizsgáját Spetykó Gáspár is, akit az 1850-es években majd mint Lisznyait követő költőt marasztalt el a recens kritika.

6 Az ügyvédi oklevelet lásd OSZK Kt. Analekta 3759. 10. szám

7 A későbbiekben idézendő – a Petőfivel való találkozást is megörökítő – emlékezések mellett lásd még a Török Zsigmondét: „1843-ik évi diétán ismertem meg őt, én Almási Pál hevesmegyei, ő Huszár Károly nógrádmegyei követek mellett működünk mint gyakornokok.” TÖRÖK ZSIGMOND 1882, 96. A Huszárral való kapcsolatának tartósságára utal, hogy amikor Huszár Károly fia, Gyula, aki az 1850-es években íróként lépett fel, 1857. márc. 2-án Tereskéről levelet írt Lisznyainak, abban kedves gyermekkori élményeire hivatkozik – márpedig Huszár Gyula több, mint tíz évvel volt fiatalabb Lisznayainál, így az emlékek inkább arra vonatkozhattak, hogy Lisznyai bejáratos lehetett a Huszár-házba (OSZK Kt. Levelestár).

8 A találkozást megörökítette Degré Alajos (DEGRÉ 1983, 123.), Berecz Károly, Orlai Petrich Soma, valamint – Lisznyai személyes közlésére hivatkozva – Zilahy Károly 1864-es Petőfi-életrajza is (ez utóbbi szövegeket lásd HATVANY 1967, 2:464–468.). A visszaemlékezések forráskritikai mérlegelésére lásd: FEKETE 1973, 266–271.

jogcíme; hiszen Liszniai ekkor – ahogy láttuk – jurátus volt, márpedig gyakorlalt ekkor csak Pozsonyban folytathatta, hiszen az országgyűlések alatt a Királyi Tábla Pozsonyba tette át a székhelyét, ráadásul principálisa, a személynök ekkor hivatalból szintén itt kellett, hogy tartózkodjon.⁹ Liszniai pozsonyi időzése azonban éppen a világosan kirajzolódó vármegyei karrier miatt volt magától értetődő. Petőfinél viszont más a helyzet: az ő jelenléte kívül volt a korabeli nyilvános politizálás keretein. Petőfi azért utazott Pozsonyba, hogy kihasználván a diéta okozta egyéb lehetőségeket, munkára és esetleg később kamatoztatható kapcsolatokra tegyen szert. Az országgyűlés mint alkalom ugyanis lehetővé tette Pozsonyban a magyar nyelvű színtársulat működését éppúgy, mint ahogy az országgyűlési dictatura (azaz a szükséges iratok kézíratos sokszorosítására szolgáló intézmény) is igényelt alkalmazottakat. Aligha véletlen, hogy a Liszniai és Petőfi találkozását megörökítő visszaemlékezések szerint a szívélyes és lelkes Liszniai ilyenféle támogatás lehetőségét ígérte Petőfinek – még ha kérdéses is, hogy ebből a pártfogásból megvalósult-e bármi.¹⁰ Természetesen ennek a találkozásnak van egy másik figyelemreméltó tanulsága is: Liszniai ekkor már ismert fiatal költő, míg Petőfi alig van túl első publikációin – láttuk, Liszniai 1839-től folyamatosan publikált, ráadásul jó nevű orgánumokban. Vagyis kettejük közül Liszniai számított ismertebb irodalmárnak, s ezért ő kezdhette el bevezetni Petőfit abba a társaságba, amely az országgyűlési ifjúság köréhez tartozó, pályakezdő irodalmárokból állt. A kettejük ismertsége közötti különbség még egy ideig fenn is maradt; ezt példázza az 1839-ben alakult önképzőkör, a Pesti Társaság 1845-ös ünnepe, amelyre számos irodalmárt és politikust hívtak meg – a reprezentatív névsorban Liszniai szerepelt, Petőfi azonban még ekkor sem.¹¹ Sőt, Martinkó András föltételezése szerint még 1847-ben is inkább a sikeresebb és jelentősebb költőnek tűnő Liszniai ellen irányult közvetlenül Pompéry János (Dardanus álnéven) publikált hírlapi támadása, amelyet azonban Petőfi vett magára¹² – talán azért is, hogy ezzel is magára irányítsa a figyelmet.

9 Talán nem érdektelen fölhívni arra a figyelmet, hogy van egy olyan adat is, amely éppen ez utóbbi következtetést látszik erősíteni. Egy, a hagyatékban fennmaradt levélen (szerzője Halászy József) a címzés ugyanis a következőképpen szól: „Tekintetes *Lisznay Kálmán* urnak a' t. királyi tábla hites jegyzőjének barátilag Pozsonyban Hollinger kávéházban”; alatta egyébként, más kéz írásával: „befindet sich nicht beim Hollinger” (OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 10. f. r.).

10 Liszniai és Petőfi pozsonyi megismerkedését szépirodalmias módon Szokoly Viktor örökítette meg: SZOKOLY 1862, 182–186.

11 BODOLAY 1963, 252.

12 MARTINKÓ 1970, 136–142.

Lisznyai ekkorra már nyilvánvalóan komoly költői ambíciókkal rendelkezett – ám mindez még nem mutatkozott meg életformájának alapszerkezetében. Itt keletkezett verseinek egy része, amelynek kézírata a hagyatékban fennmaradt, élesen mutatja ezt a kettősséget: „Országgyűlési” verseket ír – tehát míg a megszólalás formája a lírai műnem, addig a megszólalás alkalmá még hangsúlyosan a társadalmi státuszhoz kötődik.¹³ Hiszen ez utóbbi alapvetően azonos volt az országgyűlési követek mellé beosztott vagy jurátusként ott-tartózkodó fiatalemberekével. Ezt bizonyítja Lisznyainak az a levele is, amelyet innen írt Gyulai Pálnak, beszámolván a diéta eseményeiről: tartalmilag ez a levél pontosan olyan jellegű tudósítás, amelyet magánlevélként szoktak küldeni a rendi országgyűlések érdekesebb politikai háttéreseményeiről.¹⁴ Feltehetőleg egyébként a címzett is efféle beszámolóra várhatott, hiszen a korabeli nyilvánosság viszonyai között az efféle bizalmas magántudósításoknak megvolt a maguk jelentősége.¹⁵

A pesti művésztársaság tagjának élete és a vármegyei nemesi életforma kereteinek vállalása: ez határozta meg Lisznyai negyvenes évekbeli időszakának egzisztenciális feszültségét. Pesten egyre bővülő irodalmi kapcsolatokra tett szert: Németh Jánosnak a *Lisznyai-album*ban megjelent életrajza szerint Pesten először Lakner Sándorral és Lauka Gusztávval került szoros barátságba, majd hamarosan az irodalmi élet ismert figurája lett.¹⁶ Ezt mutatja, hogy 1845-ben a Pesti Divatlap még arról is hírt adott, hogy Lisznyai beteg volt¹⁷ – erről egyébként konkrétumot nem tudunk, a folyóirat súlyosnak nevezte az állapotát, de sokkal érdekesebb az a tény, hogy ekkorra már Lisznyai kapcsán egy ilyen értesülésnek is hírértéke lehetett.

Ha áttekintjük Lisznyai 1840-es évekbeli publikációit, akkor jól kirajzolódik az a stratégia, amelyet költőként követett. Néhány vers erejéig jelen volt továbbra is az Athenaeumban (jelent meg itt verse még 1840-ben, s aztán 1843-ban még kettő)¹⁸,

13 Az 1843–44-es országgyűléshez kötődő – feltehetőleg akkor is keletkezett – versei megtalálhatók: OSZK Kt. Quart. Hung. 2497. Néhány cím, mutatóba: *Országgyűléskor Posonban nyárelő 3-kán 1843.* (249. f. r. – 251. f. v.); *Országgyűlési Képek* (252. f. r–v.); *Búcsúdalk Pozsonytól* (264. f. r. – 265. f. r.); *Országgyűlési irnokdalok* (268. f. r. – 269. f. r.). Lisznyai *Országgyűlési irnokdalok* címmel egyébként publikált verset: *Pesti Divatlap* 1, 1. sz. (1844): 51.

14 A levél dátuma: Pozsony, 1843. nov. 1., in GyulaiLev, 9–10. Megjegyzendő, hogy a levélhez fűzött jegyzetek – legalábbis azok, amelyek az 1843–44-es diéta eseményeihez kapcsolódó híradásokat próbálják értelmezni – pontatlanok vagy tévesek.

15 Vö. RAJKOSSY 1995, 122–123, 134–136.

16 N[ÉMETH] 1863, 1–2.

17 „Lisznyay Kálmán, tehetségesebb fiatal költőink egyike, a napokban halálos betegséggel küzdött; mi örömmel írjuk, hogy derék orvosa, O. úr segélye által életben maradt. Miért is az ifju költő egy szép verssel tisztel meg orvosát.” *Pesti Divatlap* 2 (1845): 539.

18 „Fohászokodás”, *Athenaeum* 4, 2. félév, 4 sz. (1840): 59; „Pataknál”, *Athenaeum* 7, 1. félév, 6. sz. (1843): 283–284; „A’ koszorú”, *Athenaeum* 7, 2. félév, 6. sz. (1843): 242.

ám tevékenységének súlypontja áttevődött a divatlapokra, amelyek ennek az évtizednek az új sajtótörténeti fejleményei voltak, s Liszniai nemzedékének általában is a legfontosabb fórumait jelentették. Ha a korszak ideáltipikus közlési gyakorlatának Petőfi eljárását tekintjük (ami persze nyilván csak a szemléltetés miatt érdekes, hiszen ez mégiscsak egy egyéni és markáns alkotói pálya, s nem általános modell), akkor jól kirajzolódnak bizonyos különbségek.

Liszniai esetében az a feltűnő, hogy verseit jóval kevésbé adja a *Regélő Pesti Divatlap*nak (későbbi nevén: *Pesti Divatlap*), mint Petőfi: 1843-ban három versközlése van itt,¹⁹ 1844-ben kettő,²⁰ 1845-ben pedig három.²¹ Igaz, ezek közül az egyik a Petőfi Sándornak címzett vers, amelynek közlése jól belefért a Petőfit sztárként és a folyóirat eleven reklámjaként kezelő szerkesztői koncepcióba, amelyet Vahot Imrének a költeményhez csatolt jegyzete érzékeltetett is: „Ezen jellemző költemény után, mellyben szerző e lap szerkesztőjét [ti. a versben megemlített Vahotot – Sz. M.] is kitüntetésre méltatá, fölösleges volna Petőfi Sándornak jellemrajzát, külön rovatban megírunk. Itt fölötte híven van festve génialis barátunk szellemi arcképe.”²² Vagyis Liszniai hozzájárult a *Pesti Divatlap* Petőfit kiemelő médiastratégiájához, amely persze magának Petőfinek az érdekével is harmonizált, noha azért alapvetően Vahot Imre szándékait szolgálta.²³ A saját nemzedéktársát magas hőfokon méltató költemény nem is került el a furcsálkodó megjegyzéseket. Az *Életképek Hírlapi Őr* rovata így kommentálta:

Legalább van egy dolog, miben a fiatalabb írói nemzedék valóban követésre méltó példát mutat sok veteranusnak és sokaknak saját fiatal bajtársai közül is; ők egyre-másra küldözgetik egymásnak a magasztaló leveleket, mellyek vitelbérét a közönség fizeti, nyilvános tanúságaul, milly nagy egyetértésben élnek egymás-

19 „Balassa Bálint’ özvegye”, *Regélő: Pesti Divatlap* 2, 1. félév, 22. sz. (1843): 678–683; „Sajóvölgyi pórcleány’ dala”, *Regélő: Pesti Divatlap* 2, 2. félév, 4. sz. (1843): 111–112; „Emlékezés Bártfára”, *Regélő: Pesti Divatlap* 2, 2. félév, 35. sz. (1843): 1100–1102. Ez utóbbi verset aztán Liszniai évek múlva újraközölte egy másik divatlapban: „Emlékezés Bártfára”, *Életképek* 6, 1. félév, 7. sz. (1848): 207–208.

20 „Vörösmartyhoz”, *Pesti Divatlap* 1, 8. sz. (1844): 242; „Országgyűlési irnokdalok”, *Pesti Divatlap* 1, 17. sz. (1844): 51.

21 „Hazám képe”, *Pesti Divatlap* 2 (1845): 655; „Pipadal”, *Pesti Divatlap* 2 (1845): 1237–1238. Megjegyzendő egyébként, hogy az előző verset Liszniai aztán egy éven belül a *Honderűben* is publikálta: *Honderű* 4, 1. félév, 20. sz. (1846): 388.

22 „Petőfi Sándornak (Pest, majus 9-én 1845.)”, *Pesti Divatlap* 2 (1845): 430–432. A jegyzet, amely „A szerk.” jelzéssel van szignálva: uo. 432.

23 Ennek kapcsán lásd Margócsy István értelmezését, amely ezt Petőfi személyes stratégiájaként írta le: MARGÓCSY 2011. Arra, hogy ebben jelentősebb szerep tulajdonítható (legalábbis kezdeményezőként) Vahot Imrének, egy, a könyv korábbi kiadásáról szóló kritikájában Milbacher Róbert hívta fel a figyelmet: MILBACHER 2000, 1263.

sal, míg némelly mások az érintettek közül legfőbb kedvöket a' perpatvarkodásban látszanak lelteni. Egyébiránt a' jelen versezet a' költőnek a' lap mai számához csatolt arczképét kíséri.²⁴

Ez azért is érdekes, mert ez a reflexió segít megértetni, hogy amikor majd megjelenik magában az Életképekben Petőfinek az Arany Jánost üdvözlő verse,²⁵ illetve később Arany erre adott válasza,²⁶ akkor erre miért reagált a rivális sajtótermék, a Honderü ironikusan. A prózai bevezetésű, majd két verset tartalmazó paródia (*Óda Ökörszemhez; Viszonóda Sármánykához*) névtelenül jelent meg, s konkrétan nincs benne utalás arra, hogy Petőfi és Arany verses levélváltásán alapul.²⁷ A Honderü egy későbbi számában, más műfajban, ezúttal a parodisztikus értekező próza keretében folytatódott a verses levélváltáson történő élcelődés. A Severus álnevű szerző (azaz Zerffy Gusztáv)²⁸ Arany Jánosról szóló, konkrét műveket nem említő, s ironikussága ellenére inkább dicsérő, mint gúnyolódó szócikke így fejeződik be: „Nevezeteségül rójuk föl róla még: hogy P. úr által megénekeltetett s viszont ő is megénekelte P...t.”²⁹ A Honderü számára ugyanis ez a két vers – mintegy folytatva Lisznyai Petőfi istenítő versének a hagyományát – egyfelől csupán a nemzedéki körbedicsérés újabb szembetűnő jele volt, másfelől pedig ezzel a gesztussal magát a közzétévő orgánumot is emlékeztethették saját korábbi véleményére (amelyet most, lám, megtagadott azzal, hogy helyet adott két ilyen, egymást dicsérő versnek).

Lisznyai, noha publikált ott is, láthatólag nem volt a legfontosabb (vagy éppen a legszorgalmasabb) szerzője a Pesti Divatlapnak, viszont ottani jelenlétével párhuzamosan legalább ilyen súllyal volt jelen a Honderüben (1843-ban négy verse jelent meg itt,³⁰ 1845-ben három, ebből az egyik darab egy sok versből álló szerelmi dalciklus),³¹ s aztán 1846-ban és 1847-ben még inkább ez volt a legfőbb publi-

24 *Életképek* 3, 2. félév, 2. sz. (1845): 60.

25 PETŐFI Sándor, „Arany Jánoshoz”, *Életképek* 5, 1. félév, 16. sz. (1847): 507–508.

26 ARANY János, „Válasz Petőfi Sándornak”, *Életképek* 5, 1. félév, 19. sz. (1847): 607.

27 *Honderü* 5, 1. félév, 20. sz. (1847): 402–403. A szöveg közölve: ENDRÓDI 1911, 302–306.

28 Az azonosításra: Kiss J. 1970, 440.

29 „Irodalmi ABC Severustól”, *Honderü* 5, 2. félév, 1. sz. (1847): 13–15. A vonatkozó rész: 15.

30 „Dalszentség”, *Honderü* 1, 1. félév, 10. sz. (1843): 340; „A fakard”, *Honderü* 1, 1. félév, 15. sz. (1843): 499–502; „Országgyűléskor”, *Honderü* 1, 1. félév, 24. sz. (1843): 799–801; „Vőlegény (Regedal)”, *Honderü* 1, 2. félév, 19. sz. (1843): 599–600.

31 „Toldi Miklós' sujtása (Ballada)”, *Honderü* 3, 2. félév, 6. sz. (1845): 106–109; „Alvajáró (Regedal)”, *Honderü* 3, 2. félév, 11. sz. (1845): 204; „Szerelem: O. Etelkához 1.”, *Honderü* 3, 2. félév (1845): 273, 296, 315, 336, 357, 373–374, 396, 414, 433–434, 453, 474, 492.

kációs fóruma: 1846-ban öt verset publikált itt,³² 1847-ben tizenegyet.³³ Párhuzamként érdemes megjegyezni, 1847-ben a Pesti Divatlapban Liszniai mindössze két verssel volt jelen.³⁴

Liszniai publikált az Életképekben. Első itteni verse a még Magyar Életképek néven megjelenő periodikában 1843-ban látott napvilágot,³⁵ aztán 1845-ben hét verssel volt jelen a folyóiratban.³⁶ Aztán ez az aktivitás csökkent: 1846-ban három vers,³⁷ 1847-ben már csak egy jelenik meg itt Lisznyaitól,³⁸ 1848-ban pedig kettő, s ebből az egyik ráadásul olyan, amelyet Liszniai évekkor korábban már publikált a Regélő Pesti Divatlapban. Igaz, ebben félreérthetetlen utalás van Lengyelországra, amelyet a „rabhaza” szóösszetétel helyettesít.³⁹

Az 1847 elején megindult győri folyóirat, a Hazánk is publikációs fóruma volt Lisznynak. Az sem lehetetlen, hogy erre éppen Petőfi bátorította; fennmaradt Petőfinek egy, a szerkesztőhöz, Kovács Pálhoz intézett levele, amelyben arról beszélt, ki mindenkit ösztökélt a lapban való közreműködésre: „Pálffy és Jókait egyre sarkalom, hogy írjanak a Hazánknak, s fognak is írni; Tompának is írtam már ez ügyben, s üzentem Kerényinek. Mindnyájától várhat Ön.”⁴⁰ Liszniai neve ugyan nem szerepel ezen a listán, de a Petőfi köré csoportosuló Tízek Társasá-

32 „Árvavár’ romain’”, *Honderü* 4, 1. félév, 6. sz. (1846): 106; „M. I. emlékkönyvébe”, *Honderü* 4, 1. félév, 14. sz. (1846): 273; „Betyár-recipe”, *Honderü* 4, 1. félév, 19. sz. (1846): 370–371; „Hazám képe”, *Honderü* 4, 1. félév, 20. sz. (1846): 388; „Zordon nézetek”, *Honderü* 4, 1. félév, 25. sz. (1846): 488.

33 „Uj syrén”, *Honderü* 5, 1. félév, 2. sz. (1847): 27; „Kovách Helén’ emlékkönyvébe”, *Honderü* 5, 1. félév, 6. sz. (1847): 112; „Bus halász (Románcz)”, *Honderü* 5, 1. félév, 9. sz. (1847): 170–171; „Kovách Ida’ emlékkönyvébe”, *Honderü* 5, 1. félév, 10. sz. (1847): 192; „Ballag e hon”, *Honderü* 5, 1. félév, 11. sz. (1846): 211–212; „Haldokló menyasszony”, *Honderü* 5, 1. félév, 12. sz. (1846): 232; „Vándor”, *Honderü* 5, 1. félév, 15. sz. (1847): 289; „Nyáréji dal”, *Honderü* 5, 1. félév, 24. sz. (1847): 468; „Kakukkakuk”, *Honderü* 5, 1. félév, 26. sz. (1847): 510; „Kis Lina’ emlékkönyvébe”, *Honderü* 5, 1. félév, 26. sz. (1847): 512; „Titkos szerelem (Regedal)”, *Honderü* 5, 2. félév, 5. sz. (1847): 84.

34 „Széppapa hatyúdala”, *Pesti Divatlap* 4 (1847): 937–939; „A siető vitéz (Románcz)”, *Pesti Divatlap* 4 (1847): 1103–1104.

35 „Vadászkaland (Ballada)”, *Magyar Életképek* 1, 2. félév, 2. sz. (1843): 81–88.

36 „Keglevich Viola (Ballada)”, *Életképek* 3, 1. félév, 3. sz. (1845): 107–108; „Toldi Miklós mutatoujja (Ballada)”, *Életképek* 3, 1. félév, 9. sz. (1845): 274–276; „Kedvesemhez”, *Életképek* 3, 1. félév, 14. sz. (1845): 432; „Hozzá”, *Életképek* 3, 1. félév, 17. sz. (1845): 539; „Szerelem (O. E-nak)”, *Életképek* 3, 1. félév, 20. sz. (1845): 633–634; „Magyar dalnokok”, *Életképek* 3, 1. félév, 25. sz. (1845): 799; „Az ősgyűrű: Ballada. Fráter Pál nógrádi első alispánnak ajánlva”, *Életképek* 3, 2. félév, 1. sz. (1845): 13–18.

37 „A’ kis varangy: Történeti ballada 1562-ből”, *Életképek* 4, 1. félév, 7. sz. (1846): 209–210; Dal a’ tavaszról, *Életképek* 4, 1. félév, 17. sz. (1846): 524–525; „A’ vándor botjához”, *Életképek* 4, 2. félév, 24. sz. (1846): 745.

38 „Szerelem álmái”, *Életképek* 5, 2. félév, 1. sz. (1847): 12–13.

39 „Emlékezés Bártfára”, *Életképek* 6, 1. félév, 7. sz. (1848): 207–208. A másik verse: „Keresztelő (Románcz)”, *Életképek* 6, 1. félév, 10. sz. (1848): 307.

40 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. febr. 18., in PSÖM VII, 46.

ga több tagja igen (megjegyzendő egyébként, hogy aztán éppen Jókai nem publikált a győri folyóiratban,⁴¹ Pálffy, Tompa, Bérczy és Lisznayai viszont jelen volt egy-két művével). De Lisznayainak nem is kellett feltétlenül külön biztatás, ugyanis még azelőtt, hogy a győri német nyelvű lap, a *Das Vaterland* átalakult volna *Hazánk* címmel magyar nyelvű „kereskedelmi és szépirodalmi” folyóirattá,⁴² 1846 novemberében Petőfi, Frankenburg és Lisznayai Győrbe utazott, hogy személyesen tárgyaljanak Kovács Pállal. A találkozó részleteiről szinte semmit sem tudunk, magáról a tényről is a német nyelvű sajtó (*Das Vaterland*, *Ungar*) néhány rövid hírből értesülhetünk, de az sejthető, hogy a lap magyar nyelvű szépirodalmi orgánummá való alakulásáról eshetett szó ezen a találkozón.⁴³ Figyelemre méltó, hogy Petőfit írórtársai közül éppen Lisznayai kísértte el – nem világos, miért éppen ő. Elképzelhető, hogy ez csupán véletlen, s nem az indokolta, hogy Petőfi Lisznayaiban valamiféle jelentősebb szövetségest vagy esetleg komolyabb alkotót látott – bár az kétségtelen, hogy a megbecsülést sem lehet kizárni ebből a gesztusból. De az viszont már jól megragadható a *Hazánk* első évfolyamát áttekintve, hogy Lisznayai ezek után a lap egyik legfoglalkoztatottabb költője lett – természetesen Petőfi után, akinek itt 1847-ben 23 verse jelent meg, s emellett az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című prózai műve, majd 1848-ban még négy verset adott közre a *Hazánkban*.⁴⁴ Tehát Lisznayai saját tapasztalataiból is gondolhatta, hogy ez a folyóirat neki is publikációs bázisul szolgálhat, nem is kellett őt erről másnak (például Petőfinek) meggyőznie. S valóban 1847-ben nyolc művét adta itt közre, sőt, még 1848-ban is négy versét publikálta a *Hazánkban*.⁴⁵ 1848 márciusa után azonban – egészen a lap augusztusi megszűnéséig – nem volt jelen többet a folyóiratban, amely egyébként maga is egyre inkább átalakult, s szépirodalmi jellegét egyre inkább feladta a politikai hírek közlése érdekében.

Lisznayai publikációs fóruma között számon kell tartani már a negyvenes években a jótékonysági célból született, alkalmi kiadványokat is. Az 1840-es évek alma-

41 Hacsak nem rejtjeles módon; Martinkó András ugyanis a következőt vetette föl: „Az a gyanúm, hogy az »M – r« jelű komáromi levél szerzője (1847. 10. sz. 39) – Jókai.” MARTINKÓ 1970, 103.

42 A *Das Vaterland* jellegéről lásd: SZILÁGYI M. 2004.

43 Az utazásról a *Das Vaterland* 1846. nov. 28-án adott hírt; ezt lásd PAT I, 111. Erről az ún. „írókongresszus”-ról bővebben lásd a kritikai kiadás összefoglalását: PSÖM VII, 317–318.

44 Arról, hogy Petőfinek miért vált ilyen fontossá a *Hazánk*, lásd: MARTINKÓ 1970.

45 „Pál zsarnok: Őskorból ballada”, *Hazánk* 1 (1847): 101–102; „Kedvencz macskámhoz: Torzóda, Szécsényből”, *Hazánk* 1 (1847): 117–118; „Éjféli”, *Hazánk* 1 (1847): 162; „Felelet”, *Hazánk* 1 (1847): 166; „Zákány Tamás”, *Hazánk* 1 (1847): 185–186; „Szent fegyver”, *Hazánk* 1 (1847): 241–242; „Titkos szerelem”, *Hazánk* 1 (1847): 334; „Jankó Miskához”, *Hazánk* 1 (1847): 361; „Honleány”, *Hazánk* 1 (1847): 670; „T. K.-hoz”, *Hazánk* 1 (1847): 670; „Dalaimhoz”, *Hazánk* 2 (1848): 737–738; „Gyászbércz”, *Hazánk* 2 (1848): 749.

nachjai közül Lisznyai kettőben is felbukkant szerzőként: az egyik a Halászy József szerkesztette Szivárvány volt, amely az 1843-as miskolci tűzvészben kárt szenvedettek megsegítésére jött létre,⁴⁶ az ekkor éppen Pozsonyban, az országgyűlés helyszínén tartózkodó Lisznyai itt nemcsak szerző volt, hanem előfizetést is gyűjtött a kiadványra,⁴⁷ a másik pedig a régi barát, Vahot Imre szerkesztette országgyűlési almanach.⁴⁸ Mivel mindkét kiadvány körül fölsejlik az országgyűlés mint körülmény (vagy az alkalma, vagy a készülés módja szempontjából), föltehető, hogy Lisznyainak az ezekben a gyűjteményekben való részvételét nemcsak egyre komolyabb költői ismertsége kondicionálhatta. Szerepet játszhatott az is, hogy jelen volt Pozsonyban az országgyűlésen, s az itt szerzett kapcsolatai akár ilyen irányban is felhasználhatónak mutatkoztak; láttuk, hogy Petőfi itteni felbukkanása kapcsán az emlékezések Lisznyait az itteni, fiatal írókból álló informális csoport egyik szerves, sőt, meghatározó tagjának mutatták – az sejtethető tehát, hogy az ennek révén elérhető irodalmi hálózat révén ő is publikációs lehetőségekhez tudott jutni (bár a régi, az eperjesi időszakban megismert Vahot Imrével Lisznyai enélkül is jóban volt). Ráadásul ez a két almanach, valamint a későbbiekben még részletesebben tárgyalandó Órangyal című almanach párhuzamosan készülő és megjelenő vállalkozás volt⁴⁹ – bizonyos pontokon a szerzőgárdájuk is érintkezett (bár nem volt azonos). Azaz akár az is elképzelhető, hogy az egyik felkérésből következhetett a másik.

Érdeemes tehát részletesebben körüljárni az Órangyal című almanachot, amelynek Lisznyai folyamatosan szerzője volt: az 1845-ös kötetben még csak egy verssel,⁵⁰ az 1846-ban kettővel,⁵¹ az 1847-esben pedig hárommal van jelen.⁵² Ezt az

46 HALÁSZY 1844. A kötet 1844 januárjában jelent meg, lásd a következő említést: *Honi Irodalmi Hirdető* 2, 1. sz. (1844): 3. A kötetéről recenzió (A. E – I. betűjeggyel): *Életképek* 2 (1844): 296–298. Lisznyai egyébként két verssel képviseltette magát az almanachban: *Álomdalok; A' siratók*.

47 Vö. a következő előfizetési felhívással: *Pesti Hírlap* 3 (1843): 769.

48 VAHOT 1843. Lásd erről Vahot Imre felhívását: „Az országgyűlési almanach' ügyében”, *Pesti Hírlap* 3 (1843): 696. Ugyanez a szöveg megjelent még: *Regélő: Pesti Divatlap* 2 (1843): 952–954; *Honderü* 1, 2. félév, 17. sz. (1843), 548–549. Névtelenül publikált recenzió a kötetről: *Életképek* 2 (1844): 99–103; „y” betűjeggyel, folytatásokban: *Nemzeti Ujság* 38, 2. félév (1843): 801, 810.

49 Így, egyútt is emlegette őket egy, az *Emlényről* szóló kritika: *Honderü* 1, 2. félév, 25. sz. (1843): 787. Ugyanígy tett egy másik híradás is: *Világ* 3 (1843): 728.

50 „A hit ereje”, in *Órangyal: Vallási almanach, honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve 1845*, szerk. SUJÁNSZKY Antal, 201–205 (Pest: Emich Gusztáv, 1845). Erről a számról recenzió: *Életképek* 2 (1844): 776–780. A recenzió nincs névvel aláírva, egy görög alfa és egy ómega van aláillesztve betűjegyként.

51 „Harangszó”, in *Órangyal: Vallási almanach, honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve 1846*, szerk. SUJÁNSZKY Antal, 55–58 (Pest: Emich Gusztáv, 1846). „Vihar”, in *uo.*, 268. Erről a számról folytatások recenzió: *Honderü* 3, 2. félév (1845): 432–433, 473–474. A cikk N. betűjeggyel van jelölve.

52 „Két koszoru”, in *Órangyal: Vallási almanach, honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve 1847*, szerk. SUJÁNSZKY Antal, 222 (Pest, Emich Gusztáv, 1847). „Szükkeblülés”, in *uo.*, 330; „Imahegy”, in *uo.*,

almanachot Szabó Imre hozta létre, majd 1844-ben tőle vette át a szerkesztést Sujánszky Antal; mindkét, egymást váltó szerkesztő katolikus pap volt (Sujánszky emellett költőként is ismertnek tekinthető),⁵³ s a korszak kiadványai közül azért szokatlan, bár nem páratlan az *Órangyal*, mert ennek ellenére saját magát nem „katolikus” kiadványként határozta meg, hanem „vallási almanach”-ként – feltűnő módon egyébként korábbi dunántúli katolikus sajtókezdeményezések említettek párhuzamképpen hasonlóként (gondoljunk csak Guzmics Izidor Vallási tárára vagy az Egyházi Értekezések és Tudósítások című kiadványra).⁵⁴ Sujánszky, amikor a sajtóban bejelentette a szerkesztői poszt átvételét, egy pontot jelölt meg az ide bekerülni vágyó írók figyelembe veendő szempontjaként: „minden, magában akármily remek dolgozat is, ha szorosán vallásos iránya nem leend, az »Órangyalban« meg nem jelenhetik.”⁵⁵ S ez azzal járt együtt, hogy noha az itt közölt szépirodalmi szövegek (versek és prózai művek) azért erősen katolikus színezetű kegyességi beállítódást képviseltek, vagy éppen a vallás mibenlétét a katolicizmus szellemében jelenítették meg, de a szerzők köre nem kizárólag katolikus írókra terjedt ki. Így tehát publikált itt Kuthy Lajos,⁵⁶ Lisznyai Kálmán, Tompa Mihály⁵⁷ is – mindhárman reformátusok, sőt, a legutóbbi később egyenesen lelkész is lett. Igaz, Kuthy és Tompa csak egy-egy művét közölte itt (az előbbi úgy felelt meg a vallásosság kritériumának, hogy bibliai témát választott novellájához). Lisznyai, aki hozzájuk képest rendszeres szerző lett, itteni szövegeinek többségével (*A hit ereje*, *Két koszoru*, *Imahegy*) úgy igazodott az almanach katolikus jellegéhez, hogy a palócokra jellemző helyi kolorit felvillantásával vonta be a katolikus hitélet paraliturgikus elemeit a versek szcenikájába, s ezzel már előrevetítette annak a lokális, tájköltészeti iránynak a lehetőségét, amelyet majd 1851-es kötetében, a *Palóc dalokban* fog egy egész ciklus létrehozásával megvalósítani.

Lisznyai itteni jelenlétét – amely egyébként jóval hangsúlyosabb és folyamatosabb volt, mint az előbb említett, két református íróé – érdemes azzal kontrasztban is szemlélni, hogy ismét Petőfi gyakorlatát állítjuk vele szembe. Az 1844

341. Erről a számról folytatásos recenzió: *Honderű* 4, 2. félév (1846): 431–433, 470–471. A recenzió Zerffi aláírással, azaz Zerffy Gusztáv munkája. Valamint: *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, 1. sz. (1847): 9–12. A recenzió nincs aláírva. Mészáros Károly kritikája: *Nemzeti Ujság* 41, 2. félév, 386. sz. (1846): 721–722.

53 Sujánszkyra lásd: KOMLÓSSY [1886.]

54 Ez utóbbiról lásd: HUDI 2009.

55 *Nemzeti Ujság* 39, 1. félév, 50. sz. (1844): 401.

56 KUTHY Lajos, „Az önmérséklet’ jutalma: Bibliai novella”, in *Órangyal: Vallási almanach, honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve* 1843, szerk. SZABÓ Imre, 7–28 ([Veszprém?]: Beke Kristóf, 1843).

57 TOMPA Mihály, „Szent László királyról”, in *Órangyal: Vallási almanach, honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve* 1846, szerk. SUJÁNSZKY Antal, 178–182 (Pest: Emich Gusztáv, 1846).

februárjában Debrecenből Pestre induló fiatal költő útközben betért Egerbe, s az ottani papi szeminárium Olvasó Társaságának tagjaitól kapott pénzt útja folytatásához – kérdéses, hogy ezt a pénzt Petőfi minek tekintette: Terbe Lajos szerint előzetes honoráriumnak az Őrangyalban való közléséért.⁵⁸ Kerényi Ferenc viszont úgy vélte, előfizetésnek fogta föl majdani első kötetére.⁵⁹ A két vélemény akár össze is hangolható: az Őrangyalban való megjelenés elmaradása miatt a példányok megküldése akár kárpótlás is lehetett, illetve a koldulást önérzeten elhárító költő becsületmentő gesztusa.⁶⁰ A találkozás, amely a Petőfit személyesen ugyan korábban nem ismerő, de vele azonos orgánumban is publikáló, felszentelés előtt álló kispap, Tárkányi Béla szervezésében valósult meg, jól sikerült, a seminaristák lelkesen fogadták Petőfit;⁶¹ ennek az életműben is nyoma maradt, Petőfi az *Egri hangok* című költeményével reagált az eseményre.⁶² Mindazonáltal Petőfi az Őrangyal című almanachnak nem adott verset, annak ellenére sem, hogy erre alighanem ígéretet tett ott helyben; erre enged következtetni egy Tárkányi Bélához intézett levele:

Egyébiránt, igazat szólva meg is akartalak lepni mindjárt első levelemben a ... legendával. De minthogy ez ideig az ihletés semmiképp sem lepett meg, a fent említett dologgal én sem lephetlek meg tégedet. És, barátom, őszinte nyíltsággal szólva, aligha lesz valami már a legendából. Bizony isten, annyit törtem rajta a fejemet, hogy no! és csak egy kukkot se tudtam összeeszkábálni ... az az hazudok, mintegy negyven sor meg van biz abból, de itt aztán a netovább! Már más valami tárgyat keresek, és ha csak lehet, elkészítem a határideig, mert amellet, hogy szavamát is adtam, miszerint az Őrangyalba dolgozandom: igen nagy gyönyörömmre válnék veletek, derék ifjak! egy mezőn fölléphetni, kiknek meleg barátságával dicsekszem. Oh Béla barátom! be szép napok voltak, melyeket körötökben tölték; is-tenemre sohasem feledem.⁶³

58 „Petőfi Tárkányiéktól a kért összeget nem kölcsön, nem is adományként kapta, hanem előre fizetett tiszteletdíjként az Őrangyal részére (néhány havi) határidőre készíttendő verséért, egy »legendáért«.” TERBE 1978, 62.

59 KERÉNYI 2008, 117.

60 Terbe Lajos is ezt hangsúlyozta: TERBE 1978, 63.

61 A jelenetet – utólag – Orlai Petrich Soma egy festményen is megörökítette, amelyről egy vázlat maradt fenn; ezzel pedig a vizualitás eszközeivel Petőfi életének fontos és jellegadó eseményévé emelte: ADROVITZ 2012, 29–31.

62 Bővebben lásd: KERÉNYI 2008, 117–118.

63 Petőfi Sándor Tárkányi Bélának, Dunavecse, 1844. ápr. 28., in PSÖM VII, 28. A levélben található kipontozások a levélíró Petőfi sajátos stílus eszközei, s nem kihagyást jelentenek.

Viszont Petőfi hamarosan megírta *Legenda* című versét, amely – alighanem általános, felekezeteken túlmutató, papellenes iróniája miatt – életében nem is jelent meg (nincs arra adat, hogy a költő próbálkozott volna a megjelentetésével), csak kéziratban terjedt.⁶⁴

Ehhez mérten külön figyelemre méltó, hogy Lisznyai mennyire szervesen beépült a katolikus háttérű, de a szigorú felekezeti határokat áthidalni szándékozó almanach szerzői közé, s még itt közölt verseinek a tematikájával is hajlandó volt igazodni az irodalmi orgánum fő tendenciáihoz.⁶⁵ S ennek külön jelentősége is lett az életműben: Lisznyai 1840-es évekbeli verseit áttekintve úgy látszik, itt megjelentetett versei készítették elő a leginkább azt a tematikai újdonságot, amelyet a palócság köré épített cikluskompozíció jelent majd az 50-es években, azaz megkockáztatható a kijelentés, ez lehetett az a mag, amely köré a költő aztán kiépítette legsikeresebb kötetét.⁶⁶

1846-ban csatlakozott a Tízek Társaságához is, amelynek több tagjával már jóval korábban személyes ismeretséget kötött (gondoljunk csak az egykori tanuló-társra, Kerényire, a nyilván még Nógrádból ismerős Bérczyre⁶⁷ vagy éppen a Pozsonyban megismert Petőfire). Ebben a reprezentatív nemzedéki-irodalompolitikai csoportosulásban Lisznyai mint par excellence lírikus kapott helyet.⁶⁸ A csatlakozás ténye is inkább a személyes baráti kapcsolatokon alapulhatott, mert – ahogyan ezt Lisznyai 1840-es évekbeli publikálási gyakorlata mutatja – ő nem követte azt a stratégiát, amelyet a Társaság vezéralakja alkalmazott saját művei közlésekor. Igaz, a lírikusok közül ezt senki nem tette ebből a körből – Petőfi azonban csak a Tompában való csalódottságának adott igen vehemensen hangot, talán azért, mert tőle többet várt, s komolyabban vette, mint Lisznyait.⁶⁹ Lisznyai ugyanakkor, ahogy láttuk, követte Petőfit abban, hogy a győri Hazánk egyik fontos szerzője lett 1847-ben, tehát mintha azért némileg igazodott volna hozzá – bár valóban megvoltak az egyéni útjai is. Tegyük hozzá: az, aki valóban igyekezett teljes mértékben megfelelni Petőfi kimondott (és kimondatlan) intencióinak, később

64 Az egész esetről, s a vers keletkezéséről és háttéréről lásd: TERBE 1978. Vö. még KERÉNYI 2008, 133–134.

65 Megjegyzendő, az almanach-lírát monografikus formában áttekintő Pénzes Balduin Lisznyait nem tartotta számon jellegzetes, könyvében nevesítendő és tárgyalandó szerzőként: PÉNZES 1937.

66 Erről az összefüggésről a Lisznyai „antiklerikalizmusá”-ról értekező Tordai Györgynek nem volt tudomása: TORDAI 1964. Ezt Lukácsy Sándor egy recenziójában kegyetlenül szóvá is tette: LUKÁCSY 1966.

67 A Bérczyvel való kapcsolatáról egy, Frankenburghoz intézett levele árulkodik (dátuma: Pest, 1846. ápr. 20.) – még ha nem dönthető is el innen, hogy mikortól datálódik ismeretségük: FRANKENBURG 1866, 535.

68 A Tízek Társasága társadalom- és irodalomtörténeti értelmezésére lásd: KERÉNYI 1972.

69 Petőfinek és Tompának a kapcsolatáról lásd bővebben SZILÁGYI M. 2019, 88–94.

egy olyan személy lett, aki nem volt tagja a Tízek Társaságának, s akit Petőfi ekkor még nem is ismert: Arany János.

Az 1840-es évekbeli munkásságában a szándék szintjén benne volt a többműfajúság is, ám ez csupán terv maradt. Lisznyai nem mutatkozott be epikusként, annak ellenére sem, hogy 1845-ben mind a *Jelenkor*,⁷⁰ mind a *Pesti Divatlap* hírt adott arról: egy *Kún László* című regényes eposzon dolgozik. Az utóbbi sajtótermék ráadásul úgy adta közre ezt az értesülését, hogy még ironizált is a költő saját életkörülményein, azaz félreérthetetlenül utalt azokra a zilált anyagi viszonyokra, amelyben Lisznyai ez idő tájt élhetett: „Lisznyay Kálmán bő fantáziájú ifju költőnk »Kun László« című regényes eposzon dolgozik. Szerintünk regényes szellemü elbeszélésre alig választhatanda érdekléteőbb tárgyat. Reméljük, hogy szerző, ki a Kun László-féle nyomor iskoláját gyakorlatilag ismeri, vállalatának sikeresen megfelelend.”⁷¹ Ebből a tervből semmit sem ismerünk – látni fogjuk, Lisznyai pályáját végigkísérik azok a meghíúsult kötettervek, amelyekről a sajtó ugyan beszámol, de egyáltalán nem úgy tűnik, hogy ezeket a költő megpróbálta volna megvalósítani. Az is elképzelhető, hogy a hírek felröppentésének a legfőbb célja az volt, hogy lehetőséget adjon a Lisznyairól való nyilvános beszédre. Ezen típusú ködös terveknek az első felbukkanása éppen a Kun Lászlóról szóló eposz volt. Pedig ha tárgy történeti szempontból közelítjük meg Lisznyai állítólagos vállalkozását, amelyből – hangsúlyoznám – egy sort sem ismerünk, igencsak figyelemre méltó kezdeményezés lehetett volna. A magyar drámairodalomban ugyanis van egy gyér jelenléte Kun Lászlónak mint drámai témának (a leghíresebb ezek közül Kisfaludy Sándor darabja),⁷² de eposz (vagy egyáltalán: bármilyen verses epikai feldolgozás) nem készült róla. Az Árpád-házi uralkodók közül ugyanis csak igen ritkán vált témává IV. (Kun) László személye. Az ő korszaka kevésbé számított eszményinek, hiszen a kereszténységgel szembenálló, alternatív kísérlet hordozója volt. Ebben az értelemben, a „visszapogányosodásnak” jellegzetes figurájaként bukkant fel Vörösmarty utolsó kisepikai művében, *A két szomszédvárban*.⁷³ Lisznyai voltaképpen azt előlegezte meg, amit néhány évvel később, az 1850-es években Arany János próbált megvalósítani: Arany *Édua* című töredéke ugyanis azt bizonyítja, hogy ő is felfedezte a drámai lehetőséget a Kun László

70 „Fiatal költőink egyike Lisznyay Kálmán, Kún László című regényes eposzon dolgozik.” *Jelenkor* 14 (1845): 403.

71 *Pesti Divatlap* 2 (1845): 667.

72 A témának a magyar drámairodalomban való kontinuuus, de azért nem túl gazdag, 19. századi jelenlétéről (K. Boér Sándor, Kisfaludy Sándor, Gyurmán Adolf, Dobsa Lajos, Dugonics András és Garay János művéről) lásd: MRÁZ 1893.

73 Vö. SZILÁGYI M. 2021, 97–112.

köré kiépített témában. Voinovich – Arany László nyomán – azt rögzítette, hogy Arany ezt a művét szerette volna kikerekíteni: élete utolsó éveiben is elővette, s akkor írta hozzá a 6. versszakot.⁷⁴ Ha ez igaz, akkor ez a vállalkozás kivételes a többi, 50-es évekbeli töredékhez képest: hiszen Arany még hosszú évekkal a félbehagyása után is láthatott benne fantáziát. Lisznyai 40-es évekbeli tervét tehát ehhez lehet hozzámérni.

Ugyancsak a megvalósulatlan tervekhez sorolható az is, amiről a Nemzeti Ujság és a Jelenkor is hírt adott 1846-ban: eszerint Lisznyai összes versei hamarosan megjelennek.⁷⁵ Ugyanerre a tervre vonatkozik a Pesti Divatlap értesülése is, csak az egy kicsit konkrétabb, mert érzékeltet valamit a lehetséges gyűjtemény műfaji összetettségéből is: „Lisznyay Kálmán, tehetségesebb fiatal íróink egyike, összes verseit kiadni szándékozik; több csinos lyrai költeménye mellett, kivált balladáit, egy gyűjteményben kiadva, jó hatással lesznek a közönségre.”⁷⁶ Ilyen gyűjteményes kötet sem látott ekkor napvilágot. Pedig Lisznyainak az előbbiekből áttekintett publikációs aktivitása folytán egy ilyen kötetnek a körvonalait jól érzékeltetni lehetett. Nem tudjuk, miért maradt el ekkor a költői bemutatkozásnak az a nagyszabású terve, amelyet a kortársak közül Petőfi tudott megvalósítani, aki 1847-ben valóban jelentkezett összes költeményeivel. Lisznyai ugyan elérte azt, hogy egy kötete megjelenjen ekkor, ám ez nem addigi, folyóiratokban és almanachokban publikált verstermését reprezentálta. Ahelyett, hogy ezeket a darabokat összeszedte volna, egy koncepció köré kiépített ciklus lett első kötete, amelynek a *Tavaszi dalok* címet adta. Feltűnő viszont, hogy a kötetét alkotó verseket korábban nem publikálta darabonként, illetve amit korábban mégis ciklusként publikált (mint például a *Szerellem O. Etelkához* címen egybefogott szerelmes verseit az 1845-ös Honderűben), azt meg nem vette föl ide. Általában is érdemes szóvá tenni, hogy ilyenformán az első, valóban az 1840-es évek verstermését reprezentáló kötete az 1856-os *Madarak pajtása* lett, csak hogy itt meg nem adta meg, hogy melyik verse mikor is keletkezett, így ez a gyűjteményes jelleg elsikkadt.

Ennek aztán több következménye is lett.

Észrevétlen maradt, hogy a két, Toldi Miklóst idéző verse – a *Toldi Miklós' sujtása*, amely az 1845-ös Honderűben jelent meg, illetve a *Toldi Miklós mutatóujja*, amelyik meg az 1845-ös Életképekben – nem Arany János átütő sikerű *Toldijának*

74 VOINOVICH 2019, 374.

75 „Az irodalmi ujdonságok közé sorozhatjuk [...] Lisznyay Kálmán ifjabb költőink egyik legjelesbikének összes verseit, mellyek szinte nem soká világot látandnak. Ohajtjuk, hogy érdeme szerint, e jeles tehetség szellemirányai, mennél nagyobb közönségnek örvendhessenek.” *Nemzeti Ujság* 41 (1846): 771. A hírt lásd még: *Jelenkor* 15 (1846): 627.

76 *Pesti Divatlap* 3 (1846): 977.

az utóhatása, hanem éppen fordítva, megelőzte Arany szövegének elkészültét és megjelenését. Akkor már, amikor ez a két kisepikai darab megjelent a *Madarak pajtásában*,⁷⁷ ez a kezdeményező jelleg nem volt felismerhető – pedig Lisznyai azaz, hogy a Toldi-témát egészen más mondai és népi előzményekre építette, azaz felismerhetően a nógrádi Toldi-hagyományt használta fel,⁷⁸ szinte azt demonstrálta, amit a Kisfaludy Társaság pályázati kiírása is hangsúlyozott. Nevezetesen azt, hogy Toldi (az itt szintén nevesített Mátyás király mellett) a magyar nyelvtérület egyik általánosan ismert mondai hőse. Ez még akkor is komoly tárgy történeti jelentőséggel ruházta föl ezt a két balladát, ha egyébként poétikai értelemben borzasztó rosszak. S hogy ezt belássuk, még csak Arany művéhez sem kell hozzámérni őket...

Lisznyai első kötetét, a *Tavaszi dalokat* (1847) Petőfinek ajánlotta – ha hinni lehet az egyik, Kovács Pálhoz intézett levelének, erre magától Petőfitől kért engedélyt.⁷⁹ Ez az ajánlás volt az oka annak, hogy Arany János a *Toldi estéjét* végül is nem dedikálta Petőfinek, nem akarván a Lisznyaitól származó ötlet epigonjaként föltűnni.⁸⁰

A *Tavaszi dalokat* egyetlen ciklus alkotja: a kötet hatvan, cím nélküli, csupán római számmal jelölt lírai darabból áll. Mivel a verseket semmilyen egyéb csoportosítás sem tagolja, a belső kohéziót alapvetően az egyes daraboknak a kötet címe által is kijelölt metaforához, a tavaszhoz való kapcsolódása teremti meg. A ciklus másik, ezzel szorosan összefonódó szervezőelve egy gondosan kiépített motivikus háló: az évszak-metaforikától előhívott, szinte automatikusan fölkínálkozó szimbolika (pl. a természet, a virágok, a nap, a szerelem) folyamatos átértékelése dinamizálja a meglehetősen statikusnak tűnő alapötletet. Ez a kötetben – híven Lisznyai későbbi is megfigyelhető eljárásához – többnyire a kifejtett hasonlat vagy a kifejtett metafora alakzatával valósul meg, oly módon, hogy a hasonlító és a hasonlított akármilyen felszíni, akcidentális hasonlósága alapul szolgálhat a tropikus azonosításhoz. Gyakran ez a kifejtettség egy láncolatossággal megfeleltetést hoz magával, mint például a IX. versben, ahol is előbb az ibolya – nyilván egy

77 LISZNYAI 1856, 139–154, 246–254.

78 Arról külön szakmai vita folyt a 20. században, hogy a történeti Toldi Miklós nógrádi illetékességének tekinthető-e, annyira eleven és gazdag volt a Toldira vonatkozó nógrádi folklór; a vita főbb állomásai: KARÁCSONYI 1899; MÁLYUSZ 1924; BELITZKY 1967.

79 A levél vonatkozó részlete így szól: „Egy bizalmas kérésem van, hogy most Pesten sajtó alá adván egy kiskötetet *Tavaszi Dalok* címén verseket, ha kikerülnek sajtó alól, majd csak akkor, ha megérdemlendik, legyen ön szives közötségének ajánlani, Petőfinek ajánlottam, úgy hogy először nézze át és méltatja-e arra, hogy nevét verseimhez fűzzem, s ő egészenben méltatta.” A dátum: Szécsény, 1847. márc. 30. [KUNCZ] 1908. A kötetről recenzió: *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, 25. sz. (1847): 389–394; *Honderü* 5, 2. félv. 12. sz. (1847): 230.

80 Lásd Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. május 27., in AJÖM XV, 90.

látványelem alapján – az apácának feleltetik meg, majd immár a metafora logikájának kényszere miatt a nap a fejedelemasszony (értsd: szerzetesrendi előjáró) megfelelője lesz. Ez a példa azt is érzékeltetheti, hogy Lisznyai a tavasz metaforáját igyekszik eltávolítani az egyszerű természetleírástól: a tavasz ilyenformán a hit és a szabadság közegeként is értelmeződik – sajnos, a kötet nagyobb részében inkább diszkurzív módon, sőt, ideologikusan. Ezért lehet a VII. versben a hangyák látványa annak a – meglehetősen előkészítetlen – kijelentésnek a bevezetője, hogy „Általad [ti. a honszerelem által – Sz. M.] lesz dicső / *Tavasz e’* nemzeten!”,⁸¹ ezért kerülhet bele a XXI. versbe a „hontavasz” kifejezés.⁸² Az egyébként igencsak visszaszorított konkrét, politikai áthallásokkal is rendelkező korjelző utalások ebbe a metaforizáló keretbe kerülnek bele – ám éppen ezért jelentőséget lehet tulajdonítani annak, hogy a kötetben egyetlen politikus (Deák Ferenc) és egyetlen költő (Petőfi Sándor) neve mégiscsak fölbukkan, valamint félreérthetetlen utalás található Lengyelország elnyomott állapotára is: Deákra a kötet LV. darabja utal, „magas cser”-ként szólítva meg a politikust (a metafora alapja ezúttal bizonyosan nem Deák valódi termete lehetett);⁸³ Petőfire a XL.,⁸⁴ a hazáján kesergő ifjú lengyelre pedig az L. vers céloz kifejtett formában.⁸⁵ Mindez a kötet poétikai teherbírása növelésének irányába mutat, noha a kétségtelen szándékot erősen rontja a nyelvi kifejezőeszközök korlátozott intenzitása és a jelentésképzésnek az a meglehetősen egysíkú metódusa, amely többnyire egyértelműen kifejtett magyarázattal terheli meg az olykor kifejezetten hangulatos megteremtett természeti nyitóképet. Az sem válik a ciklus előnyére, hogy a középponti metaforát az utolsó vers csupán egy poentírozott zárlattal kapcsolja vissza a kötet lírai énjéhez, mondván: „Ki nektek a’ tavaszrul irt, / Zord tél van szivében!”⁸⁶ Lisznyainak ez a legegyszerűsebb és minden bizonnyal legjobban felépített kötete; a későbbi verseskönyvek inkább az itt még végiggondoltnak és feszesnek mutakozó szerkezet fokozatos széthullásaként foghatók föl, noha eltérő mértékben és módon – a továbbiakban éppen ezért még érdemes lesz visszatérni a költő 1850 utáni lírai termésének legfontosabb darabjaihoz, hogy ezt a folyamatot érzékelni lehessen.

Egyébként általános méltánylás azért aligha fogadta ezt a lírai jelentkezést. Csak egyetlen, véletlenül fennmaradt, nem hivatásos irodalomértőtől s nem is publikált kritikából származó, személyes magánvéleményt idéznék, hogy jelezzem:

81 LISZNYAI 1847, 13.

82 Uo., 30.

83 Uo., 73.

84 Uo., 54.

85 Uo., 68.

86 Uo., 82.

azok a kritikai fenntartások, amelyek majd az 1850-es években megfogalmazódtak Liszniai akkori versei kapcsán, jelen lehettek már korábban, s közel sem csupán néhány kritikusnak (Erdélyi János, Gyulai Pál, Salamon Ferenc) az oktalan szigorúságával, netán személyes elfogultságával magyarázhatóak. Csanády György, aki egyébként a Nemzeti Kör könyvtárosa volt, egy 1847-es, Pompéry Jánoshoz intézett levelében, miközben a levél alapvetően más, s kifejezetten politikai témákról (pl. az 1847-es Pest megyei követválasztásról) szól,⁸⁷ így beszélt Liszniairól: „Én csodálom, hogy ti a Liszniai költészetét csodáljátok, minden darabján megérezhetni, hogy szorulásban szenvedett midőn azt e világra kipottyantotta; s én a minden szívéllyesség, minden érzelem, vagy minden bölcelet nélküli lázas phantasmagoriákat sem költészetnek el nem ismerem, sem nem szenvedhetem.”⁸⁸

Ami viszont ez idő tájt Liszniai anyagi viszonyainak a módosulását illeti: az ekkor még kiskorú Liszniai Kálmán ellen, valamint apja mint törvényes gyám ellen az adósságok miatt 1846. május 4-én szóbeli per folyt le Szontagh Pál szolgabíró előtt, s elmarasztaló ítélet született. Az adósságokat egyébként, ahogyan ezt az 1857-ben, a zálogváltó per alkalmával felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv tanúsítja, köztudomásúlag Liszniai Kálmán halmozta fel.⁸⁹ Az 1847. április 16-i vármegyei közgyűlés alkalmával került be a jegyzőkönyvbe a birtok betáblázásának a ténye – ennek az alapja az a zálogszerződés volt, amelyet Liszniai Márk és Kálmán Hofman Bernáttal 1847. január 24-én kötött.⁹⁰ Hofman Bernát egyébként minden bizonnyal a jómódú, varsányi zsidó kocsmá- és mészárszékbérlővel azonos.⁹¹ Nyilván a birtok teljes elvesztését megakadályozandó, a rokonság kezdeményezte a bírói zár alá vételt;⁹² az eljárást Liszniai Erzsébet kérelmezte, aki Liszniai Damó Károlynak (Liszniai Márk elsőfokú unokatestvérének) és Bajza

87 Levelének történeti forrásként való felhasználására lásd: VÖLGYESI 2016, 104.

88 Csanády György Pompéry Jánoshoz, Pest, 1847. jan. 21., OSZK Kt. Levelestár.

89 Az egyik tanú, Petrovits József telkes gazda azt vallotta: „annyira azonban emlékszem, hogy pesti ügyvédek lévén jelen, Lisznay Kálmán úr adósságaiba adattak el azon föld részek.” MNL Nml, Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d), III. 1854: 288.

90 Nógrád megyei közgyűlési jegyzőkönyvek 1847: 847. MNL OL Filmtár 8741.

91 Róla tudjuk, hogy 1828-ban ő árendálta Varsányban a csapszéket és a pálinkaüstöt; három szolgál dolgozott neki, és tulajdonában volt hat igás ökör, két hámos ló, négy tehén és nyolcvan birka, valamint hat kapás szőlőt is műveltetett: PÁL MÁNY [2000], 73.

92 Ebben az esetben a zár alá helyezésnek az a módja lépett életbe, amelyet Frank Ignác így jellemzett: „Továbbá zár alá eshetnek a' *parláró* javai, ha vagy a' törvényes örökösök, vagy a' királyi kincs kéri, mivel igazaikat veszedelemben láttyák. *Zárbiztosnak* (sequestri curator), ha lehet, osztályos atyafit, és minden esetre igaz lelkű birtokos embert nevezni kell; kinek hatalmát, kötelességeit és jutalmát a' megrendelő törvényhatóság útasítása kimutattya. [...] Meg sem szűnik a' zár, míg a' terhek lerovása, és a' *parláró* jobbulása által a' kitűzött cél elérve nincsen.” FRANK 1845, 712–713. Kiemelés az eredetiben.

Erzsébetnek volt a gyermeke, vagyis a költő másodfokú unokatestvéreként léphetett föl – igaz, közte és Kálmán között egy nemzedéknyi életkor-különbség volt, hiszen ő 1822-ben ment hozzá Dubraviczky Zsigmondhoz.⁹³ Vagyis Liszniai Kálmán rokonságába – ezen az ágon – éppúgy beletartoztak a Bajzák⁹⁴ (ideértve tehát Bajza Józsefet), mint ahogy a Dubraviczkyek (ideértve Dubraviczky Simont, a reformkori Pest megye egyik meghatározó jelentőségű alispánját).⁹⁵ Abban a beadvány-piszkozatban, amely a hagyatékban maradt fönn és amely semmiféle dátummal nem rendelkezik, Liszniai egyébként a Dubraviczky nevet írta le először, majd ezt kihúзва rögzítette Liszniai Erzsébet „néném”-et mint a sequestrum kezdeményezőjét. Liszniai itt jogosnak ismerte el az eljárást könnyelmű életformája miatt, ám egy ok miatt mégis fontosnak érezte a reagálást:

Először is egy vakmerően sértő igazságtalanságon kívül a' tárgy a folyamodványban legkíméletlenebb satyra terrénumára van állítva, 's durva gúnnal támadja meg keblem szentségét, a' költészetet, az lelkemben olly tulajdon, mellyen a' gunynak lehelletét sem tűröm el, 's az a' fölötti, nem a' dologra tartozó gyöngédtelen elmenckedést visszautasítom.

Ez a tiltakozás azért sokatmondó, mert azt sejteti: a sequestrumot kezdeményező rokonság szoros összefüggést feltételezett a versírás és aközött az életforma között, amely a birtokot a csőd szélére juttatta; eszerint Liszniai költői ambíciója itt erősen ütközhetett azzal az értékrenddel, amely a vármegyei keretek között érvényesülő pályafutást látta volna szükségesnek⁹⁶ – nyilván azért, mert Liszniai nem elégedett meg azzal a műkedvelő, időtöltésként felfogott irodalmisággal, amely apjánál is megmutatkozott, hanem a befutható karrier alternatívájaként élte meg a pesti írotársasághoz tartozást. A fogalmazványban felbukkanó, másik cáfolandó vélekedés az volt, hogy apjának bármi része lett volna a családi vagyon tönk szélére kerülésében. Liszniai mindent magára vállalt, sőt, azt állította: egyedül

93 Vö. BENKÓ 1914, 103–104.

94 Erről árulkodik a varsányi birtokközpontú nemesek éves jövedelméről készített, 1840-es megyei összeírás is; itt találjuk ugyanis Liszniai Damó Éva nevét, aki – Pálmány Béla szerint – előbb egy bizonyos Bajza József, majd Mátyássy István neje volt: PÁLMÁNY [2000], 99. Megjegyezném mindazonáltal, hogy némi zavar mutatkozik azért Liszniai Damó Éva férjének nevét illetően: 1816-ban ugyanis őt Bajzáth (!) Ferenc özvegyeként említik (MNL NmL, Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének indexe (IV. 1/a), 1816: 281), ellentmondva Pálmány adatának. Ugyanakkor viszont Németh János 1863-as Liszniai-életrajzában már rögzítette, hogy Bajza rokon volt: N[ÉMETH] 1863, 2.

95 Róla lásd bővebben: GÓCSÁNÉ MÓRÓ 1995.

96 Ebből a szempontból igen tanulságos áttekinteni Dubraviczky Zsigmond vármegyei karrierjének egyenletes emelkedését: BENKÓ 1914, 95–102.

apja befolyására hagyta ott a számára túlzott csábításokat jelentő fővárosi életet.⁹⁷ Abban, hogy a zárgondnok végül Lisznyai Márk, tehát maga az apa lett, szerepe lehetett az apa felelősségét teljesen elhárító fiúi taktikának is. Nem tudjuk, hogy a vázlatban maradt szövegből lett-e végül beadvány; az azonban kétségtelen, hogy a zár alá helyezés 1847. június 1-én megtörtént. Azonban ez sem bizonyult elégnek, hiszen a június 25-i közgyűlésen Lisznyai Erzsébet azért emelt panaszt, mert a zár alatt lévő birtokból – egy 2500 forintos váltó miatt – bírói úton foglalás történt.⁹⁸ Voltaképp itt az 1846. május 4-i ítélet végrehajtásáról volt szó: Gonda Pál esküdt 1847. június 10-i jelentéséből kiderül, hogy mivel Lisznyai Márk adósságait készpénzben ki nem fizethette, szécsényi birtokából jelölt ki részeket zálogképpen árverezésre; ezek a birtokrészek aztán kivétel nélkül Hofman Bernáthoz kerültek.⁹⁹ A zárgondnoknak kinevezett Lisznyai Márk tehát nem tudott gátat vetni az eladósodásnak – még ha ebben a nagyobb felelősség minden bizonnyal inkább a fiát terhelte is.¹⁰⁰ A vármegye Lisznyai Erzsébet panaszára reagálva úgy döntött, hogy közzé kell tenni a sequestrum elrendelését: erről 1847. augusztus 2-án született határozat.¹⁰¹ Az egykorú sajtóban egyébként már a június 1-én történt vármegyei döntés is napvilágot látott hivatalos közleményként¹⁰² – nyilván nem volt véletlen, hogy a pesti német újságban, hiszen Lisznyai Kálmán adósságai feltehetőleg – részben vagy egészben – Pesten halmozódhattak fel, ahogyan ezt az 1857-es, már idézett varsányi tanúkihallgatás valószínűsíti. Lisznyai egyébként, ahogyan erre a fogalmazványában ígéretet tett, otthagya Pestet, és valóban vissza is tért Nógrádba. Ekkor még tehát erősebbnek bizonyult a családi tradíció és a vármegyei karrier vonzereje.

Liszn yait kinevezték táblabírónak, és 1847. augusztus 27-én beválasztották a polgári és a fenytörtvényszékre kiküldött táblabírák közé is.¹⁰³ Mindehhez nyilván előnyösen hozzájárult ügyvédi végzettsége: ennek birtokában tipikus megyei

97 OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 95–96. f.

98 Nógrád megyei közgyűlési jegyzőkönyvek 1847: 1524. MNL OL Filmtár 8741.

99 Gonda Pál jelentésének másolatát lásd: MNL NmL, Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d), III. 1854: 288.

100 Lisznyai Márk egyébként 1858-ban hunyt el: *Vasárnapi Ujság* 5, 13. sz. (1858): 155.

101 Az 1847: 1904 számú közgyűlési határozatot közölte: KERÉNYI 1976, 297.

102 A határozatot a *Pester Zeitung* közölte: „Laut Anzeige des Neograder Comitats wird, um der Verschwendung des Koloman Lißnyai ein Ziel zu setzen, dessen Vermögen mit gerichtlicher Sperre belegt, und Assessor Markus Lißnyai zum Sequester-curator bestellt. – Den 1. Juni 1847.” *Pester Zeitung*, 1847. jún. 20., 2492; *Pester Zeitung*, 1847. jún. 25., 2508; *Pester Zeitung*, 1847. jún. 27., 2515.) erre reagált Petőfi Liszn yaihoz intézett, 1847. júl. 17-re datált levelében: PSÖM VII, 72. A jegyzetek ehhez: uo. 367.

103 LEBLANCNÉ KELEMEN 1984, 91–92.

karriert látszott magának kiépíteni. Ha mindezt összevetjük azzal, amit apjának a pályafutásáról tudunk, akkor azt mondhatjuk, hogy az intergenerációs társadalmi mobilitás két egymásra épülő fázisának tűnik apa és fiú karrierje, vagyis Lisznyai nagyon jól indult ahhoz, hogy apjánál magasabb szinten épüljön be a vármegyei tisztikarba.

Lisznyai ekkor Szécsény közelében telepedett le (megjegyzendő, hogy mind Herencsény, mind Varsány itt fekszik, tehát voltaképpen a szülőföldjére tért vissza), így közeli kapcsolatba kerülhetett az ebben az időben ugyanitt élő Szontagh Pállal, Komjáthy Anzelmmel és Pulszky Ferencsel,¹⁰⁴ aki egyébként Varsányban is birtokos volt¹⁰⁵ – nem is említvén régi ismerősét, Madách Imrét, aki szintén Nógrádban – még ha nem is Szécsényben – élt ekkoriban.¹⁰⁶ Lisznyai egy 1847-es levelében, amelyet a győri Hazánk szerkesztőjének, Kovács Pálnak Szécsényből küldött, a korabeli jogi szaknyelv ironikus applikálásával fejezte ki túláradó barátságát:

Boldogságom azon rokonszenv, mellyet családja lelkes és szelleműs tagjairól tapasztalok. S mondhatom, ugy összenőtt az irántoki vonzalom lelkemmel, mint a fény a gyöngyvel. S nincs az a hosszuutu per a világon, melly tőlem eldisputálhatná az in natura felséges naivsággal megígért csókokat, melyre nézve, forrón tisztelt nője s annak szelleműs testvére incattusokká váltak, s nem volt még a világon oly *Criminalisactor*, mint én leszek, s fogadom, hogy contumatiában nem fognak az ügy érdemére elmarasztalni, mert eljövend a nap, mellyben gyertyagyujtásig megjelenek, s mellyben okvetlen szivgyujtás is leend.¹⁰⁷

Mindez legalábbis arra mutat, hogy Lisznyai ezt a beszédmódot, amely ekkori státuszához szorososan hozzátartozott, valóban igen komolyan elsajátította – még ha ennek levélbéli alkalmazása nem nélkülözte is az önironiát. A költő ekkor részt vett a megyei politikai életben is,¹⁰⁸ erről tanúskodik az a cikk-fogalmazványa, amelyben az 1847-es követválasztásról kívánta tudósítani valamelyik – sajnos, meg nem nevezett – lapot, egyértelműen a liberális jelölt, Kubinyi Ferenc mellett

104 A Pulszkyval való kapcsolatáról ő maga is megemlékezik egy, Kovács Pálhoz írott levelében (dátuma: Szécsény, 1847. márc. 30.): „Pulszkinál, ki legközelebb nagyon jó barátom [sic! – Sz. M.] lőn, sokszor jól mulatunk s főleg irodalmi szinezete van társalgásunknak.” [KUNCZ] 1908. Ezt megerősíti Pulszky emlékirata is: PULSZKY 1884, 1:220.

105 Lásd: PÁLMÁNY [2000], 72–73.

106 Vö. PRAZNOVSZKY 1984a, 49.

107 A levél dátuma: Szécsény, 1847. márc. 30. [KUNCZ] 1908.

108 Arra továbbra sincs adat, hogy 1847-ben ő ajánlotta volna Petőfit Nógrádban tiszteletbeli táblabírónak, bár ez a hipotézis felbukkant a Petőfi-szakirodalomban: PAT III, 240.

foglalva állást.¹⁰⁹ A Madách Imre, Pulszky Ferenc és Szontagh Pál által közösen, 1847-ben írt szatirikus epigrama-füzér, amely a nógrádi politikai élet meghatározó vagy legalábbis jellemző figuráit veszi sorra, szintén szerepelteti Lisznyait; a jellemzés arra látszik utalni, hogy Lisznyai tüzes és lelkes szónoki teljesítménye többnyire csak ártott annak az ügynek, amelyben exponálta magát: Az epigramma ugyanis így szól: „Szól, tüzel a haladó pártnak szolgálni akarván / Hogyha igaz, kérjük, szólana pecsovicsul.”¹¹⁰

¹⁰⁹ OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 49-50. f. A követválasztásról lásd: PRAZNOVSZKY 1984b.

¹¹⁰ Megjegyzendő egyébként, hogy az epigramma Lisznyai táblabírói rangját adja meg. PRAZNOVSZKY 1984c, 34.

AZ 1848–49-ES SZEREPVÁLLALÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Nyilván a személyes baráti kapcsolatok is meghatározó szerepet játszottak abban, hogy Liszniai – nógrádi letelepedése ellenére – a Pillwax körében maradt. 1848. március 15-e előtti publikációs aktivitása és a verseit közlő fórumok köre nagyjából a korábbi években kialakított kapcsolatok szerint alakult. Igaz, ezekben a hónapokban már nem jelent meg verse a Honderüben, az előző években számára oly fontos folyóiratban, de a többi divatlappal való kapcsolatát megőrizte. A Pesti Divatlapban két verset adott ki ezekben a hónapokban,¹ az Életképekben pedig majd csak áprilisban jelent meg egy költeménye.² Megvan a folytatása az alkalmi kiadványokban való közreműködésének is. Az 1847–48-as, utolsó rendi országgyűlésről megjelent, Vahot Imre szerkesztette almanachban egész versciklust szentelt az ellenzéki követeknek: minden, számára fontos politikusról külön verset írt, Kossuthról éppúgy, mint például Szemere Bertalanról vagy Kubinyi Ferencről (egyébként nem csak ezzel a ciklussal, hanem még két versével is jelen volt ebben a vállalkozásban).³ Feltehetőleg ekkor Pozsonyban is megfordulhatott (erről egyébként nincsenek egyéb információink), mivel ezek a versek a szónoki teljesítményeket személyes élményként ünneplik, sőt, a versciklushoz fűzött lábjegyzet

1 „Édes apám kórágynál: December végén 1847”, *Pesti Divatlap* 5 (1848): 45–47; „Kis leány baja”, *Pesti Divatlap* 5 (1848): 172–175.

2 „Rákóczi és Brankovics: Ballada”, *Életképek* 6, 1. félv. 17. sz. (1848): 497–499.

3 A verssel megörökített követek a következők: Kossuth Lajos; Szemere Bertalan; Szentkirályi Móric; Kubinyi Ferenc; Pulszky Ferenc; Bónis Sámuel; Lónyay Gábor; Perczel Mór; Szentiványi Károly; Bezerédj István; Madarász László; ifj. Pázmándi Dénes; Vukovics Sebő. Vö. VAHOT 1848, 55–73. Ezen kívül: *Hontalan hölgy*; *B. Veselényi Miklós*. Uo., 115, 129.

is azt állítja, hogy e költemények „az utósó pozsonyi országgyűlés alatt irattak” – márpedig ebbe belefér a pozsonyi tartózkodás feltételezése. Mivel Liszniai részese volt Vahot korábbi, hasonló vállalkozásának, nem meglepő, hogy a következő országgyűlésről újra kiadandó kötet munkatársa is lett⁴ – ezt az előzmények éppúgy megalapozhatták, mint ahogy a Vahottal való régi barátság. Ezekből a verseiből pedig már 1848. február 15-én elszavalt néhány darabot a nyilvánosság előtt (a kötet ekkor még nem jelent meg): a Honderü március 11-i számában látott napvilágot ugyanis Komory Dávid aláírással egy beszámoló a február 15-i, Losoncon tartott „nógrádi ellenzéki bál”-ról. Itt olvashatjuk a következőket: „Megemlékődnek tartjuk még itt a költészetnek azon szereplését is, mellyben – a nógrádiak által általánosan szeretett – Liszniai Kálmán remekelt, elszavalván az étteremben Kossuthnak, meg Kubinyi és Pulszky ellenzéki főnökeinknek versben készült jeles jellemrajzaikat.”⁵

Arról azonban nem sokat tudunk, hogy Liszniai mit csinált és hol volt 1848. március 15-én.⁶ Kérdéses, hogy ott volt-e a márciusi ifjak között, a Pillwaxban: csupán egyetlen visszaemlékezés, a Székely Józsefé állítja ezt, azonban ő sem kapcsol Liszniai nevéhez semmiféle említésre méltó eseményt.⁷ Székely – ahogyan ezt még látni fogjuk – közelről ismerte Liszniait, csakhogy visszaemlékezése meglehetősen későn, ötven év távlatából, 1898-ban készült; egyáltalán nem lehetetlen, hogy memóriája pontatlan volt. Árulkodó az is, hogy a Liszniait március 15-dikéhez kötő másik emlékirat, a Degré Alajos, egy nyilvánvalóan téves állításhoz kapcsolja hozzá Liszniai nevét: Degré ugyanis azt írja, hogy Liszniai verset rögtönzött Czuczor Gergely kiszabadításának tiszteletére⁸ – csakhogy Czuczort a császári hatóságok 1849. február 1-én ítélték egy költeményéért hatévi fogságra, s börtönéből május 21-én, Buda visszafoglalásakor szabadult ki. Az egyáltalán nem valószínűtlen, hogy ez utóbbi eseménynél Liszniai jelen volt, hiszen – amint erre még visszatérünk – a költő Görgői kíséretében tartózkodott az ostrom idején. Degré feltehetőleg a dátumban tévedett csupán. Ilyenformán mérlegelve azonban ennek a két említésnek a forrásértékét, igencsak kétségbe vonható a pontosságuk. Hiszen az is feltűnő, hogy az időben jóval közelebbi me-

4 A kötetről mint frissen megjelentről augusztus elején adott hírt a sajtó: *Nemzetőr* 1, 1. félév, 6. sz. (1848): 95.

5 *Honderü* 6, 1. félév, 10. sz. (1848): 160.

6 Egy március 9-i sajtóhír mindenesetre a Pillwax-asztal rendszeres vendégei között sorolja fel Liszniait: KÉRY 1899, 128.

7 Székely József visszaemlékezését lásd: LUKÁCSY 1989, 238.

8 DEGRÉ 1983, 181.

moárok és naplók egyike sem emlékezett meg Lisznai jelenlétéről március 15-ike pesti eseményein.⁹

Április 5-én Lisznai jelen volt azon a lakomán, amelyet az egyetemi ifjúság szervezett a bécsi egyetemi ifjúság tiszteletére. Ezen alkalommal Petőfi személyesen szavalt (feltehetőleg a *Készülj, hazám!* című versét),¹⁰ de Lisznai is felszólt, ahogyan ezt – meglehetősen ironikusan – az Életképek tudósítása rögzítette: „Lisznai Kálmus kegyetlenül hinté a’ görög, zsidó ’s arabs ’s egyéb pogány mythologia bokrétáit zöld bársony mentéje ujjából.”¹¹

A forradalom utáni áthangolódást és radikalizálódást az mutatja, hogy Lisznai publikált az ekkor létrejövő új sajtótermékekben is, illetve tematikusan és agitatív formában a korábbi orgánumokban is már más hangot ütött meg. A *Nemzetőr*ben, amely Vahot lapja, a *Pesti Divatlap* újrakeresztelt változata volt, egy toborzódat publikált.¹² Ez nem meglepő, hiszen ez a feladat egyébként még egy olyan költőt is megragadott, mint Arany János, gondoljunk csak a *Nemzetőr-dalra*. Lisznai felbukkant a *Marczius Tizenötödike* hasábjain is, bár túl sok írása nem jelent meg itt.¹³ Egyetlen verset publikált ebben a lapban, a *Százötven kutya* című versét, amelyet az alcíme 1847-be utal ugyan vissza (nyilván a témája miatt), ám már március 15-e után, s arra reagálva jelent meg.¹⁴ Két verssel szerepelt a *Kolozsvárott* megjelent, *Unió* című gyűjteményben is, amely Magyarország és Erdély egyesítésének szorgalmazását tűzte ki célul.¹⁵ Májusban a *Pesti Divatlap* egy sajtóhíre arról tudósított, hogy Lisznai *Forradalmi meteorok* címmel készül kiadni versfüzetet, s erre a folyóirat előfizetést is elfogad¹⁶ – igaz, ez a kötet aztán nem jelent meg.

9 Mindezen érvek alapján tehát nem értek egyet Hermann Róbert korábbi megállapításával: szerinte 1848. márc. 15-én, amikor Petőfi és Vasvári megérkeztek a Pillwaxba, Lisznai már ott volt. Vö. HERMANN R. 2000b, 37. Hermann Róbert újabb áttekintésében ezt a megjegyzését nem tartotta fenn: HERMANN R. 2017, 92.

10 Erről lásd: PAT I, 400.

11 *Életképek* 6, 1. félév, 16. sz. (1848): 474.

12 „Önkéntes dal”, *Nemzetőr* 1, 2. félév, 5. sz. (1848): 68.

13 Ezért aztán úgy vélem, többet sejtet, mint amennyi indokolt lenne, Hermann Róbert megfogalmazása, bár tényyszerűen persze igaza van: „Tagja volt a fiatal írókat tömörítő Tízek Társaságának, s az 1848 márciusi átalakulás után a *Marczius Tizenötödike* szerzői közé tartozott.” HERMANN R. 2017, 92. Igen, de ez nem elegendő szellemi és közéleti betájolásának az elvégzéséhez...

14 „*Százötven kutya* (1847-ből)”, *Marczius Tizenötödike* 1, 5. sz. (1848): 19–20.

15 „*Erdélyországhoz*”, in *Unió: Zsebkönyv 1848*, szerk. URHÁZY György, 105–107 (Kolozsvár: Barráné és Stein, 1848); „*Tengeri dalok I–V.*”, in *uo.*, 239–249. Hosszú, folytatásos recenzió erről a kötetről: *Hon és Külföld* 8, 1. félév (1848): 117–120, 121–123, 125–126, 129–131, 133–134, 137–138. A szerző nincs feltüntetve.

16 *Pesti Divatlap* 5 (1848): 676. Lásd még a következő, hasonló tartalmú, de immár egyértelműen kiadói hirdetésnek tűnő híradást is: *Nemzeti Ujság* 42, 71. sz. (1848): 280.

Legjelentősebb politikai szerepét akkor kapta meg a költő, amikor tagja lett annak a küldöttségnek, amelyet Pest vármegye Kolozsvárra, az uniót kimondó, 1848. május 29-re összehívott, utolsó erdélyi rendi országgyűlésre küldött.¹⁷ Nyilván erre az alkalomra állították ki május 19-én a Pest megyei alispán, Nyáry Pál aláírásával azt az útlevelet, amellyel Lisznyai Erdélybe utazhatott.¹⁸ Erről az utazásról a korabeli sajtó is hírt adott: a Pesti Divatlap 1848. június 11-i számában Szőnyi József tudósítása számolt be arról, hogy miként fogadták Nagyváradon a küldöttséget, s ők miképpen reagáltak erre; külön is említette Lisznyai Kálmán „humorisztikai előadásá”-t a váradi Sas vendéglőben.¹⁹ Valamivel korábban az Erdélyi Híradó is közölt egy rövid cikket a Kolozsvárra érkezésről.²⁰ Lisznyai maga is megemlékezett az útról egy, a kéziratanyagban fennmaradt verséhez fűzött lábjegyzetben. Az *Urházy György az istállóban* című verséhez fűzött prózai szöveg így foglalta össze ezt az eseményt:

Pest vármegye mint központi megye 's Pest mint főváros 1848ban ohajtván az unióországgyűlés alkalmával csatlakozási vágyát élőszóval, népgyűlés előtt nyilvánítani, hogy szelleme az országgyűlésen képviselve legyen, választás utján 10. fiatal embert bizott meg küldöttül kettős megbízó levéllel, kik közt volt Jókai Mór, Vasvári Pál és Petőfi Sándor is, de ők az akkori körülmények szerint nélkülözhetlenek lévén Pesten, nem mehettek 's más hárommal pótolattak ki. A' küldöttek nevei: Székely József, Funták Sándor, Oroszhegyi Józsa, Cseresnyés István, Vidacs János, Szegfy Mór, Korányi Frigyes, Kopcsányi József, Lisznyai Kálmán. Pestvárosa egy nagy értékes nemzeti zászlót küldött általuk Kolozsvár városának, a zászlót nagyszerű beszéd közben b. Jósika Miklós vette 's adá át a polgármesternek. – Az országgyűlés megnyitásakor külön hely volt készítve épen a trón mellett a Pesti küldöttek számára. A' nemzeti ülésben, mely olyan mint nálunk a kerületi ülések voltak, szavazatjoggal is felruháztattak. 'S mindenütt már az útban is, különösen Bánfi-Hunyadon, hol a népség két órányi távolságra elébük ment virágokkal, zenével, hol tiszteletükre óriás lakoma volt rendezve egy nagy pajtában, úgyszinte Nagy-Váradon 's különösen Kolozsváron, melyre a meghívó jegyeken össze volt olvasztva a két országcímer. Szóval itt ily felületesen megemlítve elmondható, hogy mindenütt a legnagyobb lelkesedéssel fogadtattak, 's az egész expedíciónak majd-

17 Az országgyűlés összehívásának történeti körülményeiről lásd: EGYED 2000.

18 Az útlevelet lásd: OSZK Kt. Analekta 3759. 3. szám

19 *Pesti Divatlap* 5 (1848): 738.

20 *Erdélyi Híradó* 22, 373. sz. (1848): 338.

nem varázsos hatása volt. Ugyan ekkor képviselte Komárommegyét Beöthy László és Máár Lajos, jelenleg jeles pesti ügyvéd.²¹

A beszámolókból is sejthető, s ezt csak megerősíti a kortárs Kővári László történeti munkája,²² hogy itt inkább reprezentatív feladatról volt szó, mintsem komoly politikai megbízatásról. Ráadásul, ha hinni lehet az anekdotaként többektől megörökített történetnek, Lisznyai ezt sem oldotta meg tökéletesen: a kolozsvári nemzeti színházban tartott beszéde és szavalata alkalmával kétszer is a botrányleltés határán járt.²³ Először akkor, amikor kijelentette: „mi vagyunk a puszták sassai, ti vagytok a bércek sassai”,²⁴ s a metaforát tovább szöve, mindehhez még azt is hozzátette, hogy most a „puszták sasai” jöttek repülni tanítani a „bércek sassait”; ezzel a kellőképpen át nem gondolt metaforával óhatatlanul is azt sugallta, hogy a Magyarországról érkező küldöttek gyámkodni akarnak az önálló politikai intézményrendszerrel és rendi tudattal rendelkező Erdély felett; másodszor pedig akkor, amikor egy versét szavalta el. A kortárs Gyulay Lajos egykorú naplója alapján azonosítható, hogy Lisznyai a *Százötven kutya* című versét mondta el, amely március 23-án jelent meg a Marczius Tizenötödike hasábjain: azaz nem új verset írt az alkalomra, hanem applikált egy viszonylag frissen megjelent költeményt.²⁵ A mű egy 1847-es eseményt mond el, de már a címe is sértő potenciált sugallhatott, noha a vers egésze nem az arisztokratákat minősítette kutyáknak, hanem konkrétan angol vadászkutyákról beszélt, amelyeket a versben szerepeltetett herceg azért vár szívrepesve, hogy vadászni járhasson velük. Megjegyzendő, az a szakirodalomban felbukkanó állítás, hogy Lisznyai egy olyan versét szavalta el, amelynek a refrénje „aranygyapjas gazemberek” volt,²⁶ alighanem már a történet folklorizálódása során alakult ki – mert ebben a versben még csak refrén sincs, nemhogy ilyen szintagma. Mindenesetre az arisztokrata Gyulay Lajos alighanem a lehetséges morális ítéletet érzékelte némi kajánsággal a címben, amikor még a felolvasás előtt célzatosnak és áthallásosnak vélte a választást, s meg is nevezett két személyt, akikre szerinte a célzás vonatkozhatik: „Ma Beöthi és Lisznyai fog-

21 OSZK Kt. Quart. Hung. 2497. 165. f. r. – 169. f. r.

22 Vö. Kővári 1861, 32–49.

23 A küldöttség útjáról részletes leírás Korányi Frigyes emlékiratában olvasható; ő nem tesz említést Lisznyai szónoki teljesítményéről vagy költői felolvasásáról; számára ezek alighanem sem fontosnak, sem emlékezetesnek nem bizonyultak: KORÁNYI [1929], 12–14.

24 Erről a mondásáról mint „országossá vált phrázis”-ról emlékezik meg Székely József Lisznyai-nekrológiájában – márpedig Székely tagja volt a küldöttségnek: SZÉKELY 1863, 66.

25 A verset újraközölte: *Kortárs* 2, 8. sz. (1948): 234.

26 Ennek a továbbélése még Hermann Róbert tanulmányában is ott van: HERMANN R. 2017, 100.

nak a' felvonások alatt // [között] szavalni, mégpedig egy forradalmi költeményt az utolsó, ezen cím alatt: a' 150 *Kutya*. Azok közt gondolom *Aponyi* és *Jósika*, nem lesznek kifeledve."²⁷ Akikre itt Gyulay utalt, Apponyi György és Jósika Samu (az előző a magyar, az utóbbi az erdélyi kancellár) egyaránt Metternich támogatását élvezték, s az adott pillanatban, Metternich bukása után maguk is bukott politikusoknak tűntek. Gyulay, aki láthatólag nem volt tisztában azzal, miről is szól a vers, a cím alapján egyértelműen úgy vélte, a vers nyilván ellenük (is) irányul majd, azaz a címben emlegetett „kutyák” a morálisan megbélyegezhető személyeket jelenti majd. Annyiban persze nem tévedett, hogy az 1847-re utaló alcímmel rendelkező költemény – amely így jelzeten a múltba utalta tárgyát – konkrétan utalt „Metternich csábjára”, tehát a versbe bele lehetett hallani akár ilyen üzenetet is. Az ünnepségen résztvevő rendi főméltóságok közül többeket nyilván személyükben is sérthetett ez utóbbi megjegyzés – nem utolsósorban Teleki József grófot, erdélyi főkormányzót, aki az országgyűlést összehívta. Lisznyai itt Petőfi politikai verseinek radikális hangneméhez közeledett, csakhogy arról feledkezett meg, hogy megbízatása – ne feledjük: Kővári László egyenesen a küldöttség egyik vezetőjeként aposztrofálta őt, ami persze lehetett túlzás is – és küldőinek személye nem tette volna lehetővé ennek, a magyarországihoz képest archaikusabb erdélyi politikai kultúrában nehezen értelmezhető radikalizmusnak a kinyilvánítását. Sokatmondó azonban, hogy botrány mégsem következett be: Lisznyai személyisége és – nem utolsósorban – palóc dialektusának önkéntelen humoros hatása feloldotta a szövegek sértő tartalmát: állítólag maga Teleki minősítette ártalmatlannak Lisznyai kijelentését.²⁸ Ezt már csak azért is megtehetette, mert hiszen a versben egy hercegről esett szó, márpedig ő nem volt az. Azaz Lisznyai úgy szidta az arisztokratákat általánosságban, hogy azt konkrétan senkinek sem kellett magára vennie; s akár még azt is feltételezhetjük, hogy Lisznyai palóc tájszólását nem is értette mindenki... A költőt feltehetőleg egyszerűen nem lehetett komolyan venni mint politikust. Aligha csodálható tehát, hogy ezen kolozsvári szereplése után nincs számbavehető politikai fellépése 1848-ban. Igaz, 1848. július 16-án igen jó szavazati aránnyal (39 szavazattal, azaz a hatodik legtöbbel) beválasztották az Egyenlőségi Társulat választmányába.²⁹ Ennek az előzménye az volt, hogy egy július 9-i újsághír szerint a Társulat (a „demokraták klubbjá”) alapító ülésén Lisznyai nemcsak jelen volt, hanem szavalatával fel is lépett: „Ez alkalommal Lisznyai Kálmán a Radical lapban megjelent, »Az a felső tábla!« című

27 GYULAY 2003, 2:69.

28 Vö. BÁNYAI 1901, 25–26.

29 KÉRY 1899, 408.

költeményét olvasá fel, mellyel hallgatóit rendkívül elragadá.³⁰ Ám ennek a megbízatásnak később nem lett számottevő közéleti jelentősége.

Lisznyai 1848–49-es szerepvállalása azt is bizonyítja, hogy amikor az áprilisi törvények nyomán átalakult az a politikai intézményrendszer, amelyben Lisznyai korábbi életformája kiépült, a költő villámgyorsan igyekezett alkalmazkodni az új feltételekhez. Kihasználta az új polgári és katonai adminisztráció nyújtotta kereteket, s ebben minden bizonnyal komoly szerepet játszottak addigi, most mobilizálható kapcsolatai. Azt, hogy itt nem kizárólagosan a politikai meggyőződés játszott szerepet (bár ezt semmi okunk lebecsülni), az is mutathatja, hogy Lisznyai 1848–49-es szerepének levéltári nyomait a leginkább a különböző pénzutasványozások között találta meg a kérdéssel foglalkozó hadtörténész, Hermann Róbert.³¹

Lisznyai 1848 júliusában még valószínűleg Pesten volt. Egy július 23-i sajtóhír szerint az előző napon a Radikal Körből hazafelé induló költő rosszul lett az utcán és összeesett, oly annyira, hogy a költő szájából vér ömlött – az eset pedig Pesten történt.³² Berzenczey László kormánybiztos augusztus 17-én kapott megbízást Kossuthtól egy lovascsapat székelyföldi toborzására. Lisznyai az ő kíséretében utazott ekkor Erdélybe, ahol is részt vett – Berzenczey mellett, állítólag segédtsízként, de egy emlékezés (a Bíró Sándoré) szerint csak titkárként – a Kossuth-lovagok, a későbbi 15. (Mátyás) huszárezred toborzásában.³³ Szeptember 12-én ott volt Berzenczey kíséretében Szentkatolnán, Háromszék közgyűlésén, ahol fel is szólalt; erről az eseményen részt vevő református lelkész, Bíró Sándor későbbi emlékirata tanúskodik.³⁴ Szeptember 14-én és 15-én Csíksomlyón ott volt – Berzenczey kíséretében – Csík és Háromszék közös közgyűlésén, amelyen a toborzásról és a székely telepítésről volt szó; az erről készült, a nyomtatott sajtóban publikált beszámoló név szerint említi Lisznyait – igaz, nem valamilyen konstruktív vagy előrevívő megjegyzésére utal, hanem „víg kedélyét” emlegeti.³⁵

Lisznyai 1848 őszén kolerában megbetegedett; Marosvásárhely elvesztésekor, immár gyógyultan menekülni kényszerült. Decemberben Marosvásárhelyen, gróf Lázár József házában találkozott Jakab Elekkel, aki – későbbi, megbízhatónak tűnő

30 *Nemzetőr* 1, 2. sz. (1848): 28. Az itt emlegetett költeményt nem sikerült azonosítanom.

31 Lisznyai 1848–49-es szerepének bemutatásakor alapvetően Hermann Róbert újabb tanulmányára támaszkodom, amelyben a szerző újragondolta korábbi, Lisznyairól szóló dolgozatát is: HERMANN R. 2017. Korábbi tanulmánya: HERMANN R. 1998.

32 KÉRY 1899, 418. Az adatra Urbán Aladár hívta fel a figyelmemet, de megtalálható az utalás Hermann Róbert újabb Lisznyai-tanulmányában is: HERMANN R. 2017, 92.

33 Uo., 92.

34 Uo. ZAKAR 2019, 500.

35 *Kolozsvári Híradó* 1 (1848): 288. A cikket Puskás Ferenc írta alá.

emlékezése szerint – tizenkettedmagával, köztük Lisznyaival próbált meg lóháton Kolozsvárra jutni. Január első napjaiban értek Kolozsvárra, de a nagy hideg miatt Lisznyainak elfagyott a lába, így ő már meg sem próbált visszajutni Marosvásárhelyre.³⁶ A Jakabtól fordulatosan és hangulatosan leírt események hitelét megerősíti a hivatalos lap, a *Közlöny* Tordáról beküldött, január 6-ról keltezett cikke is:

A' mult estve volt e' városban hét uri egyén, – köztük Liszniai Kálmán, Macskási, Jenei, Tolvaj, – utazók 's egyszersmind küldöttek a' székelyföldről. Ezek összesen tizenheten [elírás, helyesen: tizenketten – Sz. M.] elindultak Marosvásárhelyről – melly szintugy mint Székelyudvarhely tiszta az ellenségtől – olly határozattal, hogy a' Székelyeknek hirt visznek, ha van e, és hol van még valahol magyar tábor a' föld hátán? Ők rászánták életüket, 's olly egyezkedést állapítottak meg egymás közt, hogy semmi veszély vagy akadály által e kiküldetést telyesitetlenül lefolyni nem engedik, és ha az ut veszélyein – természetesen nem tudták, hogy Kolosvár a' miénk – és fáradalmain át csak *egy* is életben marad, azon egy is köteles legyen addig vissza nem térni, mig a' székelyeknek a' kívánt biztos tudósítást meg nem viheti. Közülök öt már is elszakadt, részint elbetegülve, részint elfagyva, ez utóbbiak közt vezére is e' kis bátor hadnak, egy kath. Lelkész. Kolosvárra beértek 4-én estve, tegnap pedig Tordára, innen még ez éjjel tovább indulandók: mert hogy se-besebben vihessenek hirt éjjel nappal utaznak.³⁷

Miután 1849 januárjában Bem csapatai megjelentek Erdélyben, a Székelyföldön, Liszniai visszatért Marosvásárhelyre. Talán ekkortájt keletkezett az a külön nyomtatványként, hely- és időmegjelölés nélkül megjelent, Bemről szóló költeménye is, amelynek egyetlen, eddig ismert példánya egy magángyűjteményben található.³⁸ Liszniai 1849. január 24-én a medgyesi vendéglőben még találkozott a Bem seregét kereső Petőfivel: kettejüknek ez volt az utolsó találkozása. Ezután Bem nagyzebeni vereségének hírére Liszniai ismét visszatért Marosvásárhelyre – s talán ekkor bízott rá bizonyos iratokat Andrási Pál Rafaelre, a marosvásárhelyi ferences rendház főnökére; ezeket aztán 1851-ben a Gernyeszegen nevelősködő Gyu-

36 JAKAB 1881, 439–443.

37 *Közlöny* 2, 2. sz. (1849): 8. Kiemelés az eredetiben.

38 A két lapos kisnyomtatvány példányáról hírt adott egy, 1998. márc. 9-től ápr. 30-ig nyitvatartó kiállítás katalógusa: HERMANN R. 1998a, 27. A Bem című vers talán egyik legemlékezetesebb hasonlata az, ahol Puchnert így minősíti a költő: „Puchner, e' vén gazember / E' vén mammothmaradvány!” A röplap másolatát Hermann Róbert bocsátotta rendelkezésemre; segítségét köszönöm.

lai Pál közbenjárása révén, kétségbeesetten próbálta meg visszaszerezni.³⁹ Mivel Lisznyai már láthatólag nagyon ki akart szabadulni Erdélyből, Forró Elek alezredes kiadta neki az útlevelet, hogy Debrecenbe utazhasson. Itt találkozott Perczel Mórral – emlékezhetünk, Perczel egyike volt az 1847–48-as országgyűlés alkalmával verssel megtisztelt szónokoknak; Lisznyai Perczelt mint régi barátját arra kérte, hogy vigye magával a Délvidékre, amelynek katonai parancsnokságát Perczel éppen március elején készült átvenni. Perczel megígérte, hogy Szegeden alkalmazni fogja Lisznyait, ám felszólította, hogy maga gondoskodjék az útiköltségről. Lisznyai erre március 11-én beadványban fordult Kossuthhoz, aki aztán még aznap intézkedett is, hogy utalványozzák ki a költőnek azt a 120 forintot, amely bujdosása idejére mint fizetés megilleti.⁴⁰

Lisznyai azonban végül mégsem ment Perczellel. Egyike lett az 1849. március 16-án kinevezett haditörténetíróknak, akiket a szabadságharc egykorú megörökítésével bíztak meg.⁴¹ A kinevezettek katonai rangot azonban nem kaptak. Abban, hogy Lisznyai megkapta ezt a megbízatást, bizonyosan szerepet játszottak korábbi személyes ismeretségei. Hermann Róbert elsősorban az Országos Honvédelmi Bizottmányban kulcsszerepet játszó Madarász Lászlónak tulajdonítja a támogatást, hiszen Lisznyainak a radikálisokkal való kapcsolata alapján ez logikusnak tűnik.⁴² Arról sem feledkezhetünk azonban meg, hogy a másik haditörténetírót, Zalár Józsefet támogató Sárosi Gyula is Lisznyai iskolatársa volt, és a költőt az Országos Honvédelmi Bizottmány irodájában dolgozó Vachott Sándorral szintén régi, diákkori ismeretség fűzte össze; sőt, az egész hadtörténetírói szervezet kitaláló Jósika Miklóssal – ahogy láttuk – az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen személyesen találkozott.⁴³ Lisznyai idekerülése tehát egy meglehetősen sokszálú kapcsolatrendszer eredménye lehetett, aligha egyszerűsíthetjük le egyetlen tényezőre a magyarázatot.

39 Az iratokról bővebbet nem tudunk; az esetről Gyulai két leveléből szerezhetünk tudomást (Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, Gernyeszeg, 1851. júl. 3., illetve Gyulai Pál Gáspár Jánosnak, Gernyeszeg, 1851. dec. 5., in GyulaiLev, 81, illetve 114.). Az előző levélből kiderül, hogy az iratokat Andrásfi egy síröltőbe rejtette el – vagyis nem lehettek teljesen sejtelen és érdektelen papírok. Andrásfi Pál Rafael egyébként – nagyjából éppen Gyulai leveleivel egy időben – részese volt a Mack-féle székeleyföldi összeesküvésnek is (életrajzára lásd: ZAKAR 1999, 119.). Az eset folytatása az, hogy 1886-ban Andrásfi emlékei nyomán elkezdtek keresni a mondott helyen azt a fémdobozt, amelyben állítólag az iratok voltak, de nem találtak semmit: *Magyar Polgár* 20, 90. sz. (1886): [2].

40 HERMANN R. 2017, 93.

41 A kinevezési iratot közölte: HERMANN R. 2000a, 638–639.

42 Vö. HERMANN R. 2017, 94.

43 Ennek a szálnak a jelentőségét az is mutathatja, hogy egy fogalmazványában Lisznyai azt mondja Kossuthról: „Jósika Miklós vezetett eresztett be hozzám”. OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 92–93. f.

Lisznyai mindvégig Görgei mellett maradt. Noha eredetileg a VII. hadtesthez osztották be, ő követte Görgeit akkor is, amikor a tábornok átvette a magyar fő-sereg vezényletét. A költő bizonyosan ott volt Buda visszavételekor (május 6-án ugyanis Görgei házipénztárából fölvelt 70 forintot). Részt vett június 21-én a peredi csatában; itteni tevékenységének legmaradandóbb eredménye az az anekdota, amelyet két változatban is ismerünk: Karsa Ferenc éppúgy megörökítette,⁴⁴ mint – Lisznyai saját elmondása alapján – Vadnai Károly, igaz, ő nem datálta pontosan az eseményt. A két verzió között vannak ugyan eltérések, de a lényeg azonos: Görgei ugyanis akkor sem mozdult a lovával, amikor a golyók közvetlenül őt kezdték célba venni – s amikor az izgó-mozgó Lisznyai fel akarta szólítani arra, hogy óvja magát, a tábornok úgy rápirított, hogy a költő egész nap nem szólott többet. Vadnai visszaemlékezése szerint Lisznyai azt fűzte hozzá ehhez a történethez: „Szörnyen tudott imponálni [mármint Görgei – Sz. M.]!”⁴⁵ Ezzel tökéletesen egybecseng az a Görgeit dicsőítő, hosszú és patetikus költeménye is, amelyet a Komáromi Lapok 1849. július 12-i száma közölt.⁴⁶ Berecz Károly emlékezése szerint 1849 nyarán a Prófétához címzett vendéglőben találkozott Lisznyaival – az esetet Berecz azért jegyezte meg, mert itt és ekkor látta utoljára Petőfit.⁴⁷ Ennek az emlékezésnek a hitelességét Hatvany Lajos kétségbe vonta, mondván, Lisznyai nem volt ebben az időszakban Pesten.⁴⁸ Csakhogy – ahogy erre Hermann Róbert figyelmeztet – június 24-e és 27-e között Görgei a fővárosban tartózkodott, s nem elképzelhetetlen, bár nem is biztos, hogy Lisznyai ekkor is vele tartott.⁴⁹ A költő szabadságharc alatti működéséről még néhány anekdotikus mozzanatot ismerünk csupán. Komárom elhagyása után egy helybéli csizmadiamester 16 éves lányát vitte magával, fiúruhába öltöztetve, magánszolgájának álcázva; 1849-ben a Görgei táborába érkező orosz hadikövetekkel együtt iszogatót – híven ahhoz a végig megőrzött jellemvonásához, hogy mindenkivel közvetlen és barátságos tudott lenni. Egy másik, Karsa Ferencről származó leírás szerint – nem túl sok reálpolitikai érzékről téve tanúbizonyságot – a debreceni ütközet napján a főhadiszálláson tartózkodó, fogoly orosz tisztet próbálta meggyőzni, hogy a cári sereget tönkre fogják verni, mert az ott szolgáló lengyelek és cserkeszek mind át fognak állni a magyarokhoz.

44 A Karsa Ferenc megörökítette változatot lásd: KARSA 1993, 230.

45 VADNAI 1886, 179–180.

46 „Görgei”, *Komáromi Lapok*, 1, 2. sz. (1849): 5–6. A verset idézi: KOSÁRY 1994, 1:84.

47 HATVANY 1967, 2:699–700.

48 UO., 700.

49 HERMANN R. 2017, 96.

Lisznyai történetírói tevékenysége – ahogyan ezt Hermann Róbert föltárta – historiográfiai szempontból teljesen sikertelennek tekinthető: semmiféle használható történeti feljegyzés nem maradt utána. A hagyatékban csupán egyetlen olyan kéziratlap található, amely talán ebbéli megbízatásával hozható kapcsolatba: ezen a papíron 1848–49-es csaták és események emlékeztetőszerű, rövid felsorolása olvasható.⁵⁰ 1848–49-es forradalmi tevékenységének ez a haditörténetírói megbízatás a centruma: Hermann kutatásai alapján le lehet számolni azzal a legendával, hogy Lisznyai közhuszárként is szolgált volna egy székely ezredben vagy hogy előléptették volna kapitánynak, sőt őrnagynak.

Mindazonáltal az 1848–49-es tevékenység nagyon erősen beleépült Lisznyai identitásába (ennek rögzülésében persze nyilván része volt az emiatt elszenvedett kényszersorozat alighanem traumatikus élményének is): a költő ugyanis a későbbiekben folyamatosan részt vett a honvédség emlékét ápolni kívánó irodalmi vállalkozásokban.⁵¹ Sőt, Deák Ágnes annak is megtalálta levéltári nyomát, hogy 1861-ben Lisznyai beadott egy lapkérelmet, amely egy Honvédek Lapja című hetilap kiadását célozta (a helytartótanács rá is akarta beszélni a cím megváltoztatására).⁵² Az ügyről nem tudunk többet, s a lapból persze nem lett semmi – ám ez utóbbi nem kizárólag a politikailag azért kicsit sikamlós címnek köszönhető, hiszen ekkor már Lisznyai sem volt a legjobb fizikai állapotban (hol jobban lett, hol meg romlott az állapota, s ez aligha kedvezett volna egy folyamatosan végzendő szerkesztői munkának). A szerkesztői aprómunka iránt pedig soha nem árult el semmiféle affinitást vagy képességet. Ám figyelemre méltó, hogy még ekkor is egy, a saját korábbi múltjához is hozzákapcsolódó terv fűződik a nevéhez.

50 OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 128. f.

51 Például: LISZNYAI Kálmán, „Honvédapotheosis”, in VAHOT és GÁNÓCZY 1861, 24–28.

52 DEÁK Á. 2018, 33–34.

KÉNYSZERSOROZÁS ÉS A VISSZATÉRÉS ELSŐ ÉVEI

Mindennek fényében valóban tragikus pillanata lehetett Lisznyai életének, hogy a világsi fegyverletétel után mégis besorozták közlegénynek az osztrák seregbe. Az egykori haditörténészek közül egyedül ő járt így, a többiek megúszták a retorziókat ezt a formáját. A fegyverletétel – ahogyan ezt Korányi Frigyes megörökítette – Lisznyait Aradon érte: „Együtt indultunk el lakást keresni. Nem találtunk sehol. Végre egy rombadőlt házban, amelynek alig volt egy darab fedele, leheveredtünk a puszta padlóra. Vilmos [Nyíri Vilmos – Sz. M.] eladta a lovát egy fodrásznak és ennek árán kezdtünk el élőködni. A viszonyokat élénken illusztrálta szegény Lisznyay Kálmán esete. A várkapun át bemelve, egy tiszt mellett haladt el anélkül, hogy köszönt volna. A tiszt bevitette az őrszobára és megpalcáztatta.”¹ Pedig Lisznyai nem a katonai függelék ellen vétett, hiszen ekkor még nem is volt besorozva a császári és királyi hadseregbe...

Lisznyai számára a Tirolban, Schleswigben és Galíciában eltöltött két év azért is lehetett különösen gyötrelmes, mert 1848–49-ben mutatott teljesítménye alapján teljességgel alkalmatlannak tűnik a katonai fegyelem elviselésére. Vajda János amúgy igen pontosan minősítette, milyen helyzetbe kerültek bele a kényszersorozott honvédek, s ez az élmény Lisznyai esetében sem igen lehetett más:

Kevésbé volt azonban szó mindeddig a szenvedés harmadik, mondhatni, tragikomikus neméről, a besoroztatásról, melyet az újabb nemzedék inkább csak néhány elterjedtebb adomából ismer, – milyen például az, midőn b. Podmaniczky Frigyes

1 KORÁNYI [1929], 26.

bérmocsin ment szénát faszolni [értsd: vételezni, beszerezni – Sz. M.], – de amely neme a büntetésnek több esetben még a börtönnél is kinosabb volt, több apró bosszantással levén egybekötve.²

Lisznyai életének erről, az 1849-től 1851-ig terjedő szakaszáról nem sokat tudunk, legalábbis közvetlenül tőle származó levelek vagy egyéb szubjektív források nem segítenek abban, hogy megrajzoljuk, miként élte át ezt az időszakot. Podmaniczky emlékirata segítségével azonban rekonstruálható Lisznyainak az útvonala. Ekkor még úgy lehetett tudni, hogy a 34. gyalogezredbe fognak kerülni a besorozott hadifoglyok. A költő augusztus 30-án indult gyalogmenetben külföldre Óaradról, s az érintett települések a következők voltak: Orczyfalva, Écska, Perlasz, Titel, Szalánkemén, India, Ruma, Tovarnik, Vukovár, Eszék, Valpó, Verőce, Szakolca, Varasd, Pettau, Marburg. Innen vasúton szállították őket Bruck an der Murba. Október 20-án indultak innen tovább, s 21-én Grazon keresztül Laibachba vonultak. Ekkor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy nem osztrák területen állomásozó ezredbe kerülnek, hanem valamelyik itáliai alakulathoz. Az Adelsburg – Görz útvonalon jutottak el Udinébe, majd Vicenza, Verona s végül Milánó következett. Innen november 23-án indultak tovább Lodiba, hogy ott végleg beosszák őket új helyükre, a 7. gyalogezredbe.³ A szintén kényszersorozott arisztokrata, báró Podmaniczky Frigyes visszaemlékezésében ezt a pillanatot ragadta meg: „[1849. november 23-án, az itáliai Lodiban:] Mielőtt a kaszárnya kapuja becsukódott volna megettünk, elbúcsúztunk többi társainktól, akik között Lisznyay Kálmán kezét szorítva velem azt kívánta: hogy friss kedélyem s rózsás kedvem el ne hagyjon soha! Ő szegény nagyon le volt hangolva, mondhatnám, meg volt törve.”⁴ Egy ilyen hosszú, s Magyarországtól egyre távolabb vezető út után nem is lehetett csodálni Lisznyai letörtségét.

A kérdéssel a legrészletesebben foglalkozó hadtörténész, Hermann Róbert így fogalmazott: „Az ezredtörténetben található diszlokációk alapján valószínűsíthető, hogy Lisznyai az ezred 2. zászlóaljának 5. osztályához (9–10. század) került, amely az ezredtörzsszel 1849. szeptember 8. óta állomásozott Lodiban. Ide érkezett be december 21-én a 3. zászlóalj, valamint a hónap végére a 2. zászlóalj többi százada is. Itt maradtak egészen 1850 júniusáig.”⁵ Hermann a hadtörténeti források

2 VAJDA 1972, 364.

3 Erre alapvetően: HERMANN R. 2017, 96–97.

4 PODMANICZKY 1984, 302.

5 HERMANN R. 2017, 97.

alapján sikeresen körvonalazta Liszniai életének külső kereteit, s így jól megragadhatók a változások is.

Liszniait 1850. január 25–26-án áthelyezték 23 volt honvédtiszttel együtt a galíciai kiegészítésű, 30. (Nugent gróf, tábornagynagy nevét viselő) gyalogezredbe, s átvezényelték Tirolba. Ismét – a szintén áthelyezett, bár máshová átvezényelt – Podmaniczky naplója alapján tudjuk rekonstruálni az útvonalat. Január 26-án indultak el az átvezényelték Lodiból a Crema, Brescia, Castiglione, Valeggio, Verona, Volargne, Ala, Roveredo, Trient, St. Michael, Neumark Botzen útvonalon át, Innsbruckba. Az út három hónapig tartott gyalogmenetben, s Podmaniczky szerint nagyon sok szenvedéssel járt: télen, bokáig hóban kellett menetelniük, az ellátásuk sem volt megfelelő.

A 30. gyalogezredben már Liszniaiék érkezése előtt is szolgáltak volt honvédtisztek, de velük együtt sem voltak az egész ezredben negyvennél többen, ami azt jelenti, hogy az ezred 18 századában átlagban ketten, hárman lehettek egy században. Márpedig ez meglehetősen elszigetelt állapotot jelenthetett az itt lévő magyaroknak, így Liszniainak is.⁶

Erről az időszakról Liszniai hagyatékában találhatunk egy-két szórványos adatot, amely csak az előbb felvázolt, általános szituáció keretében válik beszédessé. A költő megőrzött egy 1850. szeptember 27-én, Judensteinben kelt eltávozási engedélyt, amely alapján megerősíthető, hogy valóban a gróf Nugent nevét viselő, 30. gyalogezred 10. századában szolgált; az engedély egyébként éppen egy innsbrucki tartózkodásra szól.⁷ A hagyatékban fennmaradt egy valamivel korábban keletkezett levél is, amelyet Fésűs Mihály írt Zierlből, 1850. március 24-én az ekkor Innsbruckba megérkező Liszniainak; innen megtudhatjuk, hogy a Fésűssel együtt szolgáló Podmaniczky is üdvözlétét küldi Liszniainak és bajtársának, Kornisnak.⁸

6 Alapvetően lásd: *uo.*, 97.

7 OSZK Kt. Analekta 3756. 17. szám

8 A levél megtalálható: OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 4. f. r. A levél csak „Szerető barátod Mihály” aláírással van ellátva, de Podmaniczky emlékezéséből tudni lehet, hogy vele csak Fésűs Mihály szolgált egyhelyütt az egykori honvédtisztek közül (PODMANICZKY 1984, 307–314., különösen: 313.). A századosként fogságba esett Fésűs életrajzát lásd Bona 1988. 208. Fésűs neve, a Liszniaié mellett, felbukkan a – később még részletesebben ismertetett – 1852-es rendőrségi vizsgálat alkalmával is, mint megfigyelendő személy: MNL OL Abszolútizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 96. f. r. Kornis kiléte nem dönthető el egyértelműen; nem lehetetlen azonban, hogy arról a Kornis Pálról van szó, akit a szintén kényszersorozott Bozzai Pál említ egy 1850. ápr. 14-én, Josephstadtban kelt, Léway Józsefhez intézett levelében mint Liszniai társát: *vö.* ACZÉL 2000, 430. Ozoray Árpád álnéven közreadott emlékezése szerint egyébként Liszniai Kövér Lajossal került egy századba: [OZORAY] 1883. Ezt más forrás nem erősítette meg. Hermann Róbert az ezredkimutatásra hivatkozva azt

A Fővárosi Lapok 1888-as évfolyamában jelent meg egy névtelen visszaemlékezés a kényszersorozás időszakára, s ebben az ismeretlen, nem azonosított szerző azt rögzítette, hogy Lisznyai tréfás alkalmi költeményekkel szórakoztatta társait: „Volt neki [ti. egy Lengyel Sámuel nevű katonatársuknak, aki vidám kedélyével tartotta a lelket a többiekben – Sz. M.] egy csomó gondosan leirt hazafias költeménye, köztük mindazok, melyeket Lisznyay Kálmán páthossal vagy bohó tréfával írogatott besoroztatása alatt. Ezeket sorra felolvasta s a nevető kedélyü, cingár növésü, fürge lábu legényke meg tudott hatni, ha komolyan szavalt, hát még megnevetetni, midőn komikusan olvasott.”⁹ Az nem lehetetlen, hogy Lisznyai ilyen módon, költőként is reagált az új viszonyokra, de a későbbiekben nem publikált ilyen szövegeket – vagy ha igen, a publikálás alkalmával nem hívta fel a figyelmet a versek itteni keletkezésére. Persze az is elképzelhető, hogy ezek a versek szóbeli rögtönzés termékei voltak.

Hogy mégiscsak léteztek azonban olyan, a kényszersorozás éveiben született Lisznyai-versek, amelyek valamilyen formában eljutottak az olvasóközönséghez, azt egy kései, már jóval a költő halála után született cikk valószínűsíti. A kolozsvári Magyar Polgárban 1876-ban publikálták Lisznyai Kálmán *Merengés* című versét, azzal a bevezetővel:

Lisznyai Kálmánnak alant következő, eddig még egész épségében soha se közölt költeménye mindesetre elég nevezetes irodalomtörténeti emlék, hogy felelevenítsük. E hosszú költeménynek, melyet Rhapsodiának lehetne nevezni, sajátos története van. Keletkezése és történetéről néhány adatot fogunk adni, mihelyt egész terjedelmében közölve lesz.¹⁰

Ezt a történetet néhány számmal később Rényi Károly cikke mondta el. Rényi egy – sajnos meg nem nevezett, az 1860-as években elhunyt – ismerőseire hivatkozott, aki Lisznyai katonatársa volt az osztrák hadseregben, s akit hamarabb hazahoztak, mint a költőt, s ezért Lisznyai arra vette rá, hogy tanulja meg kívülről a versét, hogy így juttassa el a verset a magyar olvasókhoz. Rényi is így ismerte meg a szöveget, s ezt a változatot közölte korábban a lap.¹¹ A történet annak ellenére igen érdekes, hogy a szerző egyetlen hitelesítő mozzanatot sem adott meg

írja, hogy a 10. században Lisznyaival együtt egyedül Rozsos Miklós szolgált a magyar honvédtisztek közül: HERMANN R. 2017, 102.

9 [n. n.], „Egy besorozotról: Emlékezés”, *Fővárosi Lapok*, 1888. jún. 8., 1157–1158. A szöveget újraközölte: VJÖM IV, 550.

10 [n. n.], „Lisznyai Kálmán Merengése”, *Magyar Polgár* 10, 70. sz. (1876): [1–2]. Az idézet: [1].

11 RÉNYEI 1873.

konkrétan, s nem is igen érthető, miért: sem az illető barát neve, sem a hazatérés ideje vagy úticélja nem derült ki innen. Ám még így is több tanulsága van a cikknek. Valószínűsíti Lisznyainak a kényszersorozás alatti költői működését, s azt is érzékelteti, hogy a speciális körülmények lehetővé tették volna Lisznyai versesének a közköltészeti terjedését is: hiszen az orális mint lehetséges létmód magában foglalhatta volna a variálódást és a kéziratos másolatokban való terjedést is. Erre azonban példákat nem ismerünk Lisznyai életművéből (lehet, hogy csak egyelőre, a kutatás fehér foltjai miatt), noha az bizonyos, hogy bizonyos költői életművek továbbéléséhez és népszerűségéhez jelentősen hozzájárult az 1850-es években a kéziratos versgyűjteményekben való jelenlét.¹² Amúgy a börtönviszonyok vizsgálatából viszonylag jól ismert, hogy bizonyos, akár igen hosszú verses szövegeknek az emlékezetben való megőrzése hozzájárulhatott a lelki egyensúly fenntartásához, s ez a közölt vers hitelessége mellett szól.

Lisznyai katonatársainak névsorára az 1852–53-as, a Piringer Mihály letartóztatását követő rendőrségi vizsgálat alkalmával keletkezett iratokból következtethetünk: eszerint biztosan egyhelyütt, azaz egy ezredben szolgált Mark Adolffal, Omaszta Konstantinnal, Revitzky Józseffel, Jeszenszky Miklóssal, Endreffy Károlylyal, Királyi Balázssal, Beöthy Kálmánnal, Balácsi Lajossal, Böhm Jánossal – hogy csak azoknak a nevét idézzük föl, akiket letartóztattak és perbe fogtak az összeesküvés felszámolása után. Ám feltehető ismeretségi körébe sorolható a másik ezredben szolgáló Petőfi István is.¹³ Egyébként a Petőfi Istvánnal való barátságáról árulkodik az a levél, amelyet Petőfi István Péterváradról, azaz még a katonaság idejéből írt Lisznyainak 1852. december 28-án: a levél hangneme, s az, hogy folyamatosan a költő hogylétéről érdeklődik, mi több, a *Palóc dalok* egy példányát szeretné megkapni tőle, arról árulkodik, hogy kettejük ismeretsége a közös katonaság keserű viszonyai között mélyült el.¹⁴

Lisznyait 1851. április 10-én egészségügyi okokból szerelték le, tényleges rokkantnak („Real-Invalid”) minősítették.¹⁵ Egyébként, úgy látszik, utólag nem beszélhetett erről az időszakról túl sokat. Feltűnő, hogy életének erről az időszaka-

12 Erre lásd: OLOSZ 2005.

13 Vö. az 1852. ápr. 4-i jelentéshez mellékelte két névsorral: MNL OL Abszolutizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 96. f. r., 97. f. r.

14 A levelet lásd: HENTALLER 1900. Petőfi István egyébként még 1857-ben is közlegényként szolgált, miután 1852-ben három évre összeesküvés miatt még sáncmunkára is ítélték, s a büntetés nem számított bele a szolgálati idejébe; erről részletesen írt egy Bodor Zsigmondhoz címzett levelében: GYALLAI 1958.

15 HERMANN R. 2017, 98. Hermann forrása Lisznyai személyi lapja volt. Megjegyzendő, Lisznyai már március 10-én felbukkant Pesten, tehát korábban bocsátották el, legfőlegbb a hivatalos dátumot írták be később.

káról mennyire keveset rögzítettek azok a későbbi visszaemlékezések, amelyek a Lisznyaitól származó, szóbeli információkra épültek – ebben a hallgatásban azonban nyilván szerepet játszhatott az a meghurcolás is, amelyben Lisznyainak a katonaságtól való megszabadulása után része volt. A költőt személyesen ismerő Vadnainak – az egyébként a leginformatívabbak közé tartozó – visszaemlékezése ezen a ponton nyíltan be is ismeri, hogy Lisznyai legfőljebb csak homályos utalásokat tett életének erre a két évre:

Beszélték, hogy midőn költőnk mint besorozott katona Schleswigbe került, a volt honvédtisztek összeesküvést forraltak, a mi utóbb kiderült. Egy pár az életével lakolt, többen hosszú börtönbüntetést kaptak, de Lisznyai szabadon maradt. Bizalmas körben azt mondta néha: „neki a szabadság igen sokba került.” De egyebet nem mondott soha.¹⁶

Amit itt Vadnai a szóbeszédre hivatkozva rögzített, az csak részben pontos: az a bizonyos összeesküvés ugyanis, mint látni fogjuk, már a hazatérés utáni időszakra esik, még ha kezdete a közös, kényszerű katonai szolgálat idejére nyúlhatott is vissza. Ha pedig Lisznyainak a leszereltetésére vonatkozó lakonikus szava-it értelmezni kívánjuk, hipotetikusán föltételezhetnők, hogy a költő itt arra utalhatott, ami a besorozott honvédtisztek közül soknak a szabadulást jelentette: ha valaki 500 forintot vagy ennek megfelelő értéket befizetett a kincstárnak, elengedték.¹⁷ Ezt a feltételezést látszólag erősíti, hogy Vadnai az idézett sorokat pontosan Lisznyai vagyonának eltűnéséhez kapcsolta hozzá, ám nemcsak Lisznyai már emlegetett, 1854-ben induló zálogváltó perének iratanyaga teszi teljesen valószínűtlenné ezt az összefüggést, hanem az is, hogy tudjuk: a leszerelés egészségügyi okokból történt. Lisznyai szavai tehát inkább úgy értelmezhetők, hogy a szabadulásért fizetett drága ár az az egészségromlás volt, amely miatt a költő megkaphatta a rokkant minősítést. A visszatérés időpontja egyébként arra a periódusra esett, amikor már a volt honvédek nagyobb csoportját bocsátották el, hiszen a rendszer konszolidációjának előrehaladása nem igényelte a lehetséges katonai ellenállás megtörésének ezt a módszerét.¹⁸

16 VADNAI 1886, 183–184. Nem világos, Bányai Elemér minek alapján állítja egy cikkében, hogy Lisznyai egyik szervezője volt ennek a lázadásnak, s kis híján főbe is lőtték emiatt ([BÁNYAI] 1906). A kényszersorozás utáni katonai szolgálatról általában, kizárólag naplók és visszaemlékezések alapján: DOBÁK 1998.

17 DOBÁK 1998, 159; HIDAS 1993.

18 Uo., 250.

Ketten is megörökítették Czuczor Gergelyről szólván egy Lisznyai-anekdotát, előbb Vas Gereben, majd utóbb Vadnai Károly egy Czuczorról szóló emlékbeszédben: eszerint a katonaságtól végre elbocsátott költő hazatérte előtt Kufsteinbe is elment, hogy az ott raboskodó Czuczor Gergelyt meglátogassa, s amikor ez nem sikerült, mert nem engedték be, ravasz módon kommunikált vele: elkapott egy arra csellengő kiskutyát, s úgy tett, mintha vele beszélne, de közben jó hangosan Czuczornak szóló üzeneteket mondott, számítván arra, senki sem ért magyarul, csak az ablakához álló Czuczor.¹⁹ A történet akár igaz is lehet, semmi nem cáfolja, bár nem is erősíti meg. Könnyen lehet, hogy mindkét szerző magától Lisznyaitól hallotta; emlékezhetünk, Degré emlékirata szerint Lisznyai annak idején, 1849-ben ott volt Czuczor kiszabadításakor, s állítólag verset is rögtönzött az alkalomra, tehát az nem lenne meglepő, ha érdekelte volna a sorsa. Persze eleve kérdéses, vajon Lisznyai honnan tudhatta volna Czuczor raboskodásának a helyszínét, s vajon miért akart volna kitérőt tenni, ahelyett, hogy végre hazatérjen.

Ezen kívül azonban nem sokat tudunk Lisznyai hazatéréséről. Mindenesetre amikor Lisznyai – Pozsonyon keresztül²⁰ – visszatért Pestre a kényszersorozás miatt elszendvedett katonáskodásból, egzisztenciálisan teljesen új helyzetben találta magát. Igen gyorsan alkalmazkodott azonban a feltételekhez: hazatértéről 1851. március 10-én adott hírt az egyik lap (mondván, hogy tegnap este érkezett meg), s itt még azt a tervet ismertették, hogy a költő mint egykor Görgei mellett működő történetíró, a forradalomra vonatkozó adatait kívánja összegyűjtve közzétenni:

Lisznyai Kálmán itt hon van! Tegnapeste érkezett haza *Insprukból* azon közlegényi egyenruhában, melyben mint *obstitost* elbocsáták. Hosszú idő kell, hogy elfeledje vagy csak kipihenje azon szenvedéseket, melyekben egy esztendei távollét részesíté. Azonban lelkét, jó kedélyét a közlegénység nyomorai sem törheték meg, s bizonynyal ujjal fog áldozhatni azon oltárok mellett, melyeknek ez előtt áldozni szokott. *Lisznyai*, mint kormányilag kinevezett *történetíró* működött *Görgei* táborában; s így bizonyosan bir oly adatokkal, melyek a forradalom *történetére* nem csekély érdekűek. Halljuk, hogy ez adatokat összegyűjtve közzé tenni szándékozik.²¹

19 Vas 1866, 627; VADNAI 1885–1887, 144–145.

20 Erről árulkodik az a Pozsonyban, 1851. márc. 8-án kiállított kötelezvény, amelyben Lisznyai 10 pengőforint visszafizetésére tesz ígéretet Posch Gusztávnak „a’ katonaságtóli megszabadulásom alkalmával Posonyon keresztül utazva”: OSZK Kt. Analekta 3758. 1. szám

21 *Pesti Napló*, 1851. márc. 10., [3]. Kiemelések az eredetiben.

Ez a terv fokozatosan, ám igen gyorsan alakulhatott át.²² A hagyatékban fönmaradt egy olyan fogalmazvány, amely *Honvédlant. Költői mennykövek* cím alatt, egy „ikertestvér könyv” kiadását jelenti be: ebben a szabadságharc megörökítése is helyet kapott volna („addig még komolyan kivitt országos hystoriografi jegyzeteimet kiadnám...”), de már lírai versek, s ezek között a palócdalok is bekerültek volna.²³ Végül azonban a krónikási szándék teljesen elmaradt – hogy miért, nem tudni. Természetesen gyanakodhatunk arra is, hogy Lisznyainak talán ilyen följegyzések vagy adatok mégsem álltak rendelkezésére; ám az is valószínű, hogy egyszerűbb és könnyebben elvégezhető feladat volt egy verseskötet összeállítása, mint egy történeti áttekintés kidolgozása. Annyival is inkább, mert 1848 előtt – hiába tervezte – elmaradt Lisznyai összegyűjtött verseinek a kötetbeli kiadása, így a költőnek rendelkezésére állt szinte a teljes, addigi életműve. Inkább az az érdekes, hogy mégsem addigi verseinek valamilyen válogatásával akart előállni, hanem egy olyan, tematikus mag köré szervezett, ciklusba rendezett anyaggal, amelynek ugyan az alapjai már ott álltak készen a negyvenes évekbeli publikációiban, de egészében az addigi verstermés még nem rajzolta ki egy ilyen verseskönyv körvonalait.

Lisznyai tehát igen gyorsan és intenzíven dolgozhatott ezekben a hetekben és hónapokban. A Pesti Naplóban július 12-én már megjelent az első híradás egy új kötet kiadásának az előkészületeiről s az előfizetés lehetőségéről,²⁴ július 14-én pedig már a *Palóc dalok* előfizetési felhívása látott napvilágot, az a szöveg, amely a még ugyanabban az évben megjelent verseskönyv előszava lett.²⁵ Október 2-án pedig a Pesti Napló arról adott hírt, hogy a „napokban” megjelent a kötet.²⁶ Nagyon rövid volt tehát az az idő, amelyet Lisznyai a kötet összeállításához felhasznált, s ez arról is tanúskodik, hogy fölmérte, mire vannak reális lehetőségei. Az az életforma ugyanis, amelynek körvonala az 1840-es években adva voltak számára, nem volt többé fönntartható: az alkotmányellenes időszak megyei szervezetében ugyanis a költő nem vett részt. 1848–49-es szerepe nem tette volna lehe-

22 Megjegyzendő azonban, hogy Lisznyai történetírói terveiről feltehetőleg azért soha nem tett le teljesen: egy 1861. júliusában [!] keletkezett, betegségéről beszámoló levelében még mindig ezt említi egyik fő ambíciójaként. „Roppant nagy bennem a munkavágy, már nem is magamért szeretnék élni, istenemre mondom: én eleget éltem, de családomért és imádtott hazámért, kinek, még tudom, pozitive, csak ezután tehetnék igazán hasznos nagy szolgálatokat szorgalommal, irodalmi működéssel, mint historiograph és sok más tekintetben.” Lisznyai Kálmán Sárosi Gyulának, [1861. júl. (18–21?)], in SÁROSI GY. 1954, 447–448.

23 OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 92–93. f.

24 *Pesti Napló*, 1851. júl. 12., [2].

25 *Pesti Napló*, 1851. júl. 14., [2].

26 *Pesti Napló*, 1851. okt. 2., [3].

tetlenné a hivatalvállalást – hiszen Benedek Gábor kutatásai bizonyították, hogy nem volt egyedi jelenség egykori honvédtisztek részvétele sem a Bach-korszak hivatalnoki karában.²⁷ Sőt, Kuthy Lajos példája mutatja, hogy egy sikeres író, aki ráadásul korábban gróf Batthyány Lajos személyi titkára is volt, szintén beépülhetett a szolgabírói gárdába, ahogyan egykorúan nevezték, a „Bach-huszárok” közé – előélete és az adminisztrációban mutatott gyakorlatlansága sem volt akadálya az alkalmazásának.²⁸ A hivatalvállalás elmellőzése azonban azért nem meglepő, mert Liszniai végülis nem tartozott hozzá ahhoz a szakapparátust folyamatosan működtető tisztikarhoz, amelynek jelentős része azért a helyén maradt 1849 után is.²⁹ Azt a karrierlehetőséget pedig, amelyet Kuthy Lajos választott, talán morális megfontolásból, talán alkati okokból, talán azért, mert annyira nem volt rászorulva, nem kívánta befutni – ennek megítéléséhez hiányoznak a források. Ha az egyéb lehetőségeket próbáljuk meg áttekinteni, számba kell venni – még ha nem tűnik is komoly esélynek –, hogy Liszniai talán kísérletezhetett volna a tanári pályával is, ahogyan például Arany János tette Nagykőrösön. Erről ugyan csak áttételesen, Vas Gerebennek egy leveléből értesülhetünk: a levélíró ugyanis azt hallotta Beöthy Lászlótól, hogy a pápai református kollégium magyar tanárának Lisznyait akarják választani. Vas Gereben azt is megjegyezte: „Azt hiszem, Kálmán nem fogadja el az állomást, mert ő arra bizonyosan nem való.” Persze azt nem tudjuk, egyáltalán eljutott-e a felkérésig a tanintézmény, így kérdéses az is, kizárólag Liszniai döntése miatt nem lett-e a dologból semmi. Az azonban feltűnő, hogy a hír felröppenése pontosan arra az időre tehető – a levél dátuma: 1851. szeptember 30. –, amikor Liszniai további pályája még eldöntetlenségben leledzett, s még előtte vagyunk új verseskötete megjelenésének és átütő sikerének is.³⁰ Önmagában az, hogy egy református tanintézmény olyan tanárt kíván alkalmazni a magyar irodalom oktatására, aki egyébként semmiféle végzettséggel nem rendelkezik, nem meglepő ekkor: ezt éppen Arany János példája mutathatja. Amikor Arany elfogadta az ekkor főgimnáziummá válni akaró nagykőrösi gimnázium ajánlatát egy tanári állásra, ehhez semmiféle felhatalmazással vagy gyakorlattal nem rendelkezett.³¹ Ám az éppen ekkortájt átalakuló képzési szabályok

27 BENEDEK 2003.

28 Kuthy példájának alapos történeti elemzését lásd: VÖLGYESI 2007.

29 Ennek tágabb társadalomtörténeti összefüggéseit lásd Kővér György összefoglalásában: GYÁNI és KŐVÉR 1998, 112–116.

30 Lásd: Vas Gereben Beöthy Zsigmondnak, Pest, 1851. szept. 30., *Vár Ucca Tizenhét* 5, 1. sz. (1997): 17 [VAS GERE BEN (1823–1868)].

31 A nagykőrösi gimnázium ekkori helyzetéről lásd: KERÉNYI 2005, 41–42.

– az osztrák oktatási törvény, az Entwurf bevezetése³² – azt írták elő, hogy a főgimnáziummá való minősítéshez vizsgát tett tanárok szükségesek, így Aranynek módja volt ezt a feltételt később teljesíteni.³³ Az azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a legfőbb mellette szóló érv írói ismertsége és kapcsolatrendszere volt. Ez a faktor magyarázhatja, miért jutott a nagykőrösi egyháztanácsnak éppen Arany az eszébe, s ráadásul nem csak nekik – hisz tudjuk, hogy Arany Kecskemétről is kapott hasonló ajánlatot³⁴ (persze ebben szerepet játszott az is, hogy a két város már korábban is rivalizált egymással, hogy hova kerüljön a reformátusok főiskolája). S hogyha megnézzük ennek a két gimnáziumnak az ekkor kialakuló tanári karát, azt látjuk, hogy mindkét helyen valóban törekedtek arra, hogy az irodalmi élet, mi több, kifejezetten a magyar irodalom ismert személyiségeit nyerjék meg munkatársul – így lett például Kecskeméten tanár Losonczy László, aki ekkor már költőként ismert szerzőnek számított.³⁵ Végül pedig Aranynek nem is kellett letennie a tanári képesítő vizsgát sem, mert elismerték korábbi szalontai conrectorságát, s így gond nélkül megerősítették állásában.³⁶

Ha megfontoljuk ezt a párhuzamot, akkor nem kell csodálkoznunk azon, hogy Liszniai neve is felmerült egy nagytekintélyű református tanintézmény tanáraként. Sőt, akkor ezt a levélbéli említést érdemes inkább úgy kezelni, mint a költő egyre komolyabb népszerűségének bizonyítékát – amelyet nyilván csak növelhetett a kényszersorozás miatt elszenvedett hazafias mártíromság nimbusza. Persze az is nyilvánvaló, hogy ebből az egyetlen, ráadásul közvetett adatból aligha célszerű túl komoly következtéseket levonni.

Liszniai egyébként az 1850-es évek elején rendőrségi megfigyelések tárgya lett. Belekeveredett a volt honvédtiszteket érintő szervezkedésbe, amelyet Kosuth megbízottjának, Piringer Mihálynak a letartóztatása után göngyölítettek föl. Liszniai nyilvánvalóan – a jelentésekből is kitetszően – semmiféle komolyabb szerepet nem vitt az összeesküvésben, ám személyes ismeretségei miatt mégis belekerült a szemmel tartandó személyek közé. Azon a listán, amely a gyanús személyek nevét tartalmazta, Liszniai nem a letartóztatandók, hanem a megfigyelen-

32 Erre lásd: GAZDA 1988.

33 Arany erre a képzettségbeli fogyatkozására utalt is a császári királyi tanhatósághoz írott hivatalos életrajzában: „A magyar irodalomnak a felső, a görög nyelvnek az alsó osztályokban tanítását vállalván magamra: ezekből a tanári vizsgálatot annak idejében letenni késznek nyilatkozom.” AJÖM XIII, 103. Arany nagykőrösi alkalmazásának dokumentumai: Uo., 101–106. A hozzátartozó jegyzetek: 483–488. Valamint: AJÖM XV, 390–400. A hozzátartozó jegyzetek: 770–774.

34 A kecskeméti felkérőlevél: AJÖM XV, 392–393.

35 Vö. KERÉNYI 2005, 42–43.

36 VOINOVICH 2019, 310.

dők között szerepelt.³⁷ A vizsgálat alapvetően – a később, 1853-ban elítélt – Mark Adolfal és az 1852. március 13-án kivégzett Dávid Sándorral való kapcsolatára irányult; Dávidot, aki vele egy ezredben szolgált, bizonyosan jól ismerte.³⁸ Éppen ezért először megpróbálták a tartózkodási helyét azonosítani. Mivel Losoncon hiába keresték,³⁹ Pesten remélték fellelni, hiába – ám Protmann rendőrfőnöknek egy, 1852. július 15-én kelt jelentése szerint valahol Pest környékén, nagyszámú „hívei” valamelyikénél kell lennie; mindenesetre a megfigyelését elrendelték.⁴⁰ Lisznyai ekkor valószínűleg tényleg eltűnt Pestről: mivel nem volt olyan szerkesztői-irodalmi feladata, állása, amely szükségessé tette volna állandó jelenlétét a városban, elutazását még csak ez sem gátolta – ha pedig tudomást szerzett a letartóztatásokról, inkább ösztönözve érezhette magát a távozásra. Tóth Kálmán egy cikke már május 28-án azt tartalmazta, hogy Lisznyai „falun” van,⁴¹ június 9-én pedig megjelent egy mutató a készülődő, formálódó *Uj Palócdalok*-ból, a „Gyónon 1852. Május 8-án” alcímmel.⁴² Azt ugyan nem lehet egyelőre eldönteni, hogy Lisznyai valóban elutazott-e Triesztbe is, a tengeri fürdő végett, ahogyan ezt a *Hölgyfutár*, s ezzel egybehangzóan, bár kevésbé részletesen a *Budapesti Viszhang* állította;⁴³ ez kronológiailag nem lenne ugyan lehetetlen, ám az sem zárható ki, hogy

37 MNL OL Abszolutizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 95. f. r., 97. f. r.

38 Lásd a gyanúba került személyek jellemzését (1852. ápr. 4.): MNL OL Abszolutizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 92. f. r. – 95. f. r. Dávid Sándor életrajzát lásd: BONA 1998, 296.

39 Erről egy 1852. máj. 12-i dátumú, Pozsonyban kelt jelentésből tudunk: MNL OL Abszolutizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 114. f. r.

40 MNL OL Abszolutizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 270. f. r.; vö. még az 1852. jún. 24-i, Bécsben kelt utasítással: 219. f. r–v.

41 „Mondá pedig Berec Károly, menjünk vidékre! és mi menénk. Iróink többjei, kik a napi irodalom által Pesthez nem kötvék, elhagyák a fővárost. Maga az én pestimádó cimborám is, Lisznyai Kálmán, falun ir valami szent nótákat, hihetőleg a Palóc dalok – *penitenciájául*.” Tóth Kálmán, „Mozgó képek”, *Hölgyfutár* 3, 121. sz. (1852): 487–488, 487. Kiemelés az eredetiben.

42 A vers ajánlása így szól: „Lévai József barátom tilinkójára.” *Hölgyfutár* 3, 130. sz. (1852): 523. A vers keletkezésének a helyszíne akár azt a feltevést is megengedi, hogy Lisznyai ez idő tájt ismerhette meg leendő feleségét.

43 Az elutazásról: „Lisznyai Kálmán barátunk tengeri fürdők használata végett Triesztbe utazott. Igéretét birjuk néhány gyönyörű tengeridalt lapjainkban közölhetni, folytatásul néhány évvel ezelőtt megjelent albumani illy című dalaihoz.” *Hölgyfutár* 3, 129. sz. (1852): 521; a visszaérkezésről: „Lisznyai Kálmán Triesztből fővárosunkba visszaérkezett.” *Hölgyfutár* 3, 143. sz. (1852): 578. A hír megjelent még – igaz, csak úgy általában emlegetve „tengeri fürdőt”: *Budapesti Viszhang* 1, 1. félv., 6. sz. (1852): 118.

itt csupán dezinformálással igyekeztek elködösíteni a költő valódi tartózkodási helyét. Lisznyai azonban bizonyosan igyekezett eltűnni a rendőrség szeme előtt. Ez csak ideig-óráig sikerülhetett.

1852. augusztus 13-án már egy másik ügy miatt kellett megjelennie a pesti kerületi hadbíróság előtt: Berényi Ferenc szűcsöt, Diószegi Tádé nógrádi földbirtokost⁴⁴ és Lisznyait azzal vádolták ugyanis, hogy sértegették a rendőrség emberét, sőt Berényi esetében a vád még tettelegességgel is kibővült. Mivel Lisznyai ellen nem volt kétségbevonhatatlan bizonyíték, az ő esetében elejtették a vádat, és szabadon engedték.⁴⁵ Minden bizonnyal erre az incidensre vonatkozott az ekkor éppen Pesten tartózkodó Kertbeny Károly értesülése, amely szerint 1852. augusztus 2-án Lisznyait egy utcai inzultus után letartóztatták.⁴⁶ Az ügy szerencsés kimenetele ellenére a költő aligha érezhette úgy, hogy megszabadult a rendőrség figyelmétől.

Nemsokára ugyanis Pesten házkutatást tartottak nála: az 1852. augusztus 21-i jelentés szerint Lisznyai olyan rossz egészségi állapotban volt ekkor, hogy ágyban kellett feküdnie. A házkutatás során meglelték nála Dávidnak egy levelét – ezt az 1850. augusztus 11-i, tehát még Lisznyai katonáskodásának időszakára datálható levelet azonban a jelentés érdektelen útibeszámolóknak minősítette;⁴⁷ ennél jelentősebbnek látszott azonban az a névsor, amelyet Lisznyai tárcájában találtak. Komolyabb szerepet azonban végül is ennek sem tulajdonítottak, bár Lisznyait kihallgatták erről is, valamint a Mark Adolffal, Omaszta Konstantinnal és Endreffy Károllyal való kapcsolatáról – ám Lisznyai semmi közelebbit nem tudott mondani. Aligha volt tehát beavatva a szervezkedés bármiféle részletébe; erről árulkodik, hogy végül nem tartóztatták le – sőt, átvizsgált papírjai közül a *Palóc dalok* (azaz az ekkor formálódó új kötet, amely majd *Uj Palócdalok* címmel jelenik meg rövidesen) kéziratát még vissza is adták neki.⁴⁸ Heyntzel pest-budai kerületi katonai parancsnok 1852. augusztus 27-én kért utasítást arra, hogy mi történjen Lisznyaival, s erre szeptember 7-én született meg Bécsben a parancs, a szigorú

44 Diószegi egyébként rokon volt, felesége ugyanis Lisznyai Franciska: Nml, Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének indexe (IV. 1/a), 1846: 406. A rokonság fokát azonban nem tudom megállapítani, mivel Lisznyai Franciska – egyéb adatok híján – nem helyezhető el a családfán.

45 HL, Abszolutizmuskori iratok, a pesti hadbíróság iratai 1852-8/63. Az iratra Deák Ágnes hívta fel a figyelmet, segítségét ezúton is köszönöm. Az eset jól beleillik a társadalmi ellenállási stratégiák azon körébe, amelyet számos konkrét, levéltári példa felsorakoztatásával ugyancsak ő mutatott be s értelmezett: DEÁK Á. 1995.

46 „Lisznyai wurde Gestern wegen eines Straßenexcesses arretirt...”. Kertbeny Károly Arany Jánosnak, Pest, 1852. aug. 3., in AJÖM XVI, 88.

47 A levelet nem ismerjük, eddig nem került elő sehonnán.

48 MNL OL Abszolutizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 307. f. r. – 308. f. r.

rendőrségi felügyelet elrendeléséről.⁴⁹ Protmann 1852. november 10-i dátummal jelentette, hogy az ekkor Pesten, a belvárosban lakó Lisznyai irodalommal foglalkozik, egyéb intézkedésre nem ad okot.⁵⁰ Lisznyairól, akit a rendőrségi megfigyelés során a „gyanúsak” közé soroltak, karton is készült: eszerint a költő elsősorban afféle városi aljanéppel („Proletariate”) és helytelen felfogású személyekkel („Schlechtgesinnten”) áll kapcsolatban.⁵¹

Lisznyainak fokozottan igyekeztek korlátozni a mozgását, s ez magában foglalta a kényszerlakóhely kijelölését is, vagy legalábbis lakóhelyének szigorú számontartását: Lisznyai 1853. május 12-i dátummal kapott csak engedélyt arra, hogy addigi lakóhelyéről, Pestről Dabasra költözhessen.⁵² Erről a – már házasságkötése utáni – áttelepüléséről fennmaradt egy rendőrségi jelentés is.⁵³ 1854. január 29-én Lisznyai engedéllyel költözhetett át Egerbe;⁵⁴ ezzel magyarázható, hogy 1854. április 18-án az egri járásbíróóság előtt ismerte el teljesjogú meghatalmazottjának apját az ekkor megindított zálogváltó perben.⁵⁵ A kényszerlakóhely kijelölését („Confinirung”) csak 1854. június 23-án függesztették fel, ekkor azonban elrendelték Lisznyai rendőrségi megfigyelését.⁵⁶

A jelentések – legalábbis a házkutatás után keletkezettek – visszatérően rögzítik, hogy Lisznyai csak az irodalommal törődik, és tevékenységének semmi politikai jelentősége nincsen; ennek ellenére a költőt nyilvánvalóan gyanús személyként kezelték. Ráadásul az az ügy, amelynek következtében a titkosrendőrség érdeklődni kezdett iránta, egyáltalán nem volt veszélytelen: Piringert ugyanis kivégezték, Dávid Sándort szintúgy, a Lisznyaitól pedig nyilvánvalóan jól ismert egykori honvédtisztek közül többeket (például Markot, Omasztát, Endreffyt, Revitzkyt, Királyit, Beöthyt) sánc- és várfogságra ítélték.⁵⁷ Petőfi István is ebbe az összees-

49 Heyntzel jelentése: MNL OL Abszolútizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 309. f. r.; az utasítás: 322. f. r–v.

50 MNL OL Abszolútizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 353. f. r–v.

51 HL, Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV. 25.); az adata Pálmány Béla tanulmánya hívta föl a figyelmemet: PÁLMÁNY [2000], 105.

52 Erről a rendőrségi karton tanúskodik: HL, Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV. 25.).

53 Innen egyébként az is kiderül, hogy ekkor itt két, korábban Lisznyaival együtt szolgáló volt honvédtiszt is élt, akik feltehetőleg a költő barátai közé tartoztak: Halász Ödön és Böhm János – MNL OL Abszolútizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 418. f. r.

54 HL, Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV. 25.).

55 A hivatalos igazolást lásd Nml, Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d), III. 1854: 288.

56 HL, Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV. 25.).

57 Az 1853. febr. 8-án kelt ítéletet lásd: *Pesti Napló*, 1853, febr. 13., [2.]; bővebben: LUKÁCS 1955, 83–92.

küvébe keveredett bele, s emiatt töltött több évet cseh területen sánccfogságban.⁵⁸ Nyilván ezzel az üggyel magyarázható, hogy Lisznyairól 1852-ben és 1853-ban igen sok akta készült (kilenc, majd nyolc) – ám ezeket, ennek az előbb idézettnek a kivételével, ma már nem lehet föllelni, mert még Bécsben kiselejtezték őket.⁵⁹

Az sem zárható azonban ki, hogy Lisznyai ez idő tájt egy harmadik ügy miatt is méltó lehetett a rendőrség figyelmére: hiszen ugyanebben az évben egy, Madách megfigyeléséről szóló jelentésben felsorolták Lisznyait is, mint Madáchot többször fölkereső, gyanús barátot.⁶⁰ Komáromy Imre császári-királyi kerületi biztos ügy jellemezte a költőt egy, gróf Pongrácz Arnoldnak, Nógrád megye megyefőnökének szóló jelentésében, mint akinek politikai meggyőződése forradalmi, az uralkodóházzal szemben ellenséges – igaz, jelenleg csak a költészettel foglalkozik, tehát nem politizál.⁶¹ A minősítés feltűnően egybecseng a korábban említett aktaival: Lisznyai valóban nem lehetett politikailag veszélyes, viszont meghatározó személyes kapcsolatainak köszönhetően folyamatosan ki volt téve zaklatásoknak.⁶²

A kormányzat érdeklődése Lisznyai iránt egyébként 1853 után gyakorlatilag megszűnt: 1854-ben még egy verse kapcsán (*Hogy hívták Mátyás királyt*)⁶³ előkerült a költő neve a mutatókban. Ennek a jelentésnek a körülményeit azonban – Deák Ágnes kutatásai nyomán – jól érzékelhetjük, sőt, még a jelentő személye is pontosan azonosítható. A jelentő Zákos Elek volt, aki igen gazdag és fordultatos konfidensi pályát tudhatott maga mögött.⁶⁴ Zákos elolvasta a Pesti Naplóban megjelent verset, s észlelni vélvén veszélyességét és rejtjeles tartalmát, szinte komplett verselemzést adott róla. Értelmezése szinte paródiája annak az allegorikus szövegmagyarázatnak, amely a korszak számos verse esetében ugyan fontos poétikai hatáselem volt (nemcsak Tompa, hanem akár Arany bizonyos szövegeiben

58 Erről az ügyről számolt be egy 1857-es levelében: GYALLAI 1958.

59 Vö. MNL OL Abszolútizmuskori Levéltár. Polizei Sektion. Titkos iratok (D 44) 36. kötet (1852); 37. kötet (1853). Az iratanyag hiányairól: SASHEGYI 1965, 202–203.

60 A Madách-perről egyébként lásd: SPÁCZAY 1983; ZÓLYOMI 1995.

61 A jelentés dátuma: Balassagyarmat, 1852. nov. 2. A Madáchot fölkereső személyeket jellemző irat Lisznyaira vonatkozó részlete a következő: „Koloman Lisznyai wohnt meistens in Pesth, war vor der Revolution hon: Vize Notär des Kmths. Während der Revolution als ung: Revolution Geschichtsschreiber immer im Lager der Revolutionären. Sein polt. Glaubensbekenntniß ist revolutionär – dem Herrscherhause feindselig gesinnt, beschäftigt sich zuzt. mit Dichtkunst, – seine Reden sind aufreizend, ist nicht oft bei Madách gewesen aber wenn er kam, immer längere Zeit.” LEBLANCNÉ KELEMEN 1993, 86–91.

62 Figyelemre méltó, hogy még 1859 szeptemberében is a „hírheldt alakok”, tehát a potenciálisan veszélyes figurák között tartotta számon egy Vidats János megfigyeléséről beszámoló rendőri jelentés: KISS E. 2000, 333.

63 *Pesti Napló*, 1854, okt. 29., [1].

64 Róla részletesen: DEÁK Á. 2015, 418–434.

is érzékelhetünk ilyen jelentéstöbbletet), ám ez ennél a Lisznyai-versnél nem tűnik igazán találónak. Igaz persze, hogy egykorú olvasatként szinte alig tudunk felmutatni ilyesféle dokumentumot. Ez utóbbi szempontból feltétlenül méltó a figyelemre Zákos feljelentése. Érdeemes idézni Deák Ágnes összefoglalását erről:

A vers arról a szokásról szólt, hogy évente egyszer a vidéki nép énekekkel hívta országlátogatásra a királyt. Zákos helyesen rámutat arra, hogy Mátyás alakja a szeretett magyar király szimbólumaként látens ellentétben állt a jelen politikai viszonyaival, de ezzel nem elégedett meg, tudni vélte, hogy a Csehországban raboskodott Mátyás a Prágában tartózkodó V. Ferdinánd megfelelője lehet, s hogy a hírek szerint sokan szeretnék az ő visszatérését a magyar trónra, de ugyanez lehet a miniszterek foglyaként tekintett Ferenc József allegóriája is.

A feljelentésnek (azaz Zákos kétségkívül eredeti szövegértelmezésének) nem lett sikere, azaz nem követte semmiféle rendőrségi akció: a szövegről szakvéleményt készítő kormányzósági alkalmazott önkényes kitalációnak minősítette.⁶⁵

Lisznyai neve ezek után azonban csak 1859-ben bukkan föl újra a rendőrségi iratok mutatójában (akkor tíz aktával), ám ez feltehetőleg már az akkor kiteljesedő dalidó-körutakkal magyarázható – erről még a későbbiekben lesz szó. Tevékenységének azonban még ezután is van olyan aspektusa, amelyre hivatalos, rendőrségi intézkedéssel kíván reagálni az államhatalom: 1861-ben a külön kinyomtatványként két különböző nyomdában is kiadott *Nemzeti kördal* című költeménye rákerült arra a Joseph Worafka pest-budai rendőrfőnök összeállította listára, amely az elkobzandó (s ilyenformán el is kobzott és betiltott) kiadványokat tartalmazta. Sőt, ezt a versét annyira kárhózasnak ítélték, hogy Worafka a Teleki László emlékére kiadandó *Teleki naptár 1861* című kiadványt is lefoglalta, mert Lisznyainak ezt a versét is megjelentetni készült a szerkesztő.⁶⁶ Azaz Lisznyaiban majdnem egészen a haláláig volt annyi provokatív potenciál, hogy méltó legyen a rendőrség kiemelt figyelmére.

Lisznyai számára tehát a megyei hivatal vagy az állami szolgálat lehetősége komolyan nem látszott fölmerülni. A varsányi birtok egésze vagy legalábbis nagyobb része pedig – az 1847-es elzálogosítás miatt – nem volt Lisznyai tulajdonában: Lisznyai apja 1854-ben indította meg a zálogváltó pert a Nógrád megyei törvényszéken Hofman Bernát ellen.⁶⁷ A periratokból kitetszően egyébként Lisznyai

65 Részletesebben: uo., 431.

66 DEÁK Á. 2017a, 13–14.

67 A zálogváltó perről lásd: FRANK 1846, 564–576.

az ügyet teljesen az apjára hagyta. A zálogváltó perben 1857. június 9-én elsőfokon, július 28-án pedig másodfokon, a pozsonyi Oberlandesgericht előtt is Lisznyaiék számára kedvező ítélet született.⁶⁸ Kérdéses azonban, hogy a költő ezzel valóban birtokába jutott-e a földeknek: az ügy további alakulását a rendelkezésre álló forrásokból nem lehet ugyan nyomon követni, de az bizonyos, hogy a zálog visszaváltása – a bírói ítélet után – jelentős összeget igényelt volna, s ezzel Lisznyai aligha rendelkezett. Másrészt pedig Lisznyai Márk, aki az egész pert sikerre vitte, rövidesen, 1858-ban meghalt.⁶⁹ Így aztán nem csodálható, hogy a továbbiakban semmiféle pozitív változás nem tapasztalható Lisznyaiék anyagi viszonyaiban. Árulkodó az is, hogy a rendőri megfigyelést tanúsító kartonon a vagyoni viszonyokra fenntartott rovat üresen maradt.⁷⁰ Lisznyai tehát sem 1851-ben, sem később nem rendelkezett olyan birtokkal, amely megadhatta volna a szellemi függetlenséget is lehetővé tevő anyagi biztonságot. Az utóbb idézett rendőrségi jelentés azon utalása, miszerint Lisznyai Madáchnál mindig hosszabb időt tölt, arra látszik utalni, hogy a költő a tehetősebb nógrádi barátoknál, rokonoknál való vendégeskedést is igyekezhetett fölhasználni megélhetési gondjainak átmeneti enyhítésére – láttuk, arra célzott már egy korábbi jelentés is, hogy Lisznyai Pest környéki híveinél időzik. Lisznyai számára már csak ennek a lehetőségnek a korlátozott volta miatt is kézenfekvően kínálkozott a művészetformának a vállalása és kenyérkeresetté emelése. Erre látszik utalni az is, hogy például az 1852. augusztus 13-i hadbírórsági per jegyzőkönyve is Lisznyai foglalkozásaként azt rögzíti: „Literat”;⁷¹ az életforma leírására ekkor aligha kínálkozott más hivatalos kategória, mint ez – a korebeli rendi státuszok felől nézve – igencsak bizonytalan megjelölés.

68 Az ítéleteket lásd MNL NmL, Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d), III. 1854: 288.

69 Lisznyai Márk halálozási dátumát Nagy Iván is rögzítette: NAGY I. 1858, 227.

70 HL, Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV.25.).

71 HL, Abszolutizmuskori iratok, a pesti hadbírórság iratai 1852-8/63. 150. f. r.; a rendőrségi kartonon pedig az áll, hogy „Dichter – Litterat”: HL, Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV.25.).

EGY ÚJ, ÍRÓI ÉLETFORMA KIALAKÍTÁSÁNAK KÍSÉRLETE

Lisznyai ötvenes évekbeli életpályája annak a nagyszabású kísérletnek a folytatása (és bizonyos értelemben paródiája is), amelyet a negyvenes években Petőfi alakított ki.¹ Minderre az a hatalmas irodalmi siker adott alapot, amelyet a *Palóc dalok* 1851-es kiadásával sikerült elérnie a költőnek. Lisznyai ekkortól megpróbált tisztán az irodalmi működésből megélni: az életformájában már a negyvenes években felbukkanó feszültség most éppen az ellenkező módon oldódott föl, mint 1847-ben, amikor – családi nyomásra – még a vármegyei hivatalviselés mellett döntött. Független irodalmárként való megmutatkozása azt jelentette, hogy életmódja elsősorban a honoráriumok függvénye volt. Az bizonyos, hogy ez önmagában igen bizonytalan támasz volt, különösen úgy, hogy az 1850-es évek elejének – egyébként igencsak visszanyesett² – irodalmi intézményrendszerében Lisznyai nem töltött be semmilyen polgári állást. (Ez ugyanis mindazoknál, akik a korszak legjelentősebb irodalmi életműveit létrehozták, előfeltétele volt az írói életformának – gondoljunk csak Jókaira vagy Aranyra, de akár Madáchra is, akinek legalább a

1 Vö. MARGÓCSY 2011.

2 Az irodalmi intézményrendszer ekkori állapotáról lásd: SCHEIBER és ZSOLDOS 1972, 74–75. Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő ezt, az 1852. szept. 12-i dátumú, magántulajdonban (Falu Tamás költő birtokában lévő) levelet Lisznyai Kálmánnak tulajdonítva közölték. Abból a kételymentes előfeltevésekből indultak ki, hogy címzett Vadnai Károllyal baráti kapcsolatot eláruló, s „Kálmán” névvel aláírt levél csak Lisznyaitól származhat. Utóbb Tarjányi Eszter meggyőzően bizonyította, hogy a misszilis Tóth Kálmántól való: TARJÁNYI 2013, 232–235. Korábbi Lisznyai-könyvemben én elfogadtam Scheiber és Zsoldos azonosítását, s így téves következtetéseket építettem a levélben olvasható információkra: SZILÁGYI M. 2001, 62–63.

birtokos nemesi életmód lehetőséget adott a kellő, bár nehézségekkel teli függetlenségre.) Lisznyainak ezért is volt szüksége a hihetetlen termékenységre – bár az ő költői alkatát egyébként sem a műgond és a hosszadalmas műhelymunka jellemezte. Lisznyai alapvetően versek közlésével biztosította magának a megélhetéshez szükséges jövedelmet, publikációi ugyanis szinte kivétel nélkül költemények voltak – csupán egyszeri kísérlet maradt, hogy a Budapesti Hírlap tárca-rovatában közreadott egy, az 1620-as években játszódó „történeti beszélyt”, azaz prózai elbeszélést is (*Két Révay*).³

Ezt az anomáliát is meg lehet azonban magyarázni. Látszólag igen furcsa s nehezen érthető lenne ez a publikáció, annál is inkább, mert folytatása sincs az életműben. A rejtélyt jóval később, már Lisznyai halála után P. Szathmáry Károly visszaemlékezése oldotta fel: eszerint ezt az elbeszélést nem is Lisznyai írta, hanem Szathmáry, csupán Lisznyai neve alatt jelent meg. Érdeemes részletesen megismerkedni a Szathmárytól elmondott történettel, mert amúgy igen jellemzőnek mutatkozik Lisznyaira általában is:

Egyszer kétségbeesetten nyitott be e sorok írójához [ti. P. Szathmáry Károlyhoz Lisznyai – Sz. M.], panaszolva, hogy formaliter meg kell hálnia éhen; már egyik fogadóban sem hiteleznek neki. Ötven forintot kért. Elképedtem, hogy feltételezhet ily nagy összeget szerény lakásomban. Hisz’ akkor nem tudnék alunni abbeli féltében, hogy kirabolnak. Hát adj novellát! – mondja, az asztalomon lévő kéziratot megragadva. Én kétségbeesve kaptam utána; már késő volt. K... barátom ritka szeretetreméltósággal mondá: Viszem az öreg Sz... hoz [Szilágyi Ferenchez – Sz. M.] s eladom 100 frtéért. Neked meghozom a felét; a másik felét kölcsönadod nekem. Nem volt mentség. A történeti beszély megjelent a lapban; mindenki csodálkozott, hol vette a lyrikus L... [Lisznyai – Sz. M.] a történeti novellát: de én Lisznyait két héttig, a pénzt sohasem láttam. A novella megtekinthető „Két Révay” cím alatt a hivatalos ujság tárcájában, L... [Lisznyai – Sz. M.] neve alatt.⁴

Ilyenformán nem is csodálható, hogy nem ismerünk más prózai művet Lisznyai neve alatt. Amúgy ez a prózaírói próbálkozás sajtótörténeti szempontból tanulságos (sőt, a leginkább ezért, mert poétikailag nem túl sok figyelmet érdemel): nem sokkal később keletkezett ugyanis, mint ahogy Jókai Mór első, a Pesti Hírlapban

3 „Két Révay”, *Budapesti Hírlap*, 1854. nov. 1., 3146–3147; nov. 3., 3152; nov. 4., 3158; nov. 5., 3164; nov. 7., 3172; nov. 9., 3184; nov. 10., 3188; nov. 11., 3194; nov. 12., 3198; nov. 15., 3208; nov. 16., 3214; nov. 18., 3226; nov. 21., 3236; nov. 23., 3246; nov. 24., 3250; nov. 25., 3254; nov. 26., 3258; nov. 28., 3264.

4 P. SZATHMÁRY 1871, 15.

megjelent tárcaregénye, az *Erdély aranykora*⁵ – igaz, a *Két Révay* szigorú értelemben nem is tekinthető tárcaregénynek, legföljebb folytatásokban közölt elbeszélésnek, hiszen mind a szöveg, mind P. Szathmáry utólagos visszaemlékezése azt mutatja, hogy a szöveget szerzője nem folytatásokban írta és adta oda az azt közlő orgánumnak. Az viszont figyelemre méltó, hogy az ilyen típusú szövegeket általában nem közlő Budapesti Hírlap a tárcának fönntartott rovatban adta ki a szöveget, azaz próbált alkalmazkodni ahhoz az újabb keletű sajtóműfajhoz, amellyel más, rivális lapok már kísérleteztek.

Ám ahhoz, hogy annak a jelentőségét pontosabban megítélhessük, miért a jól sikerült csíny példajaként hozza szóba P. Szathmáry ezt a nyilvánvaló plágiumot, számolni kell egy olyan összefüggéssel is, amelyet a visszaemlékezés nem hangsúlyoz, de beleértendő a szituációba. Lisznyai ugyanis a megkaparintott, kisregény hosszúságú novellát egy olyan laphoz vitte el (s ilyenformán egy olyan lapról szedett ki pénzt), amelyhez P. Szathmáry maga nem vitte volna el: a Szilágyi Ferenc szerkesztette Budapesti Hírlap ugyanis kormánylapnak számított, s ezért az ottani publikálás akár politikai állásfoglalásként is értelmezhető volt. Lisznyai azért számíthatott arra, hogyha elvisz oda egy kéziratot, a szerkesztő mindenképpen megveszi, mert amúgy irodalmi művekből hiány mutatkozott nála. S ebben nem is csalatkozott. Azaz P. Szathmáry Károly nemcsak azért nem haragudott Lisznyaira ezért az akcióért, mert amúgy a költő kedves ember volt, hanem azért sem, mert megóvta P. Szathmáryt attól, hogy a neve feltűnjön az ellenszenv övezte lapban – igaz, a pénz felét azért nyilván odaadhatta volna Szathmárynak, hogy mindenki teljesen elégedett lehessen. Lisznyai felől nézve pedig ez az ötlet többretegű és többjelentésű gesztus is volt – túl azon, hogy P. Szathmáry szerint Lisznyai kényszerhelyzetben volt, s mindenképpen pénzre volt szüksége. Saját művet nem vitt a Budapesti Hírlaphoz, azaz saját költészetét nem korrumpálta azzal, hogy a hivatalos politikai irányt képviselő lapban publikálta (egyébként a későbbiekben sem tett így). P. Szathmáry szövegét a saját neve alatt nem is olyan lapban publikálta, ahol ő amúgy szerzőként is jelen volt (látni fogjuk majd, ő amúgy szinte mindenhol publikált), hanem egy olyan helyen, amelyet nem tartott fontosnak. A Budapesti Hírlapban pedig a Lisznyai név alatt egy olyan prózai írást tett közzé, amelyről mindenki sejtette, hogy valami nem stimmel vele, annyira nem vallott Lisznyaira – ez egyfajta jelzése volt annak, hogy e gesztus mögött valami másik történet lappang. P. Szathmáryt pedig megóvta attól, hogy az ő neve kompromittálódjon a Budapesti Hírlappal való együttműködés miatt.

5 Jókainak az első tárcaregénye 1851-ban indult a Pesti Naplóban, s ez az *Erdély aranykora* volt, lásd Hansági Ágnes tárcakatalógusát: HANSÁGI 2014, 386.

S végül: mindez ilyenformán alkalom volt arra, hogy pénzt szerezzen a kormány főnntartotta, ellenszenves politikai irányultságú laptól. Ezek a körülmények segíthetnek megmagyarázni, miért volt P. Szathmáry Károly olyannyira megértő Lisznyaival utólagos visszaemlékezésében – persze nyilván belejátszott ebbe, hogy a költő ekkor már régen halott volt. Ez az egész történet azért is fontos, mert értelmező kontextusa lehet majd a Ferenc Józsefet 1857-ben üdvözlő vers megírásának is – ám erről majd később, egy külön fejezetben lesz szó.

Ha tudjuk, hogy a *Két Révay* nem Liszniai műve, akkor az sem meglepő, hogy a költő a verses epikába sem vágott bele. Vannak ugyan nyomok arra, hogy tervezhetett ilyesmit, de kész mű ebből nem született. Sőt, Vadnai egyenesen azt állította: „elég alaptalanul” keveredett Liszniai abba a hírbe, hogy Szent Istvánról eposzt készül írni, mert „esze ágában sem volt”.⁶ Ez a kategorikus kijelentés azonban aligha állja meg a helyét. Erről a tervről ugyanis hírt adott az egykorú sajtó: „Lisznyai Kálmán jeles költőnk »Szent István és kora« című hőskölteményen dolgozik. E mű, hogy egyike leend irodalmunk remekeinek, arról a szerző neve kezkesedik.”⁷ Egy 1853-as lexikon-szócikkben is szerepelt a szándék mint Liszniai aktuális tevékenysége: „Elszört költeményeinek válogatott összeszedésével most foglalkozik, valamint egy „Sz. István” című epossal is.”⁸ Ugyanebben az évben erről már mint hamarosan megjelenő könyvről lehetett olvasni, a kiadója is megvolt: „Egy érdekes irodalmi dolgozatra figyelmeztetjük előlegesen is a közönséget, melynek szerző már utolsó részén dolgozik. S ez Liszniai Kálmán »Szent István« című történeti költeményei, melyek Müller Gyula könyvkereskedésében látandnak napvilágot. Szerző – a mint tudjuk, – másfél év óta foglalkozik jeles művével, a korra vonatkozó igen sok adattal bír, s így jogosan hihetjük, miként »Szent István« irodalmunk újabb terményeinek valódi gyöngje [sic! alighanem sajtóhiba, de jellemző ... Sz. M.] leend.”⁹ Ráadásul a hagyaték anyagában fenn is maradtak Liszniai jegyzetei, amelyeket *Történeti Adatok „Szent István” című Eposzhoz* címmel látott el, s amelyek részleteket tartalmaznak krónikákból éppúgy, mint történeti munkákból.¹⁰ Az eposz ennek ellenére soha nem készült el.

Ez persze nem az első (és utolsó) eset, amikor Liszniai kapcsán a sajtó már majdnem a közeli megjelenés hírére teszi közzé, s mégsem lesz semmi a nagy garral beharangozott munkából. Ami egyébként azért is nehezen érthető, mert Liszniai

6 VADNAI 1886, 179–181.

7 *Hölgyfutár* 3, 123. sz. (1852): 497. A hír még egy évvel később is aktuálisnak bizonyult, ahogyan ezt másik lap cikke bizonyítja: *Budapesti Viszhang* 2, 1. félév, 21. sz. (1853): [1].

8 Ujabb kori ismeretek tára... 1853, 248–249.

9 *Pesti Napló* 4, 898. sz. (1853): [4].

10 OSZK Kt. Quart. Hung. 2497. 84. f. r. – 91. f. v.; 92. f. r. – 95. f. v.

publikációit áttekintve rengeteg olyan verse volt, amelyet soha nem vett föl egyetlen kötetébe sem, tehát bőven lett volna anyag arra, hogy pillanatok alatt új köteteket állítson össze belőle – persze elképzelhető, hogy maga a költő sem rendelkezett már arról bibliográfiai áttekintéssel, mit is publikált korábban, s saját magától összeírt verskéziratai sem feltétlenül voltak. Egy nagyobb terjedelmű elbeszélő munkához mindenképpen rendszeres és átgondolt munka lett volna szükséges, s ez éppencsak fölsejlik Lisznyai anyaggyűjtésében. Az viszont mindenképpen feltűnő, hogy Lisznyai megint csak nem áll egyedül azzal, hogy egy epikus munkára alkalmas történetet éppen Szent István korában vélt felfedezni: Arany Jánosnak az ötvenes években félbehagyott töredékei között szintén van egy olyan mű, amely ebben a periódusban játszódtott volna. A *Csanád*-ban ugyan nem a király főszereplő (ezt a fennmaradt prózai cselekvényvázlat elárulja): István egy szerelmi vetélkedés pártatlan bírójaként és korjelző figuraként került bele a történetbe. Hogy miért hagyta félbe Arany ezt a vállalkozását, nem tudjuk; de az Lisznyai szempontjából is tanulságos, hogy ő is, miként Arany, éppen az Árpád-kornak ehhez a szakaszához kívánt hozzányúlani.¹¹

Lisznyai az 1850-es évek elején alapított családot. 1853 januárjában vette feleségül a dabasi Halász Idát. A napokban bekövetkező házasságkötésről Jókai 1853. január 2-án adott hírt a *Délibábn*-ban:

Legelső titok, mellynek kifecsegésére felszabadítatánk, s melyet a farsang tiszteletére el is mondunk, az hogy lángszivű költőnk, Lisznyai Kálmán lelke ismét szárnyakat kapott: Hymen szárnyait. E napokban fog esküdni honunk egyik legmiveltebb legnemesebb lelkü hölgyével. Halász Ida úrhölgygel, kinek szelid, ábrándos szeleme vezér nemtőjévé lehet a szilajabb költő geniuszának.¹²

Nem világos, hogy hol történt a házasságkötés, a Jókai fogalmazta híradás sem beszélt erről. Ezt – úgy látszik – már Lisznyai gyermekei sem tudták. A hagyatékban fennmaradt egy 1903 (vagy 1905) aug. 26-án kelt levél (ekkor már Lisznyai felesége is régen halott volt), amelyben a gyóni református segédlelkész, Benkő Viktor arról értesített egy meg nem nevezett ügyvédet, hogy a gyóni egyház anyakönyveinek 1845 és 1865 közötti szakaszát áttekintve nem találta meg a házasságkötést; sőt, főnökére, Kalicza Ferencre (Lisznyai egykori losonci osztálytársára) hivatkozva közölte, nem valószínű, hogy Gyónon kötöttek volna házasságot. A legérdekebb azonban a levél hátoldalára odafirkantott néhány sor: „Kedves Damó! Quid

11 A *Csanádról* lásd még: SZILÁGYI M. 2017, 137–139.

12 *Délibáb* 1, 1. félév, 1. sz. (1853): 35. A cikket közölte: JMÖM Cikkék és beszédek 4, 72.

nunc? Alsó-dabasi és a pesti egyháznál sem találják? Hol kerestessem még?” Az aláírot (T. Pista) – aki nyilván a levél címzésében megszólított ügyvéd – nem tudom azonosítani.¹³ A levél tehát azt tanúsítja, hogy a házasságkötés helyszínét már a század elején sem tudták megjelölni; bizonyosan tehát nekünk sem Gyónt, Alsódabast vagy Pestet kell gyanúba fognunk. Valószínűleg inkább Eger: egykorúan legalábbis a Budapesti Viszhang azt állította, itt történt meg az esküvő.¹⁴

A házasságkötés után a költő 1853. február elején tért csak vissza Egerből, a hírt közreadó Pesti Napló szerint a végleges pesti letelepedés szándékával.¹⁵ Ám Lisznyai és neje – ahogyan ezt láttuk – már márciusban felesége családjához, Dabasra költözött; 1854. január 29-én pedig immár Lisznyai Egerbe költözéséről tudósít a rendőrségi megfigyelés¹⁶ – ez utóbbi lakóhelyváltás éppúgy felesége családjának kapcsolatrendszerével magyarázható, mint a korábbi, Dabasra település. Lisznyainak egyébként a kényszersorozás után katonatársa volt, még ha másik ezredben szolgált is, Halász Ödön, aki szintúgy belekerült a rendőrségtől gyanúsnak ítélt személyek közé.¹⁷ Ennek a szálnak az ismeretében aligha csodálható, hogy Lisznyai megismerkedhetett a kiterjedt, Pest vármegyei, református vallású köznemesi családdal. A családot 1690-ben nemesítették hadi érdemekért, s 1720-ban nádori adományként kapták meg Alsódabast és Gyónt, amelynek birtokosai voltak a 19. század első felében is.¹⁸ A Halász család számos tagja töltött be vármegyei hivatalt; Ida apja, az 1841-ben, 62 évesen elhunyt Miklós például szolgabíró és táblabíró volt, s emellett a dunamelléki református egyházkerület ülnöke is.¹⁹ Ám talán ennél is fontosabb a család informális befolyása: Dabason meghatározó szerepe volt a kiterjedt és alapvetően ellenzéki beállítottságú Halász családnak, s az 1848 előtti követválasztások alkalmával komolyan számolni kellett a véleményükkel; amikor 1847-ben Kossuth Lajos országgyűlési követválasztása

13 A levél jelzete: OSZK Kt. Analekta 3759. 4. szám.

14 *Budapesti Viszhang* 2, 1. félév, 8. sz. (1853): [1].

15 Vö. *Pesti Napló* 4, 879. sz. (1853): [3]. Csak érdekesség: ugyanebben a lapszámban közölték a Píringer nevéhez köthető összeesküvési ügy súlyos ítéleteit is...

16 HL, Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV. 25.).

17 Vö. MNL OL Abszolútizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs Ungarn. Präsidial Bureau (D 44) 1852: 1105. 96. f. r.

18 A Halász családra lásd: NAGY I. 1859, 24–25; KEMPELEN 1912, 459–460. Vö. még: PÁRDÁNYI 1975, 70.

19 Halász Miklóst 1805. szept. 24-én nevezték ki esküdtnek. 1809-ben lett – szintén kinevezés útján – fizetés nélküli alszolgabíró a solti járásban; 1812-ben áthelyezték a pestibe. Az 1818. márc. 31-i tisztújításon megerősítették ebben a tisztségében, az 1820. máj. 8–9-i alkalmával szintén. 1825. jún. 7-én nevezték ki táblabírónak. Az 1829. szept. 30-i restauráció alkalmával lemondott alszolgabírói hivataláról. Az adatok forrása: MNL PmL, Series magistratualium 1638–1906 (IV. 93/1). Vö. még: KŐSZEGHI 1899, 127.

volt a tét, akkor Bezerédj István egy levelében arról írt, hogy a család ezen a településen 73 szavazót jelent, s komoly gond, hogy ők nem rokonszenveznek Kosuth megválasztásával.²⁰

Mindazonáltal a hivatalviseléssel járó tekintély és ismertség nem járt együtt jelentős birtoktesttel: Halász Miklós is hét gyermeket hagyott maga után, s ezért sem csodálható, hogy a család létszámának gyarapodása miatt a Halász-vagyon egyre inkább a közbirtokossági formában birtokolt tulajdon felé haladt. A jobbágyfelszabadítás utáni, a század végéig elhúzódó arányosítási és elkülönítési perek élesen megmutatták, hogy mennyire kevésbé voltak tisztázva a személyes tulajdon határai.²¹ Nagyon valószínű, hogy Halász Ida nem hozott ugyan a házasságba számottevő ingatlantulajdont, ám az anyai örökrész fölött esetleg rendelkezhetett: erre látszik utalni, hogy amikor még a Lisznyaival kötött házassága előtt, 1852-ben komolyan fölmerült egybekelésének lehetősége Balásházy Mihállal, a házasságot ellenző apa, a neves agrárszakíró Balásházy János ezt írta egy levelében: „önt jó testvérei 's gondolom a' megyei hatóság is már olly érettnek ítélte hogy vagyonának kezelését magára bizta.”²² Megjegyzendő egyébként, hogy az a nagyzolásra és kacérságra való hajlam, amelyet Balásházynek ez a levele sejtet Halász Idával kapcsolatban, az asszony későbbi életére egyáltalán nem mutatkozik érvényesnek... Lisznyainak egy, a házasságkötést megelőző levelében tehát aligha véletlenül olvashatunk célzást arra, hogy Halász Idának némileg jobb anyagi állása van²³ – a később még elemzendő váltóügylek alkalmával minden bizonynyal éppen emiatt kellett Halász Idának is váltót aláírnia. Lisznyi Kálmán egy olyan kiterjedt és összetartó köznemesi családba házasodott be, amely társadalmi presztízsét és informális befolyását tekintve sokkal jelentősebb volt a sajátjánál – akár a helyi társadalomban elfoglalt helyét, akár a vármegyei viszonyait nézzük.

20 Bővebben: VÖLGYESI 2016, 99.

21 FÜR 1975, 126. skk.

22 Balásházy János Halász Idának, 1852. jan. 5.: OSZK Kt. Levelestár. A levelet Tilkovszky Lóránt is fölhasználta, ám ő nem vetett számot a címzett személyével, ezért csak ennyiben kommentálta: „Házasodni készülő fia [ti. a Balásházy Jánosé – Sz. M.], ki fényűző hajlamait most sem tudta megtagadni, most is állandóan az apját zaklatta.” TILKOVSZKY 1962, 435.

23 Lisznyi Kálmán Pestről, 1852. nov. 17-én írt levelet Egerbe Erdélyi Józsefnek, aki ekkor már Halász Ida nővérének férje volt; ebben a levélben – alig néhány hónappal esküvője előtt (!) – a szakításról számolt be, hogy megindokolja, miért nem akar Egerbe utazni, ahol egyébként akkor későbbi felesége is tartózkodott. A vonatkozó részlet így szól: „S mivel meggyőződtem róla, hogy Ida csupán rabszolgát akar magának élettársul, kit némi jobb anyagi állása iránti respectussal tartson maga mellett, nem pedig a szeretet bizonyos mértékig elkerülhetlen viselkedésével [...]” (OSZK Kt. Levelestár) Lásd még az egy héttel korábbi, nov. 11-i levelét is, amelyet szintén Erdélyihez intézett: R. HOFFMAN 1931, 64–65.

A Halász család is elindult már ekkor a birtokaprózódás útján, ám – bár a belső, családi viszonyokról, sajnos, keveset tudunk – feltételezhető, hogy egyfajta védőhálót is jelentett Lisznyaiéknak a házasság után: nyilván nem véletlen, hogy az elszegényedés lehetőségét felvillantó, később részletesen tárgyalandó váltó-ügy alkalmával Halász Ida szerzett pénzt, s valószínűleg a família állhatott az asszony mögött akkor is, amikor megözvegyülvén két fiúgyermeket kellett egyedül felnevelnie. A házasság Lisznyait újabb rokoni viszonyokkal ajándékozta meg: Sárosi Gyula édesanyja ugyanis szintén a Halász családból származott,²⁴ mint ahogy Szakál Lajos Békés megyei költő, és főjegyző, is – sőt, Kossuth egyik nagyanyja is ebből a családból való volt, ezért aztán Kossuth szülei is itt telepedtek le, s itt is hunytak el.²⁵ Ezek a kapcsolatok természetesen nem feltétlenül játszottak jelentős szerepet Lisznyai életében (olykor csak korábbi ismeretségeket mélyíthettek el),²⁶ ám a dabasi Halász család társadalmi kapcsolatrendszerére igen jellemzőek.

Lisznyai és Halász Ida házasságából két fiú született: Elemér (1853-ban) és Tihamér (1856-ban). A fiúk egyébként – megfelelően a már szüleik nemzedékében is erősen előrehaladt társadalmi átrétegződésnek – a polgári középosztályba vezető hivatást választottak: az 1924-ben, 68 évesen elhunyt Tihamér a Földművelésügyi Minisztérium helyettes államtitkárává és az Országos Kaszinó választmányi tagjává emelkedett, sőt megkapta a Ferenc József-rendet is;²⁷ Elemér pedig orvos lett: diplomáját 1879-ben szerezte meg, majd fürdőorvosként dolgozott (1883-ban a Rudas-fürdőben), aztán a főváros II. kerületében halottkémként működött. Tizenöt év után, 1899-ben Örkény község orvosa lett (a helyszín kiválasztásában szerepet játszhatott anyjának származása és a nyilván még meglévő családi kapcsolatrendszer is, a település ugyanis Dabastól nem messze, az alsódabasi járásban található); 1914-ben vált meg Örkénytől, majd Balatonlellén a kórház igazgató-főorvosa lett, 1916-ban ilyen minőségében kapta meg a Vöröskereszt kitün-

24 Vö. SÁROSI Gy.1954, 562.

25 DANKÓ 1961, 6.

26 Itt talán azt sem érdektelen megemlíteni, hogy Lisznyai Tompa Mihállyal is rokonságban állt: Tompa feleségének, Soldos Emíliának az édesanyja és Lisznyai apja testvérek voltak. Vö. AJÖM XV, 727. Tompa anyósa, özvegy Soldos Benjáminné Lisznyai Johanna egyébként 1862. márc. 11-én hunyt el Runyában: *Magyar Tudományos Értekező* 1, 1. köt., 3. sz. (1862): 281. A halálhírről Lévy József tudósította Aranyt: „Tompa ma írt. Anyósa meghalt. Szomorúság van házuknál.” Lévy József Arany Jánosnak, Miskolc, 1862. márc. 15., in AJÖM XVIII, 45. Az itt említett levél elveszett. A kritikai kiadás jegyzete pedig éppen a lényegét, Tompa anyósának nevét és halálának az idejét nem adja meg.

27 Lisznyai Damó Tihamér gyászjelentése: OSZK Aprónyomtatványok Tára. Gyászjelentések.; rövid nekrológja, amelyből kiderül, hogy „nyugalmozott államtitkár, volt főispán, az Országos Kaszinó háznagya” az elhunyt: *Nemzeti Ujság* 6, 198. sz. (1924): 7.

etését (Lellel már korábban is volt kapcsolata, az egyik kezdeményezője volt Balatonlelle üdülőtelepüléssé fejlesztésének).²⁸ Ez a pályaválasztás alighanem összefüggött azzal a tapasztalattal is, amelyet az apa életformájának tökéletes instabilitása okozhatott: hiszen feltűnő, hogy mindkét fiú távol tartotta magát a művészetektől. Persze ha mindezt nem Lisznyai felől nézzük, hanem felesége családjának a perspektívájából, akkor nem is meglepő a váltás. Halász Ida azzal, hogy korán özvegyen maradván a gyermekek gondos taníttatásában látta a boldogulás lehetőségét,²⁹ csak beteljesítette azt, ami a Halász családnál tendenciaszerűen is megfigyelhető: a birtokos nemesi életformából a polgári társadalomba való beilleszkedés folyamatát valósította meg, azaz a dzsentrivé válást. Hiszen végül is mindkét fiú felsőfokú tanulmányokat végzett, ráadásul immár nem is jogi diplomát szereztek: míg Elemér orvos lett, Tihamér minden bizonnyal műegyetemi végzettség birtokában futotta be közhivatalnoki karrierjét.³⁰

Lisznyainak a feleségéhez írott, fönntmaradt levelei éppúgy, mint a későbbi visszaemlékezések azt mutatják, hogy az írói életforma csak rendkívül ingatag anyagi bázist jelentett: állandó krízist jelentett a pénztelenség.³¹ Pedig ez nem volt törvénytörő. Párhuzamként érdemes felidézni egy másik író példáját.

Jókai Mór a bujdosásból 1500 forint adóssággal tért vissza. 1851 augusztusában, amikor egy édesanyjához írott levelében azt latolgatta, az idős asszonynak hol lenne jobb laknia, Komáromban vagy Pesten, leírta azt a mondatot: „Én részemről nem akarnék Pesten megvénülni s ha a színház nem kötné ide feleségemet, rég

28 Az adatok forrásai: [OZORAY] 1883, 477; *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1891, 163; *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja* 6, rendkívüli szám (1908): Melléklet 2; *Budapesti Hírlap*, 1914. máj. 15., 13; *Pécsi Napló*, 1916. ápr. 7., 6. A gyászjelentés szerint feleségét, özv. Lisznyay Damó Elemérné, született Kiss Ilonát is Balatonlellén temették el 1965-ben (OSZK Aprónyomtatványok tára. Gyászjelentések).

29 Ezt Vadnai Károly is kiemelte, sőt, szerinte ezt a stratégiát már férje életében is határozottan képviselte az asszony: „És soha sem tisztelte jobban [ti. Lisznyai a feleségét – Sz. M.], mint midőn azt hallá tőle: »Ezekből a fiúcskákból nem lesznek poéták, hanem praktikus emberek!«” VADNAI 1886, 193.

30 Ez utóbbira teljes joggal következtethetünk. Lisznyai Damó Tihamér – tudtommal egyedüli – nyomtatásban megjelent munkáját így írta alá: „Lisznyai Tihamér főmérnök, a VIII. kerületi m. k. kultúrmérnöki hivatal vezetője”. ([LISZNYAI ÉS FARKASS] 1886, 12. 1902. febr. 8-án pedig a kerepesi temető őre Lisznyai Damó Tihamérnak mint műszaki tanácsosnak címzett levelet abból az alkalmából, hogy apja földi maradványait febr. 12-én új helyre szállítják át. OSZK Kt. Analekta 3756. 1. szám.

31 Vadnai úgy tudja, hogy 1855 szeptemberében Lisznyai még az „adósok börtönébe” is bekerült, nem világos, mire is vonatkozik pontosan az utalás: VADNAI 1886, 191–192.

nem lagnám itten, mert adósságunk már nincs.”³² S nem egyszerűen egyenesbe jöttek 1851-re: Jókai 1853-ban 2230 forintért vásárolt egy svábhegyi telket, amelyen állt egy ház is, s ennek felújításával együtt a költségei meghaladták a 4100 forintot.³³ 1857 elején – az 1856-ban elhunyt édesanyja³⁴ után megkapott örökségből – megvette a Magyar utca 21. szám alatti házat 18 000 forintért (s erre még rá is kellett költenie a felújításkor),³⁵ a Svábhegyen pedig ekkor új házat építtetett 10 400 forintért. Ehhez pedig írói és szerkesztői jövedelme (évi 7–8000 forint) szolgált fedezetül, no meg felesége színházi fizetése. 1857-ben már le tudta volna tenni a kauciót (5000 forint) egy tervezett, de nem engedélyezett politikai hetilapra. 1858-ban azonban sikerült megindítania az Üstököst, amelynek kiadótulajdonosa és szerkesztője volt.³⁶ Mindezek alapján nem túlzás Kerényi Ferenc összegzése: „Az irodalomból – polgári foglalkozásként – meg lehetett élni.”³⁷ Persze tegyük hozzá rögtön: akárkinek ez nem sikerülhetett, s nem is sikerült. Jókai volt a nagy kivétel.

Lisznyainak ehhez képest csak vergődés volt a sorsa, pedig Müller Gyula a *Palóc dalok* második kiadásáért 400 forintot fizetett neki.³⁸ Ez indulásképpen jelenthette volna egy kiegyensúlyozott életmód lehetőségét, mert ezekben az években kevesen mondhatták el magukról, hogy ilyen bevételt tudnak elérni egy lírai gyűjteménnyel. Sőt, ha hinni lehet a Budapesti Viszhang híradásának, akkor a jelentős honoráriumok a későbbiekben is végigkísérték Lisznyai pályáját; az 1856-os *Madarak pajtása* megjelenése kapcsán a névtelen szerző a következőt állította: „A kiállítás [ti. a kötet kiállítása, azaz külleme – Sz. M.] igen becses s becsületére válik Müller Emil nyomdájának, s a mű kiadója Müller Gyulának, ki e becses versgyűjteményt mint halljuk 2000 pfrt-tal díjazá. E szerint már nálunk sem adhatnak a szülék gyermekeiknek ily tanácsot: Ne légy fiam poéta, mert a versírás mit sem hoz a konyhára.”³⁹ Ez az összeg igen komoly bevétel lehetett, s a kommentár-

32 Jókai Mór özv. Jókay Józsefnének, Pest, 1851. aug. 27., in JMÖM Levelezés I, 105. Ezzel egybevág egy később, bátyjának írott levelébe foglalt áttekintése, amelyben saját pénzügyi helyzetéről vallott, némileg polemikusan és magát védve: Jókai Mór Jókay Károlynak, Pest, 1855. szept. 14., in *uo.*, 155–160.

33 Jókai 1853–1854-es kiadásairól és bevételeiről lásd saját feljegyzéseit: JMÖM Följegyzések I, 5–59. A svábhegyi telekbe való újabb befektetéseiről és ezzel kapcsolatos adósságairól lásd Jókai Mór özv. Jókay Józsefnének, Pest, 1854. febr. 22., in JMÖM Levelezés I, 128.

34 Özv. Jókay Józsefnét 1856. márc. 16-án temették: *uo.*, 409.

35 Erről nővérének számolt be: Jókai Mór Vályné Jókai Eszternek, Pest, 1857. febr. 1., in *uo.*, 198–199.

36 A lap megindulásáról lásd H. Törő Györgyi jegyzeteit: JMÖM Cikkek és beszédek 4, 563–567.

37 KERÉNYI 2005, 89–90.

38 Az adatot lásd: GULYÁS 1923, 189. A korabeli írói jövedelmek párhuzamait alapvetően: KERÉNYI 2005, 87–88.

39 *Budapesti Viszhang* 1, 1. félév, 11. sz. (1856): 91.

nak persze igaza van, hogy ez akár a költői pálya rentábilis mivoltát is bizonyíthatta volna. Sőt, 1857-ben egy újabb tervezett Lisznyai-kötet kapcsán, amelynek *Kolumbus-tojások* lett volna a címe, de sosem jelent meg, a *Hölgyfutár* ismét arról írt, hogy a kiadó (ezúttal Heckenast Gusztáv) milyen jelentős tiszteletdíjat fizet a költőnek: „Lisznyai Kálmán legújabb költeményeit, mik a »Kolumbus-tojások« cím alatt fognak megjelenni, Heckenast Gusztáv vette meg, oly tiszteletdíjon, mely tanúsítja, hogy a kiadó nem pusztán saját nyereségét nézi, hanem az írók jutalmazását is készséggel teszi.”⁴⁰

Csakhogy Lisznyai képtelen volt arra a beosztó, szívós és termékeny írói termelésre, amelyre Jókai adott példát. Ha igaz (akárcsak csekély mértékben) az az anekdota, amelyet halálakor a Bolond Miska című élclap közreadott, akkor ez nem is csodálható: „Hát mikor egyszer évek előtt *nyolc ezer pengő* készpénze volt [ti. Lisznyainak – Sz. M.] s aztán e miatt nem tudott alunni, mint hajdan Zsigmond király, ... hogy kereste az embereket, kinek van szüksége egy pár – *százásra* s mint örült, mikor a keresett embereket csakhamar megtalálván, pár nap mulva az üres tárcájával megint nyugodtan alhatott...”⁴¹ Ilyen mentalitással nyilván nem sikerülhet a vagyon akkumulálása.

Már 1855-ben volt Lisznyainak egy váltóügye: az ügyvédjéhez, Czimmermannhoz szóló beadvány – egyébként nyilvánvaló önellentmondásokba bonyolódva – egy orvost, Kalazdi doktort⁴² vádolt meg azzal, hogy a Lisznyaitól pusztá szívóságból aláírt váltót nem fizette vissza neki. A meglehetősen indulatos szövegből annyi azért kihámozható, hogy itt Lisznyai egyik kezelőorvosáról van szó, akinek Lisznyai tartozott; feltehetőleg ennek kiegyenlítésére adta a váltót, amelyet azonban kénytelen volt feleségével is aláíratni. A váltót ezután eladták, s így szólítottatott föl Lisznyai egy bizonyos doktor Ungártól a fizetésre. Mivel a költő erre nem volt képes, fölmerült a behajtás lehetősége is: ezt csak Lisznyai sógora, Erdélyi József segítségével tudták elkerülni, ő szerzett ugyanis – nagy kamatra – újabb kölcsönt. Lisznyai azonban mindezért Kalazdit vádolta, némileg el is ragadtatva magát: „sajnálom hogy feleségem minden óráni terhessége miatt Pestre nem rándulhatok, csak azon célból, hogy önt valamelyik nyilvános helyen mint egy szemetes kurvát arczul csapjam, s a szemeibe köphessek.”⁴³ Az ügy későbbi fejleményeit nem ismerjük ugyan, de úgy tűnik, ekkor még nem csaptak össze a hul-

40 *Hölgyfutár* 8, 208. sz. (1857): 913.

41 *Bolond Miska* 4, 6. sz. (1863): 26. Kiemelések az eredetiben.

42 Meglehet, hogy Kálozdy Mór gyöngyösi illetőségű orvosról van szó (dr. Back Frigyes szíves szóbeli közlése).

43 Az irat (Pest, 1855. jún. 6-i kelettel, belefoglalva a Kalazdihoz intézett, ímént idézett, korábbi levél is) másolatban megtalálható: OSZK Kt. Analekta 3756. 14. szám.

lámok a Lisznyai család feje fölött. Amit azonban ezúttal még sikerült elkerülni, néhány év múlva már alig bizonyult elháríthatónak. Lisznyai 1858. június 20-án egy hónapos lejáratra aláírt egy 81 guldenre szóló váltót Georg Korschineknek – s még a váltó lejárta előtt, június 30-án Lisznyainé Halász Ida férje számára 200 forintos váltót bocsátott ki, négy hónapos lejáratra. Ez utóbbi váltó bizonyosan kifizetetlen maradt: emiatt aztán 1859. január 18-án Lisznyaiék Szerb utca 10. szám alatti lakásán megjelentek a váltótörvényszék emberei. Törvényes útra Szöllősy József terelte az ügyet; az ő képviselőjében Csepcsányi Béla volt jelen a zálogjog érvényesítésekor. Lisznyaiék lefoglalható értékei – a becslésről fennmaradt jegyzőkönyv-másolat szerint – egyébként mindössze 189 forintot tettek ki, amely a tartozás mértékéhez képest nem mutat igazi anyagi jólétet. Mindezek után azonban február 11-én újra megjelentek a hivatalnokok (ugyanazok, mint az előző alkalommal): ekkor a korábbi, s ezek szerint szintén kifizetetlen váltó miatt Georg Korschinek kívánta érvényesíteni a jogait. Az értéktárgyakat és bútorokat ekkor nem becsülték föl újra, hanem csupán rögzítették az újabb zálogjogot. Ez azt is magában foglalta, hogy Lisznyaiéknak nemcsak a Szöllősy irányában fennálló adósságot kellett kiegyenlíteniük, hanem még Korschinekkel is meg kellett állapodniuk, hogy elkerüljék az árverést. Ezt végül Szilágyi Virgil ügyvédnek, a család barátjának a segítségével sikerült elérni: 1861. június 29-én Szilágyi Virgil kifizetett Korschineknek 40 forintot, jogi képviselőjének dr. Környeinek pedig 28 forint 42 krajcárt, s ennek fejében a zálogjog átszállt Lisznyainé Halász Idára; majd július 22-én Csepcsányi 140 forint kifizetése ellenében visszaadta a másik váltót, és lemondott a zálogjogról. Szilágyi Virgil elszámolásából úgy tűnik, Halász Idának sikerült pénzt szereznie a tartozások kifizetésére: az ügyvéd ugyanis a legnagyobb bevételi tétel (300 forint) kapcsán azt rögzítette, hogy tőle, „készpénzben saját kezéből” vette át az összeget.⁴⁴ Ezzel azonban aligha rendeződött végleg Lisznyaiék anyagi helyzete: 1861. november 27-én a Császári Királyi Illeték Behajtási Bizottmány három katonát szállásolt be hozzájuk addig az időpontig, amíg befizetik az évi állami adót.⁴⁵ Ez az eljárás az adóhátralék behajtásának az osztrák törvényeken alapuló, Magyarországon csak a neoabszolutizmus időszakában alkalmazott módja volt, s gyakorlatilag csak figyelmeztetésnek számított: a korábbi fejlemények ismeretében azonban valószínű, hogy Lisznyaiék esetében

44 Az összes dokumentum (a két váltó, a két, a zálogjog érvényesítése érdekében elvégzett fölbecslésről kiállított jegyzőkönyv másolata, valamint Szilágyi Virgilnek a tartozás kiegyenlítéséről szóló kimutatása) megtalálható: OSZK Kt. Analekta 3752. Az iratok értelmezésében Kövér György volt segítségemre; szívességét ezúton is megköszönöm.

45 Az adóvégrehajtási bárca megtalálható: OSZK Kt. Analekta 3756. 7. szám.

nem annyira politikai indíttatású, tiltakozásnak szánt fizetésmegtagadásról volt szó, hanem valódi fizetéseképtelenségről.⁴⁶

1862-ben Lisznyai már a nemrégiben megalakult Írói Segélyegylet támogatására szorult. Az erről szóló sajtóhír ugyan nem árulja el, mekkora összeggel támogatták, de annyi kiderül ebből a néhány sorból, hogy a pénz a gräfenbergi gyógykúrára kellett – tehát a család terhein aligha könnyített jelentős mértékben, inkább a már egyre betegbb költő életben tartásához járult hozzá.⁴⁷

A nyomorúsághoz nem csupán az írói jövedelemből való megélhetés általános nehézségei járultak hozzá: Petőfi a negyvenes években egy biedermeier életformát és családidiillt tudott rátelepíteni a polgári foglalkozásként működtetett íróiségára,⁴⁸ s ennek válsága csak akkor kezdődött el, amikor 1848-ban, a forradalom és az áprilisi törvények után összeomlott az a sajtópia, amelynek működési törvényszerűségeit tökéletesen felismerve, Petőfi kialakította életstratégiáját.⁴⁹ Lisznyai esetében mindez azért nem sikerült, mert a költő eleve alkalmatlan volt a polgári életforma kereteinek betartására: jövedelmeit nem tartalékolta és nem osztotta be. Családfenntartóként sem mondott le ugyanis a máról holnapra élő legényember úrizáló gesztusairól: alkoholizmusa, amelyről némileg tompítva mindegyik egykorú levél, nekrológ vagy későbbi memoár megemlékezik, párosult ugyanis a mulatás olyan magatartásformáival, amelyben a nemesi mentalitás elemei szétválaszthatatlanul összefonódtak a diákéletmód szokásrendjével éppúgy, mint a bohém művész tipikus viselkedésével. Azaz ha Lisznyainak volt pénze, akkor nagyvonalúan ő volt a vendéglátó⁵⁰ – s ez ugyan, párosulva személyiségének barátságos és szeretetreméltó vonásaival, jelentős közkedveltséget szerzett neki a pesti vendéglőkben éppúgy, mint vidéken, ám aligha tette lehetővé a gyermeknevelés zavartalan anyagi biztonságának megőrzését. Székely József nekrológja igen érzékletesen fogalmazta ezt meg: „A barátság vala cultusa; és az országban tán senkinek sem volt több személyes ismerője mint neki, ki oly kevésbé válogatta meg az egyéneket, mint semmi különbséget sem tón a pénz-nemek közt, me-

46 Az adóvégrehajtásnak erről a korabeli változatairól és körülményeiről lásd: MALFER 1984, 665–666.

47 *Hölgyfutár* 13, 61. sz. (1862): 486.

48 Már Vahot Imre azt rögzítette emlékiratában: „Petőfi legbüszkébb lehetett arra, hogy a mi Magyarországon még eddig soha nem történt, csupán a kiadók által keresve keresett versei jövedelméből illően és úri módon megélhetett”. VAHOT [1884], 79.

49 Vö. még: Törő 1962.

50 Erről a jellemvonásáról Lauka Gusztáv emlékirata is megemlékezik: „Degré és Lisznyai a kedélyességet megőrző és fenntartó parázsai voltak e társaságnak. – Ha egyiknek vagy másiknak volt pénze, valamennyi mulathatott, s ha egyiket vagy másikat a szenvedés ágyban marasztotta, sorban látogatták barátai, mintha ordinariusai lettek volna.” LAUKA [1879], 95.

lyek becsét nem ismerte.⁵¹ A nekrológok szinte mindegyike a feleség hősie helytállását és az árvák kilátástalan jövőjét ecseteli: Halász Idának tudomásul kellett vennie, hogy ez a házasság az ő számára a nincstelenséggel való állandó küzdelem mellett⁵² a rendszeresen megbetegedő férj ápolását is jelenti; ráadásul – ha jól értem Vadnai szemérmes visszaemlékezését – Lisznyai könnyen túl tudta tenni magát saját, alkalmi hűtlenkedésein. Igaz persze, hogy mivel a költő maga is tisztában volt a szituáció visszás mivoltával, a mellette mégis hűségesen kitartó Idát szentként tisztelte.⁵³ Férje halála után Halász Idának aztán egyedül kellett fölnevelnie és taníttatnia két fiát; egy visszaemlékezés szerint ez töltötte ki az életét, s éjt nappallá téve dolgozott azon, hogy gyermekei ruházatán és viselkedésén ne látszódjanak meg a szerény körülmények.⁵⁴ Az asszony egyébként nem élt hosszú életet: 1882. január 26-án, életének 48. évében hunyt el Pesten. Haláláról a Vasárnapi Ujság a következő híradással emlékezett meg:

Lisznyai Kálmán özvegye szül. Halász Ida, elhunyt a fővárosban, honnan hűlt porait a Halász család dabasi sirboltjába szállították. Nemes lelkű hitvese volt a költőnek, kivel megosztotta a balsorsot, s kinek elhunytá után egész anyai gyöngédséggel és erélylyel vezette két fia: Elemér és Tihámér nevelését. Ezek ma már a férfi korban és biztos pályán haladnak, s a jó anya nyugodtan hunyta be szemét az örök álomra.⁵⁵

51 SZÉKELY 1863, 66.

52 Lisznyaiék nyomorúságáról jó képet ad egy, 1859. aug. 14-én kelt, feleségéhez intézett levele (R. HOFFMAN 1931, 65–66.), valamint ugyanebből az évből Lisznyainak Halasy Kázmérnak írott, kétségbeesett, pénzkérő levele (Pest, 1859. jan. 16), amelyből kiderül, hogy „a tél miatt s az éhhalál kikerülése miatt” Halász Ida is kénytelen volt váltót aláírni, jobb meggyőződése ellenére (OSZK Kt. Levelestár) – ez utóbbi utalás nyilván a főntebb már elemzett váltóügyre vonatkozott.

53 „Igen fiatal korában oly lányt szeretett, a kit bámultak szépségeért, de megvetettek életeért, s kiről maga ez oly szép két sort ír: »Egész világ öröme, csak nekem bánatom;« majd könnyedén szerkezett s fogékonyságnak tartá, ha a sziv minden türethető arc rendelkezésére áll s nem egyszer abban talált mentséget, mint az ő hamis palóc lánya: »Nem nagy bűn, isten bocsá, a szerelem visz reá« – és mégis szívének egész ragaszkodását meg tudta őrizni »házi szentje«, »tűró angyala« iránt. Ezért lehetett eltűnni, hogy sohasem tudott lemondani legénykori vig életéről. Bámulta neje jószágát és soha nem beszélt vele és róla máskép, mint a legmélyebb hódolattal.” VADNAI 1886, 193.

54 A Lisznyai-hagyatékban fennmaradt újságkivágról (*Lisznyay Kálmánné*) sem a cikk szerzője, sem a megjelenés helye és ideje nem állapítható meg (a cikk lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3756. 8. szám). Az írásból annyi következtethető ki, hogy a szerző a két fiú gyermekkori barátja és szomszédja volt, valamint, hogy a cikk már Lisznyainé Halász Ida halála után keletkezett. A környezet leírásából úgy tűnik, hogy a helyszín nem Pest, hanem valamilyen vidéki ház; az könnyen elképzelhető, hogy férje halála után Halász Ida visszaköltözhetett – legalább átmenetileg – Gyónra vagy Dabasra. Ezt erősíti, hogy Szilágyi Virgil ügyvéd 1866. szept. 8-i, Lisznyainéhez intézett levele „Gyón, Dabas” címmel van ellátva (OSZK Kt. Levelestár).

55 *Vasárnapi Ujság* 29, 5. sz. (1882): 78. A nyomtatott gyászjelentés: OSZK Kt. Analekta 3756. 3. szám.

Csak szórványos adatokból következtethetünk arra, milyen identitásképző mechanizmusok alakították Lisznyai habitusát. Nemesi tudatának erőteljességét mutathatja az is, hogy olyan levélpapírt is használt (nem tudni mikortól és meddig), amely a családi címer köré a Lisznyai Damó Kálmán nevet illesztette, szép dombornyomással. Bizonyosan ilyen papíron írt levelet 1859-ben Jókainak⁵⁶ és a hagyatéknak anyagában is fennmaradt ilyen papír, mint versfogalmazvány.⁵⁷ Lisznyai nem egyszerűen a családi címert használta, hanem azt külön kiegészítette saját nevével: a levélpapírra ugyanis pontosan azt a címert tette rá, amelyet pecsétnyomóként használt. Egy, Abonyi Lajoshoz szóló, 1848. február 21-i keltezésű levelét ugyanis ezzel a pecséttel pecsételte meg.⁵⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a címerhasználat nem csak az 1850-es évekre, s nem csak arra az évkörre volt jellemző, amelyhez – a Jókaihoz intézett levél alapján – kötni tudjuk. A kézírathagyatékban fennmaradt egy olyan, *Damó* című verse is (sajnos, nem datálhatóan), amely a nemesi cím megszerzésének és a címer leírásának epigrammatikus megfogalmazása: eszerint a „Székelyek' hőse Damó” a mohácsi csatában mutatott „Hectori” hőstetteiért kapta meg a nemességet. „Czimere mén, 's pánczélfödözött kar, benne ölö kard / Míket erénye vivott-ki örök dics-ajándoki fejben [helyesen alighanem: fejében – Sz. M.]. – ”⁵⁹ A – személyesen is vállalt – családi nemesi eredettudat szempontjából igencsak sokatmondó ez a vers: eszerint egy, a mohácsi csatából eredeztethető hősi tett az alapja annak a királyi adománynak, amely a családot a székelyföldi, székely jogú birtok tulajdonosává tette. Ez ugyan nem kétségen kívüli állítás, de nem is a történeti verifikálhatósága az érdekes, inkább a funkciója. Ezért is tűnik valószínűnek az a feltevés, hogy a család kiváltságának megszerzése végső soron a 16. századi tömeges nemesítések folyamatába illeszkedett bele. Lisznyai számára tehát eleven és vállalható hagyomány volt a székely eredet éppúgy, mint a 16. századi gyökerűnek tekintett nemesi cím – annak ellenére, hogy az 1850-es években költői népszerűségét egy másik etnikai csoport ciklustémává emelésének köszönhette. A palócok tematikai kiemelése azonban – egy néhány évvel későbbi önértelmezése szerint – erősen összefüggött a székelységhez kötődő ideológémmel is.⁶⁰ Szerinte ugyanis a palócok vezethetnek el ahhoz a „nemzeti jelleghez”, amelyet egyetlen másik régió, a Székelyföld tanúsíthatna csak:

56 Vö. Lisznyai Kálmán Jókai Mórnak, Pest, 1859. aug. 17. (BAROS 1925, 93–94.)

57 OSZK Kt. Quart. Hung. 2497. 73. f.r. – 74. f.v.

58 OSZK Kt. Fond I/97.

59 OSZK Kt. Quart. Hung. 2497. 157. f. r.

60 Külön vizsgálatot érdemelne az, hogy a 19. század első felében milyen értékhangsúlyok jellemezték a székelységhez fűződő történeti-ideológiai koncepciókat, s ezek miféleképpen alakultak át vagy maradtak sértetlenek a rendi jellegű privilégiumok megszűnése után a század második fe-

A palócdalokkal én különösen azon célt akartam elérni, hogy azoknak benső költői szelleme oly befolyással fog bírni az általános költészetre, miszerint az, mintegy észrevétlenül, bizonyos jellemzetes színezetet, zománcot, saját hím-árnyalatot fog a mikor-akkor rálehelni, – s az mintegy öntudatlanul fogja engedni magára olvadni az úgy mondhatnám még eddig csak részletesen [értsd: részben – Sz. M.] eltalált nemzeti jelleget[...]. A Székelyföld szolgálhatna még ily irányban gazdag bányául, melynek bércei, havasai közt egész ismeretlen tündérországa rejlik a képzelet játékeinak, – kiket az Isten ostora vezetett oda s hagyott ott egy sűrű csoportban.⁶¹

Vagyis Liszniai számára szervesen összekapcsolódott – az alapul szolgáló őstörténeti fikció jegyében – a palócok eredetiségének a kérdése a székelység hasonló kezelésével; s ez volt az a közös pont, amely a dialektus nyelvi vonatkozásainál is sokkal fontosabbnak bizonyult. Ezért is történhetett az, hogy a – minden leírás szerint – palócos kiejtéssel beszélő Liszniai számára sem jelentett önértéket a tájnyelv, s ezért verseiben nem is állította központi helyre, ahogyan ezt a tájköltészet normái szerint tennie kellett volna. A centrum ugyanis annak a – némileg persze ködös és meghatározatlan – ősiségnek a felmutatása volt, amely szerinte a palócság lényegéhez tartozik, s amelyet – a székelyek mellett – éppen ez a népcsoport volt képes megőrizni. Az külön érdekesség, hogy mindezt a református Liszniai visszatérően katolikus színezettel látszott összekapcsolni (s ennek furcsaságára és önellentmondásos jellegére még csak nem is reflektált). S végül akár azt is érdemes szóvá tenni, hogy ez a kettős irányultság (a palóccosság háttérben a székelyekkel) nem véletlen választás lehetett: még ha Liszniai ezt sehol nem hangsúlyozta is, saját eredetének és identitásának elemeit rendezte ezzel egységbe. Mindezt persze egy régi őstörténeti fikció felhasználásával.

lében. Ahogyan erre Kerényi Ferencnek a 2001-es, korábbi Liszniai-könyvemhez írott lektori véleményében felhívta a figyelmemet, Petőfi pl. a szabad nemzetrészt látta bennük, éppúgy, mint a másik, korporatív rendi kiváltsággal rendelkező csoportban, a kiskunokban; vö. még Medgyes Lajos Petőfihez intézett nyílt levelével az *Életképek* 1846. okt. 31-i számában, ahol is ezt olvashatjuk: „Tiszta, szeplőtelen magyarságot egyedül a’ Székelyföldön ’s jelesen Maros ’s Udvarhelyszéken fogsz találni.” MEDGYES 1846, 563. Újraközölte: ENDRÓDI 1911, 213. Kiemelés az eredetiben.

61 LISZNYAI 1857, 13–15. Ez az értekezés az 1858-as *Uj palóc dalok* előfizetési felhívása volt, s így külön kiadványként megjelent (az idézetek innen valók); a költő azonban publikálta a sajtóban is: *Magyar Néplap*, 1857. jan. 31., 69–71.

A PALÓC DALOK MINT IDEOLOGIKUM ÉS MINT KÖLTÉSZET

Az 1851-ben megjelent *Palóc dalok* című verseskötetének előszavában Lisznyai személyes kötődéseivel magyarázta a témaválasztást: „S még pedig azért Palóc, mert e legeredetibb magyarfaj között töltöttem el a játékos gyermekkort, s sühederkoromban résztvettem ünnepeikben, játékaikban, toraikban, szüreteik- s temetéseiken.”¹ Mindezt aligha lehet kétségbe vonni – annál is inkább, mert több visszaemlékezés is egybehangzóan beszámol arról, hogy Lisznyai erős palóc tájszólásban beszélt, s ez gyakran okozott humoros pillanatokot.² Törökfalvi Pap Zsigmond például egy olyan jelenetet rögzített, amikor a friss házas Petőfi minősítette Lisznyai tájszólását, és mulatott rajta, persze annak távollétében: „Az alatt, míg felesége szobájában öltözködött, Sándor gyermekies kedélyességgel egy tallért dobált fel a levegőbe és kapdosta el. Majd állásba téve magát, Lisznyai palócos kiejtését utánozva szavalta: »A Dunanak szőke hábjái...« / – Hogyan lehet magyar írónak ilyen kiejtése? – veté hozzá – és éppen költőnek, aki jól írja le a szót, aki dalt ír és hallja annak zengését?”³ Petőfi szavai a dialektus és az írásbeli norma össze nem illését látszanak állítani – s ennek a kijelentésnek az is ott húzódik a hátterében, hogy Lisznyai a szóbeli megszólalásaiban alkalmazott, mentalitásához szervesen hozzá tartozó dialektális kiejtést nem érvényesítette költői műveiben, s ez – legalább Petőfi szerint, de nyilván nem csak rá érvényes módon – feloldatlan

1 LISZNYAI 1851, V.

2 Vö. pl. VADNAI 1886, 173; DEGRÉ 1983, 80, 101, 114; VAHOT 1871.

3 Törökfalvi Pap Zsigmond visszaemlékezését Petőfi költői tartózkodásáról lásd: HATVANY 1967, 2:158.

diszkrepanciának mutatkozott. Figyelemre méltó az az itt rögzített megfigyelés, hogy Petőfi rögzítette: Lisznyai „jól”, azaz a standard normának megfelelően írja a szavakat, tehát nem dialektális formában. Petőfi megjegyzésének az értelmezéséhez érdemes azt a lehetőséget is hozzászámítani, hogy a palóc dialektus költészeti felhasználásának amúgy súlyos verstani következményei lennének, s Petőfit, akinek ehhez volt füle, akár azon is fennakadhatott, hogy Lisznyai mintha nem hallaná azt, ahogyan beszél: a köznyelvnek megfelelően metrizál – egyébként rosszul, hiszen ezzel is összefügghet az, hogy versei mennyire csekély formaérzékkel árulnak el. Ennek a megfigyelésnek érdemes lesz majd jelentőséget tulajdonítani, ha Lisznyainak és a palóc tájnyelvnek a viszonyát próbáljuk meghatározni.

A palócság legeredetibb magyar fajnak nevezésével Lisznyai csupán bekapcsolódott egy sajátos eszmetörténeti folyamatba. Az 1746-os Anonymus-kiadás után újra megélelénkülő őstörténeti érdeklődés ugyanis ráirányította a figyelmet azokra a magyar nyelvű etnikumokra, amelyek karakterisztikusan elkülönültek a többiek-től.⁴ Mivel ennek nyelvi vetületei is voltak, a markáns dialektusok kialakulásának történeti magyarázatául őstörténeti érveket használtak fel. Eszerint a palócok sajátos tájnyelve az etnikum ősiségének a bizonyítéka lenne. Ez a szakirányú érdeklődés testet ölthetett olyan, mára már klasszikusnak számító, leíró jellegű népmismereti dolgozatban is, mint például Szeder Fábión munkája.⁵ Az ezen alapon felépülő, spekulatív módon érvelő, a palócságot nyelvtörténeti (vagy kifejezetten őstörténeti) problémaként kezelő gondolatmeneteket pedig olyan művek fémjelzik, mint Horvát István, sőt, Toldy Ferenc magyar irodalomtörténetei:⁶ ezek a palócság kategóriáját olyannyira kitágították már, hogy nem egy konkrét területre lokalizálható népcsoport jelölésére használták, hanem a nyelvi normától való eltérésre általában; ezért beszélhettek rábaközi, baranyai vagy éppen vasi palócságról is. A palócok őstörténeti magyarázatként való felhasználásába belefért az is, hogy az etnikum elnevezését etimológiailag kapcsolatba hozták a párthusok nevével (mint tette ezt például Berzsényi Dániel is),⁷ s ezzel egyidejűleg a népcsoportot a honfoglalók egyenes leszármazottaiként kezelték.⁸ Mindezek a kora-

4 A 19. század eleji őstörténeti koncepciókról (elsősorban Horvát István és Vörösmarty középpontba állításával) lásd: GERE 2013, 113–163.

5 Új lenyomatban: PALÁDI-KOVÁCS 1985, 130–146; Szeder Fábiónról: W. NAGY 2000.

6 Vö. HORVÁT 1825, 45–46; TOLDY 1851, 21.

7 BERZSENYI Dániel, „[Nyelvészeti jegyzetek]”, in BERZSENYI 2011, 228–230. Ez a kézirat valószínűleg 1821 és 1832 között keletkezett; a szerző életében nem jelent meg.

8 Ennek a szemléletnek egyébként van nyoma a *Palóc dalok* fogadtatástörténetében is: a Boldényi álnéven író ifj. Szabó Pál azért fordult 1852. dec. 22-én Párizsból levélben Lisznyaihoz, mivel a „magyar történet írásával foglalkozván, francia nyelven, már öt év óta, szükségem volna egy pár eredeti s ó palóc dalokra, de olyanokra mellyek a nép száján valóságosan keringenek s hősi

beli tudományosság módszereinek megfelelő – bár később nagyrészt illegitimnek tekintett – eljárások rendre cáfolni igyekeztek azt a nézetet is, amely a palóc dialektust nevetségesnek, használóit pedig műveletlennek tételezte. Az, hogy a palóc dialektus látens humorforrássá avatható, Gaál György 1803–1804-es prózai műve, *A tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorurához irtt levelei* éppúgy bizonyítja,⁹ mint ahogy több korabeli színdarab palóc szereplője, de még a Lisznyaira vonatkozó visszaemlékezéseknek a palócos kiejtést megmosolyogtató sajátosságként felfogó részei is. Lisznyai tehát – fölhasználva személyes érintettségét és származásának véletlenét – egy igencsak megterhelt ideologémához nyúlt hozzá, amikor verseit *palóc* dalokként adta ki.¹⁰

Lisznyai – kötetének tanúsága szerint – területileg jól körülhatárolt népcsoportban gondolkodott. Még ha nem kísérelte is meg definiálni, mit is ért palócon (persze ez aligha lenne elvárható egy verseskönyvtől), a versekben elszórt helymegjelölések egyértelműen Nógrád, kisebb mértékben Heves megyére látszanak utalni. Versei ráadásul alapvetően nem a nyelvjárás fonetikai sajátosságainak visszaadásával próbálják megragadni a palócság lényegét: igen ritka nála a következetesen, egy egész versen végigvitt nyelvjárásiaság – inkább a valódi tájszavak alkalmazása dominál. Ez azért is érdekes, mert – amint a korábban idézett visszaemlékezések mutatták – Lisznyai szóbeli megnyilatkozásaiban igenis erősen ott volt a dialektus használata (s ebbe nem csupán a valódi tájszavak, hanem az alaki vagy jelentésbeli tájszavak is beletartoznak), azaz ő is elválasztotta egymástól az orális közlést és annak írásbeli rögzítését, ahogyan ezt az idézett visszaemlékezés tanúsága szerint Petőfi is tette, amikor Lisznyait jellemezte. Noha arra is van példa, hogy a nyelvjárás fonetikai változatokat egyébként fel nem tüntető versnél egy lábjegyzet hívja föl a figyelmet arra: „Itt mind ny-vel kell gondolni a kiejtést.”¹¹ A verseskötetben megjelenő szemlélet szerint itt inkább egy sajátos szokásrendet kialakító és sajátos történeti tudatot őrző népcsoportról van szó. Ez annál is jelentősebb poétikai újdonság, mert alapvetően eltér a magát „palóc”-ként azonosító dalköltészet korábbi tradíciójától: Jeszenői Danó, illetve a Hirtelen Bar-

történeti tettekről szövegnél. Ha ilyenek léteznek s tudományi tekintetben hitelesek, könnyen be lehetne bizonyítani a hún-magyar rokonságot” (Boldényi M. J. Lisznyai Kálmánnak, OSZK Kt. Levelestár). Egyébként Boldényi könyvében végül is nem szólt külön fejezet a palócokról – bár a székelyekről vagy a jászokokról van –, sőt, Lisznyaira sincs utalás; a munka azonban kétségtelenül megérdemelné a részletesebb vizsgálatot is: BOLDENYI 1853.

9 Erről részletesebben lásd: SZILÁGYI M. és VADERNA 2010, 401–404. A vonatkozó rész Szilágyi Márton munkája.

10 A magyar felvilágosodás és reformkor palóc-képéről lásd: KERÉNYI 1976, 281–283; vö. még Kósa 1989.

11 LISZNYAI 1851, 111.

na álnéven publikáló Brujmann Sámuel ugyanis 1848-ban úgy tett közzé egy-egy verset, hogy az egyik hasábjában fonetikusnak szánt lejegyzésben érzékeltették a – nyilván „népdal”-nak tekintett – szöveg regionális, nyelvjárási jellegét, mellette pedig megadták a köznyelvi olvasatot, afféle megfejtésként.¹² Liszniai palócságának eltérő karaktere ennek a hagyománynak az elutasításában ragadható meg igazán. Sokatmondó az is, hogy Liszniai a nyelvjárási jellegzetességekkel szemben komolyabb szerepet szánt a történeti tudatnak. A történelemhez fűződő viszonyt két uralkodóval jelezte a költő: Szent Lászlóval, aki a nevezetes búcsújáráshely, Mátraverebély-Szentkút legendája révén bukkan föl (LXXXIV. vers), valamint Mátyás királlyal, aki többször is Hollókő, egyszer pedig a Toldi-monda sajátos verziója kapcsán kerül elő (LX., LXI., LXIII., XC. versek). Feltűnő, hogy a transzcendencia igényének ábrázolása kapcsán Liszniai következetesen és távolságtartás nélkül a katolicizmushoz kötődő mentalitást érzékeltet: aki ebből a kötetből akar-ná kitalálni a költő felekezeti hovatartozását, aligha gondolná reformátusnak.

A *Tavaszi dalokhoz* képest feltűnő, hogy mennyire fellazult Liszniai kötet szerkesztése: bár a költő itt is megtartotta még a belső tagolást nélkülöző, csupán számozott, címtelen versekből álló ciklus kontúrjait, ám a metaforikus kapcsolatok korábban oly annyira lényegesnek mutatkozó kohéziós ereje jórészt megszűnt. Az esetlegesen sorjázó lírai darabok voltaképp egyetlen tematikai szál variálásának tűnnek: a szerelem áll a kötet középpontjában. Ezt hangsúlyozza az összefoglaló jellegűnek tekinthető utolsó vers is, amely a szerelem centrális szerepét a népcsoport etnikai sajátosságával indokolja, miszerint a palócnak lételeme a szerelmi érzés intenzív megélése. Ebből szinte természetesen következik, hogy a kötetnek, amely jóval terjedelmesebb a korábbi gyűjteménynél, a leginkább az egyhangúság veszélyével kell szembenéznie; annál is inkább, mert a monotóniát alig-alig oldja a formai változatosság vagy a tematikai bővülés.

A verseskönyv jelentős közönségsikerének két lehetséges aspektusát lehet elkülöníteni a fogadtatás anyagában. Az egyik szorosan következik az eddig végigkövetett szempontból, a palócság ősiségének tételezéséből. Ipolyi Arnold, aki ekkorra már túl volt saját mitológiája megjelentetésén,¹³ egy 1857. február 7-i, Zohoron írott magánlevelében fejezte ki nagyrabecsülését a kötet kapcsán. Ipolyi számára a verseskötet legfőbb értéke abban állt, hogy megmutatkoztak benne a palóc néphit és szokásrend elemei; csak azt sajnálta, hogy a regéknél hiányoznak azok a jegyzetek, amelyek eligazítanának a valóban népi elemek és a költői

12 Jeszenői Danó *Palóczdal* című verse: *Pesti Divatlap* 5, 23. sz. (1848): 637; Hirtelen Barna *Palócz-toborzó* című verse: *Nemzetőr* 1, 8. sz. (1848): 117–118. A két versre felhívta a figyelmet: KERÉNYI 1976, 288.

13 IPOLYI 1854.

fikció arányáról. Ezek után nem meglepő, hogy Ipolyi éppen azt tartotta volna Liszniai következő feladatának, „hogy végre a Palócok összes népmeséit, regéit, szólásait, babonáit, szokásait összeszedve azokat a nemzetnek átadná.”¹⁴ Ezzel az igényével pedig nem volt egyedül. Az Új Magyar Múzeum egyik, névvel nem jegyzett rovata, amely sokkal inkább az új kiadványok bibliográfiai számontartására vállalkozott, mint kritikai értékelésükre, mégiscsak hozzáfűzött egy hasonló tartalmú gondolatot Liszniai kötetének regisztrálásához:

Miután szerző megénekelte a palóc világot; az előszó vallomása után még egy, és sokkal fontosabb teendő iránt veszszük igénybe, melyért a maga palócinak és a magyar közönségnek egyaránt tartozik: e legrégebbi magyar (ne mondjuk-e ki egyenesen, hún) fajta nyelve, jelleme, erkölcsei, regéi, dalai, babonái, egész élete hű képét példákban és részletekben dús, bő munkában előterjeszteni.¹⁵

Ez a részlet ráadásul egyenesen kimondja a palócok hun származásának a tételzését, ami a korábban emlegetett eszmetörténeti folyamatok töretlen jelenlétét mutatja a *Palóc dalok* megjelenésének időszakában is.

A másik körülmény ennél rejtettebb, s akkor válik észrevehetővé, ha a versekben sugallt szerelemfelfogást próbáljuk meg értelmezni. Ez nem éppen egyszerű feladat. Általában is igen nehéz megragadni azt, hogy egy történeti korszak vagy egy történeti pillanat mit tarthat erkölcsi szempontból megnevezhetőnek, s mit tekint áthághatatlan határnak.¹⁶ Az irodalminak tekintett nyelvhasználat regisztereiből való kiszorítás mechanizmusai ugyanis inkább csak implicit módon érvényesített normák révén valósulnak meg. Éppen ezért igen nehéz támpontokat találni ahhoz, hogy Liszniai kötetének mint a szerelemről való beszédnek volt-e normasértő jellege. Bizonyos, hogy az elvi alapozású, szakszerű kritikai értékelés, amely Erdélyi János, Gyulai Pál, Salamon Ferenc recenzióival és összegző tanulmányaival szemléltethető, erről nyíltan nem beszélt – ám ez még önmagában nem bizonyítja, hogy a *Palóc dalok* nem sértette meg a lappangó morális normákat: hiszen a hallgatás lehet része annak a metódusnak is, amely úgy kívánja mellőzni az áthágás vétkét, hogy az egyébként jogos esztétikai elmarasztalás érvrendszerével vesz elégtételt azért, amit meg sem kíván nevezni.¹⁷ Néhány apróbb

14 Ipolyi levele: OSZK Kt. Levelestár.

15 *Új Magyar Múzeum* 2, 2. félév (1851): 165. (Az *Irodalmi napló* c. rovatban)

16 Erről a kérdésről lásd: DÁVIDHÁZI 1998.

17 Megfontolandó mindazonáltal, hogy Erdélyinek a következő, nem közvetlenül Liszniaira hivatkozó, 1859-es utalása nem értelmezhető-e mégis úgy, mint amely a szerelemábrázolás normasértő voltára céloz – még ha a gondolatmenet egésze egy elvi alapú szembeállításra, ideál

mozzanat azonban igencsak elgondolkodtató lehet, ha mindezzel összefüggésbe hozzuk. Tóth Kálmán egy elejtett – s más összefüggésben már idézett – megjegyzése arra utalt, hogy Lisznyai mintegy a *Palóc dalok* „penitenciájául” ír vallásos tartalmú dalokat.¹⁸ Lisznyai pedig egy későbbi kötet előszavában maga is félreérthetetlenül célzott arra, hogy a *Palóc dalok*ba „a szép ízlés ellenére” becsúsztak „pajkosságok” is:

Mivel „Palócdalaim” közé, egyrészt akkori hirtelenségből, oly pajkosságokat is becsusszantottam volt, melyek talán a szép ízlés ellenére, sokaknak illemi érzületét, bármi piciny részben is sérthették, – részemről most, mind magam, mind a tisztelt olvasó közönség iránt, nélkülözhetlen kötelességemnek tartom, biztosításul, különösen megjegyezni, miszerint szigorúan ügyeltem arra, hogy ez új dalgyűjtemény erkölcsi szelleme kristálytisztá legyen...¹⁹

Ha mindezek fényében olvassuk újra a verseskönyvet, feltűnő, hogy a női test, valamint a férfi és nő közötti szerelmi kapcsolat ábrázolásakor a költemények valóban milyen sokszor lépik át a szeméremnek azt a határát, amelyet Dávidházi Péter Arany János művei kapcsán írt le.²⁰ Van arra egy aprócska adalék, hogy ez a kötet nem professzionális olvasói befogadásában is szerepet játszott, bár az alapul vehető szöveg némi óvatossággal kezelendő. Ugyanis egy álneven publikált írói szövegben, egy útleírás részeként bukkan fel az, hogy a narrátor felkeresi egy hölgyismerősét, s Lisznyai kötetéről beszélgetnek; azaz az írói fikció keretében mutatkozik csak meg egy sajátos olvasói reakció, s nincs támpontunk arra, hogy ennek a fikcionáltságnak a mértékét megállapítsuk. Ám még ezeket a bizonytalanságokat beleszámítva is igen érdekes, hogy a cikkben felbukkanó női olvasó milyen szempontból méltányolja a könyvet.

H.... Aranka igen kedves fiatal özvegy, én pedig az igen kedves fiatal özvegyeket felette szeretem; asztalán Lisznyai Kálmán Palóc dalai feküdtek.

– Hogy mint tetszenek Aranka nagysádnak a Palóc dalok? – kérdém a szép özvegyet.

és reál ellentétére kívánja is kifizetni a bírálatot: „Ha jól emlékszem, Greguss, bizony a legjobb alapon, kelt ki valahol költészetünk újabb iránya felett, hogy igen érzéki ugyyszólván csupa testi, s fáj, hogy igazat kell adnunk észrevételének”. ERDÉLYI 1991, 307.

18 „Maga az én pestimádó cimborám is, Lisznyai Kálmán, falun ír valami szent nótákat, hihetőleg a Palóc dalok – *penitenciájául*.” TÓTH KÁLMÁN, „Mozgó képek”, *Hölggyfutár* 3, 121. sz. (1852): 487.

19 LISZNYAI 1856, V.

20 DÁVIDHÁZI 1998, 97. skk.

– Gyönyörűek – kár, hogy igen sok csintalanság, meg ... *izé* van bennök, választott a szép özvegy olyan kiejtéssel, hogy éppen a csintalanságok meg *izék* nyerte meg leginkább tetszését.²¹

Ez a rövid idézet ugyanabba az irányba mutat, mint a korábbi utalások, s ezek nyomán érdemes részletesebben megnézni, miféle szerelemábrázolás jellemzi a *Palóc dalokat* – vagyis mik lehettek azok az „*izék*”, amelyekre az útleírás Arankája utalt, s amelyek nagyban fokozhatták a kötet hatását.

A női mell ábrázolásának például ilyen variációi bukkannak föl a könyvben: „Csecsebecsű / Hószincsecsű / Angyal / Mosolyg reám / Szép halavány / Arccal.” (XXIX. vers);²² „Bimbózik a picije, / Gyönyörű kis cicije, / S ugyan megalmásodott, / Jobbrul balrul, ottottott. // Jaj be szép szűz dombocska, / Kis liliomhalmocska, / Piciny piros bimbója, / Szerelem mogyorója.” (LV. vers);²³ „Bimbóidat [ti. a szerelem rózsabokráét – Sz. M.] koszorúba / Kötözöm, / Öröm aranyharmatjával / Öntözöm. / S felteszem egy fehér ezüst- / Oltárra: / Barna babám fehér cici- / Dombjára.” (LXXI. vers);²⁴ „Jaj be szép kis gömbölyü / Liliomkezecke, / Jaj be szép tejdombocska, / Almányi mellecske. / Pedergetem a bimbóját, / A szerelem mogyoróját, / Simogatom hajacsáját, / Haja aranyszálacsáját.” (LXXII. vers);²⁵ „A huszár meg mindemellé / Még egyet csip gyenge mellén, / S mikor úgy magához vonja, / Szintúgy csörög az uj szoknya.” (LXXVII. vers).²⁶ A testi érintkezés képei sem hiányoznak: „Lépesméz van nyelved alatt, / Az ajkam úgy odaragad; / Csodálatos jó a mínyed. / Pőrepiros piciny ínyed.” – s hogy ne legyen félreértés a csók mélységéről, a *míny* szóhoz a következő jegyzet társul: „Az ajak benső nedves részének a széle.” (IV. vers);²⁷ „Mintha most is látnám mi történt ott, / A tapintást, csattanó csókot, / S a hamis esküt az alatt, / S öleléstől ropogó derkad.” (XL. vers);²⁸ „Engedjen-meg az úrfi! / Nem szabad odanyúlni; / Tyitott alma kebelem, / Tittyá a hű szerelem. / Nem enyím már *az*, másé, / A kis biró fiáé. / ...Hát ez megint micsoda? / Szeretöm se nyúl oda.” (L. vers);²⁹ „Csiklandós vagyok én! / Ne a tomporomat! / Inkább ölelje meg / Darázsderekat.” (LXVI.

21 MANKI, „Egy kis utazás”, *Hölgyfutár* 3, 90. sz. (1852): 358. Kiemelések az eredetiben.

22 LISZNYAI 1851, 45.

23 Uo., 83.

24 Uo., 115.

25 Uo., 116.

26 Uo., 123–124.

27 Uo., 11.

28 Uo., 63.

29 Uo., 78.

vers); „S Julis egy titkos igent int, / Még egy nyelves csókot nyomint, / Szaporasusogást cserél, / Tudja isten mit nem igér!” (LXXVII. vers).³⁰ A *Palóc dalok* első kiadásáról szóló, egykorú kritika alábbi sorai is minden bizonnyal a kötetnek erre a sajátosságára céloztak: „Van néhány dal, melyekben az író képzelete tiltott helyeken jár s azokról beszél olvasói előtt. Ezeket ki kellett volna hagynia már csak azért is, hogy minden dalát mindenki olvashassa. Vannak dolgok, melyekről nem való beszélünk a közönség előtt s melyeket sosem fog eltérni botránkozás nélkül a közönlés bármennyire szeressük azokat a függönyök megett.”³¹ Egy másik kritika kissé homályos, ám sokkal megengedőbb sorai is ide vonatkozathatónak tűnnek: „Az egészét véve, köszönet Lisznyainak a nép-költészet nevében. Hanem van egy, mit a népköltészet-terjesztőink scylla és charibdisként nem tudnak kezelni: ez a népiesség és kétértelműség két örvénye. Lisznyai nem ide esett bele: ő a népiesség nyílt nyelvét használta kissé szabadabban.”³² De még akár a Katholikus Néplapban 1858-ban, Palóczfy álnéven publikált (egyébként elég gyöngé) paródia is felfogható kritikátörténeti értelemben ilyen jellegű megjegyzésnek. Igaz, hogy ez a vers nem kifejezetten a *Palóc dalokra* reagál (bár a címe éppen az, hogy *Palócz versek*), hanem egy lábjegyzet szerint Lisznyainak egy Napkeletben publikált költeménye volt az apropója; ebben szerepel ez a két verssor (a megcélzott költő neve nélkül ugyan, de nyilvánvalóan Lisznyaira célozva: „Mert különben legszebb dala / Póriassággal van teli.”³³ Ezeknek a reflexióknak az ismeretében valószínűleg pontosabban megérthetjük Arany János egyik, 1852-es, levélbeli kifakadását is, amellyel *A nagyidai cigányok*³⁴ kritikai fogadtatását értékelte: amikor azt sérelmezte,

³⁰ Uo., 124.

³¹ A kritika -v- betűjeggyel van szignálva: *Pesti Napló*, 1851. okt. 16., [1].

³² A kritika K.... betűjeggyel van szignálva: *Magyar Hírlap* 3 (1851): 2895.

³³ PALÓCZFY, „Palócz versek”, *Katholikus Néplap* 11, 8. sz. (1858): 68. Kiemelés az eredetiben.

³⁴ Itt talán nem érdektelen utalni arra, hogy az 1851-es évnél irodalmi szempontból két legfontosabb verseskötve Arany *A nagyidai cigányok* és Lisznyai *Palóc dalok* c. kötete volt; jól mutatja ezt annak a Gyulai Pálnak a levele, aki ekkor a pesti irodalmi élettől elszigetelten, Erdélyben élt: ő érdekes és bíráltnivaló könyvekként éppen ezt a két kötetet, valamint Kemény regényének (valószínűleg *A szív örvényeinek*) második füzetét nevezi meg, kérvén levelezőtatását, hogy ezeket küldje meg neki: Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, Gernyeszeg, 1852. jan. 19., in GyulaiLev, 137. Mivel egyébként mindkét könyvnek Müller Gyula volt a kiadója, ezért a *Palóc dalok* kiadói reklámja *A nagyidai cigányok* borítóján is olvasható volt, azaz Arany nagy valószínűséggel szembe-sült ezzel, amikor saját művének a példányait átvette; az interneten látható is egy olyan, a British Museum-ban őrzött példány Arany elbeszélő költeményének, amelyen rajta van Lisznyai kötetének a reklámja: hozzáférés: 2020.12.28, https://books.google.hu/books?id=9wZeAAAACAAJ&pg=PT2&dq=Lisznyai+K%C3%A1lm%C3%A1n+Pal%C3%B3c+dalok&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKewjFw9Pis_DtAhWtk4sKHSNWDrQQ6AEwAXoECAMQAg#v=onepage&q=Lisznyai%20K%C3%A1lm%C3%A1n%20Pal%C3%B3c%20dalok&f=false.

hogy Toldy Ferenc szerint műve egyik hasonlata „aljas”, s ebben az összefüggésben utalt Lisznyai kötetére, akkor nem egyszerűen az esztétikai érték két végletére mutatott rá. A vonatkozó részlet így szól: „Lisznyai nem aljas a szotyogó szotytyal: én aljas vagyok a *lágý majorannával*. Az öt ószre *elegendő kalappiszok* nem sérti Toldit: egyéb sérti. Az *iskolásnak* megadja az illő respectust: a *mestert* ledorongolja. A nyakamat teszem pedig rá, hogy nem súlyedtem annyit a »czigányokban«, mint az illető urfi a »Kinizsiben« vagy akármeltyik dalában, a tárgyhoz képest.”³⁵ Hiszen abban a Lisznyai-versben, amelyre Arany itt félreérthetetlenül célzott, a kiemelt refrén előtti rész így hangzik: „Kedvem szottyant iddogálni / Oszt a szeretőmmel hálni: / Hej szotyogó szotty.” Nem is szólva arról, hogy ennek a versnek az egyik, ezt megelőző strófája kifejezetten a női mell látványát idézi föl a következőképpen: „Megért már az aranyalma, / Domborodó melled halma: / Hej pottyogó potty.” (LXXV. vers).³⁶ Aligha véletlen, hogy az „aljas” kategóriája kapcsán Arany pontosan olyan Lisznyai-versre hivatkozott, amely az előbbi idézetgyűjteményhez hasonlóan, az erkölcsi normasértés gyanújába fogható; Toldy kritikájának igaztalan mivoltát ő minden bizonnyal abban (vagy legalább abban is) láthatta, hogy míg a kritikus *A nagyidai cigányok* esetében a morális elítélést alkalmazza, megfélekedzik arról a másik, egyidejű és rendkívül sikeressé váló lírai gyűjteményről, amely sokkal pőrőbb és egyértelműbb célzásokkal utal a testi működés bizonyos vonatkozásaira. Lisznyai kötetében egyébként az ilyen erőteljesen testi jellegű szerelemábrázolás mellett jelen van a vallásos érzület kiemelése, valamint egy, az allegorikus hazafias költészet normái szerint is olvasható költemény is be van illesztve a ciklusba.³⁷

Lisznyai két első könete, a *Tavaszi dalok* és a *Palóc dalok* alapvetően ugyanannak a poétikai elvnek feleltethető meg, akár a nyelvhasználat vagy a képalkotás saját-

35 Arany János Lévay Józsefnek, 1852. okt. 16., AJÖM XV, 107. Kiemelések az eredetiben. Az idézet értelmezéséhez érdemes azt is megfontolni, hogy Aranyak nem általában volt gondja a testiség ábrázolásával, mert ő elfogadta akár a vaskosabb megoldásokat is – ám mindezt a „tárgyhoz képest” tartotta indokoltnak, s úgy vélte, Lisznyai ez ellen vétett, ő meg nem. Vö. MILBACHER 1996, 424–427. Megjegyzem, Milbacher saját gondolatmenetében nem vetett számot a Lisznyai-utalás pontos értelmével.

36 LISZNYAI 1851, 119–120.

37 A vers ilyen kód szerint való olvasatának a leginkább az alábbi részlet feleltethető meg: „Vigadj hazám! szivem szentje, / Legdrágábbja: / A szomorúfűzfának is / Van virágja.” (XCI.) LISZNYAI 1851, 160. Azt, hogy ez a vers valóban egy ilyen értelmű, allegorizáló olvasatnak kíván megfelelni, közvetve bizonyítja: ez a darab, immár önálló címmel (*Vigadj hazám*) és egy, Szontagh Pálnak szóló ajánlással és egy – nyilvánvalóan fiktív – 1853-as dátummal ellátva belekerült Lisznyai 1861-es szavalatkönyvébe: LISZNYAI 1861, 60–61. Míg a kötet többi darabja nem. Erre még a későbbiekben visszatérek. Lásd e kötetben: 179, 203.

tosságaira, akár a ciklusépítkezésre gondolunk – noha az természetesen jelentős különbség, hogy az utóbbi kötet egy térségi-etnikai csoportot avat centrummá, s nem egy évszak-metaforikát. Ez a szoros kapcsolat pedig önmagában is kérdésessé teheti azt az irodalomtörténeti tételt, amely Lisznyai 1850-es évekbeli költészetét a Petőfi-epigonizmus címszava alá besorolva próbálja meg leírni. Nem egyszerűen azért tűnik igen kevésbé használhatónak ez a megközelítés, mert Lisznyai metaforizálásai vagy versszerkesztési gyakorlata igen messze van a Petőfiétől, hanem azért is, mert a tájköltészetnek, azaz a nemzet szintje alatti, egyes etnikai csoportokat a lírai költészet objektumaként kezelő költészetnek a lehetősége sem egyszerűen Petőfi életművéből vezethető le.³⁸ Az irodalmi regionalizmusnak egy olyan szemléletéről van itt szó, amely már az 1840-es években, az irodalmi népiesség elméleti alapvetésekor felbukkan – Vahot Imre például egy 1846-os színírálatában meg is formulázza ennek a gondolati kereteit. Szigeti József *A jegygyűrű* című népszínműve kapcsán írta le ugyanis a következőket:

Eddigelé színpadunkon a vidéki magyar nép, – mert hiszen a fővárosban nincs magyar népelet – csak egész általánosságban, az egész magyar köznépre közösen kiterjeszhető jellemvonásokban volt feltüntetve. Szigligeti kezd meg e tekintetben a részletezést, a fajtságba (specialitas) való bocsátkozást, és a debreceni népeletet akará festeni. Ez azonban, mint tudva van, nem sikerült neki, mert nincs nehezebb feladat, mint egy különös sajátságú népfajt tökéletesen kiismerni, s csak az őt megillető jellemvonásokat különösen kiemelni tudni. E feladat megfejtésében Szigeti sokkal szerencsésebb volt Szigligetinél. Ő a szentgáli vadászok népeletének sajátságait, sőt még eredeti beszédmódjukat is híven mutatá be a pesti közönségnek. És én azt hiszem, mikép a magyar népszínműírók leginkább az által fognak megfelelni hivatásuknak, ha követve Szigeti jó példáját, a magyar nép különféle népfajainak sajátos jellemét, szokásait, öltözetét, dalait, tánczát minél hívebben fogják a nemzeti színpadra felhozni. És így lassanként látni fogunk színpadunkon palócokat, barkókat, tiszamelléki, tiszaháti népet, gőcsei, csalóközi, borsodi magyarokat stb., mi ránk nézve, valamennyi local-possénál, s az egész pesti zagyva lump-életnél érdekesebb.³⁹

38 Ezzel kapcsolatban – az alábbi gondolatmenettel egyébként harmonizálóan – figyelemre méltó megállapításokat tett: MILBACHER 2000, 157.

39 *Pesti Divatlap* 3, 2. félév, 49. sz. (1846): 974. Idézi és kommentálja: KOROMPAY 1998, 314–316. Vö. még a tágabb folyamatokhoz: HORVÁTH 1978, 217–351.

Ennek a – nem leíró jellegű, hanem programadóknak szánt – megjegyzésnek természetesen elsősorban színház- és műfaj történeti jelentősége van,⁴⁰ ám magában foglalja a tájköltészet irányába való továbbgondolás lehetőségét is. Ráadásul Vahot Imrének – akár mint szerkesztőnek, akár mint Lisznyai életében fontos szerepet játszó menedzsernek – komoly szerepe volt ezen törekvés kibontakoztatásában is; a későbbiekben még látni fogjuk, milyen szerepet játszott az 1859-es, vidéket járó „költői estélyei”-nek a megvalósításában, amelyben Lisznyai volt a fellépések „húzóneve”. Nem utolsósorban annak a népszerűségnek köszönhetően, amelyet a *Palóc dalok* tett átütővé.

Mindez azonban nem egyszerűen mintakövetés vagy valamilyen előkép szolgai másolása volt, még ha az egykorú kritikai megítélést irodalomtörténeti állásponttá avató szakirodalom meglehetősen árnyalatlanul így vélte is. Amikor az 1850-es, 1860-as évek jelentős kritikusi (pl. Erdélyi János, Gyulai Pál, Salamon Ferenc) részben Lisznyai kritikai megítélése köré rendezve, epigonizmusként kívánták leírni ezt a jelenséget, konkrét kritikai feladatot láttak el, s nem irodalomtörténeti folyamatot rögzítettek.⁴¹ Számukra ugyanis ennek a kritikai állásfoglalásnak az volt a tétje, hogy meghatározzák az irodalmi népiesség tartalmát, oly módon, hogy kijelöljék az esztétikailag értékesnek tartott művek, alkotók és szövegalkotási módok körét. Ehhez a tisztázáshoz – nem utolsósorban központi kánonikus pozíciója miatt – nélkülözhetetlen volt Petőfi értékelése, hogy ehhez a mércéhez mérve bizonyulhasson kevésbé értékesnek a recens irodalmi termés elhárítani kívánt része. Megjegyzendő egyébként, hogy a Lisznyait értékelő kritikák el is különítették Lisznyainak és a többieknek (pl. Szelestey Lászlónak, Spetykó Gáspárnak) a termését, vagyis az epigonizmus alapvetően nem Lisznyaira vonatkozó elmarasztalás volt – ilyené inkább abban az utólagos irodalomtörténeti konstrukcióban vált, amely reflektálatlanul és árnyalás nélkül vette át egy recens irodalmi vita megállapításait. Pedig hogy mennyire egy irodalmi vita pozíciójáról volt itt szó, azt jól mutatja Gyulai Pál önkéntelen elszólása, amikor 1855-ös, nagy összegző kritikai írásában azt állította: „E tájköltészet kezdeményezője nálunk Lisznyai Kálmán volt. Ezelőtt három évvel megjelent »Palócz dalai«-t nagy magasztalással fogadta az itészet.”⁴² Gyulai ebben az utóbbi mondatában ugyanis megpróbált megkonstruálni egy megosztott kritikai közvéleményt, hogy saját véleményének hatókörét egy vitapozíció felállításával erősítse meg. Csakhogy eközben elkövetett egy látványos ténybeli tévedést: hiszen a *Palóc dalok*nak nem volt magasztaló

40 A népszínműre vonatkozó jelentőségére lásd: KERÉNYI 1981, 448.

41 A recens kritikák kritikátörténeti jelentőségére lásd még: SZAJBÉLY 1997.

42 *Budapesti Hírlap*, 1855. máj. 19., 3998–3999. Némileg ártírt szövegét lásd: GYULAI 1908, 184.

kritikai visszhangja – sőt, voltaképpen egy másikat is, mert az sem igaz, hogy a „tájköltészet”-nek Liszniai lett volna a kezdeményezője, ugyanis az, amit Liszniai a *Palóc dalokban* megvalósított voltaképpen nem a tájköltészet kategóriájába illeszkedik.⁴³ Még ha pontosan ezt a terminust használja is.

Egy kritikátörténeti szempontú elemzésnek – ha ilyen majd születik az 1850-es évek magyar irodalmáról⁴⁴ – feltétlenül számításba kell vennie, hogy a „tájköltészet” terminus létezett a korszakban, s ehhez különböző értelmezések kapcsolódtak. Az egyik nyilván Gyulaié, aki különböző kritikai írásaiban következetesen axiómaként használta, hogy Liszniai tájköltészetet művelt a *Palóc dalokban*, s ezzel ő (azaz Liszniai) kezdeményezett egy kárhoztatandó irodalmi irányt is. Csakhogy Liszniai szintén használta a tájköltészet fogalmát, s éppen ezen kritikai állítás ellenében érvelt: mondván, ő nem ezt csinálta. S ezt az érvelést érdemes komolyan venni, annál is inkább, mert Liszniai éppen egy „német” lap véleményére utalt (sajnos, nem mondta meg, melyikre is gondolt, de ez lehetett akár osztrák lap is). Márpedig ez azt jelenti, hogy neki lehetett valamiféle fogalma arról a német nyelvű tájköltészeetről, amelynek az esetleges hatására Szajbély Mihály hívta fel a figyelmet a magyar irodalom hasonló jelenségei kapcsán.⁴⁵ Lisznyniak azért volt szüksége a német nyelvű tájköltészetre az érvei szempontjából, mert éppen azt akarta állítani, hogy ő nem ezt az irányt követte:

Ezek mellett szükség még fölemlítenem azt is, hogy egy német lapban a palócdalokra vonatkozólag valami bitang kritikus azt állítá, hogy én a palóctájszólásmódot, ezt a ficamodott beszédet akarom behozni, – ez épen oly oktalan, bolond, mint ellenséges, kötekedő állítás, rólam oly együgyűséget hiesztelni, – s azon cikk írója távolról sem fogta föl palócdalaim célját, irányát, – hiszen én a palóc igen rút és nevetséges tájkiejtést nem szenvedhetem, gyűlölöm, s ha néhol úgy írom is a szavakat, azt csak például teszem. – Szinte csalatkoznak azok, a kik a palócdalokat tájköltészetnek nevezik, ez nem áll, mert azon szavak, melyeket sírjokból, halottaikból kell feltámasztani, nem táj, de elhalt régi tősgyökeres magyar szavak, melyek azelőtt országosan közhasználatban voltak, s annyira természetesen és átalánosan

43 A kötet két kiadásáról megjelent három recens kritika ugyanis igen komoly fenntartásokat fogalmazott meg, tehát ezek aligha tekinthetők magasztalásoknak; az első kiadásról: *Pesti Napló*, 1851. okt. 16., 1. A második kiadásról: *Pesti Napló*, 1851. dec. 15., 2; *Magyar Hírlap* 3 (1851): 2895.

44 Az 1849 és 1867 közötti periódus kritikátörténeti feldolgozására annak idején Dávidházi Péter kapott megbízást. Előtanulmányként lásd a következő fontos dolgozatát: DÁVIDHÁZI 1988. Az utóbbi időben publikált könyvei és tanulmányai azonban azt mutatják, érdeklődése teljesen más irányba fordult, s ezt a könyvet aligha szándékozik megírni.

45 SZAJBÉLY 1997, 36–37.

a közbeszéd és irodalmi nyelv egyetemébe tartozók, hogy oly régiek, melyeknek tömérdekét a palócok sem használják, csak itt-ott a vén apók ajkairól hallani néha, s a kutatónak, az ellesőnek még szintúgy le kell róluk rázni a halálmohot, az enyészeti penészt, s úgy feltámasztani, mintegy több századéves picike múmiákat, melyek egykor Árpád ajkairól gyöngyként pereghettek.⁴⁶

Vagyis Liszniai számára a tájszavak az ősiség megőrzött bizonyítékai – s ebben az értelemben igaza van, hogy az, amit ő művel, az nem tájköltészet. Sokkal inkább a népiesség 1840-es évekbeli tendenciáinak egyenes folytatása, amely a népit és az ősit azonosítva, az előző megmaradt emlékeiben kívánja fölfedezni az időközben a nemzet nagy részétől elvesztegetett, régi kincseket. Innen nézvést teljesen logikus, hogy Liszniait nem a dialektális sajátosságok érzékeltetése foglalkoztatta, hanem a valódi tájszavak felhasználására koncentrált: a szókincs bővítése, amely a legfőbb cél, éppen ezáltal lehetséges.⁴⁷

Persze Gyulai azon kijelentésének, amely Liszniait a tájköltészet kezdeményezőjének állította be, van kritikai relevanciája (még ha igazsága nem is): egy elhárítani kívánt, tévútnak érzett lírai irányt próbált ilyenformán megnevezni, s a kezdet meghatározásához volt szüksége Liszniai nevére – miközben ő is elkülönítette egymástól az ilyenformán megragadott, állítólagos kezdetet a folytatástól. Amikor ugyanis azt mondta: „Nyomába [ti. Liszniai nyomába – Sz. M.] mindjárt Szelestey László lépett a »Kemenesi czimbalom« és »Falu pacsirtája« czimü lyrai gyűjteményeivel, melyek a »Palócz dalok«-nál jóval kevesebb bec süek. A »Palócz dalok«-ban legalább költői szikrák vannak, itt csak tájszó, tájszokás, cziczoma.”⁴⁸ saját maga hívta fel a figyelmet a jelentős különbségre. Ám ahelyett, hogy ennek a differenciálásnak a jegyében próbálta volna meg elkülöníteni és értékelni Liszniai költészetének sajátlagos jellegét, inkább az egybemosást választotta. Pedig az, amit Liszniai a *Palóc dalok*ban megvalósított, a tájköltészet korabeli fogalmainak egy lényeges pontjától teljesen elüt: nincs benne helye a dialektus felhasználásának és önértékké avatásának. Gyulai ilyen módon megalapozott ítélete aztán részben egy közönségsiker – nem dokumentált – olvasói aktusaival, részben pedig a minden korabeli könyvnek kijáró, üzleti szempontoktól is befo-

46 LISZNYAI 1857, 12–13.

47 Ebbéli törekvésének a viszonylagos sikerét mutatja, hogy a jelentős nyelvész, Simonyi Zsigmond külön szöszedatben tette közzé egy nyelvészeti folyóiratban a Liszniai két, palócokat érintő verseskötetéből kigyűjtött tájszavakat: SIMONYI 1890. Néhány év elteltével az első magyar tájszótárat szerkesztő Szinnyei József elég határozottan fejezte ki a kételyeit, hogy ez vajon nyelvészeti szempontból helyes volt-e: SZINNYEI 1893, VI.

48 *Budapesti Hirlap*, 1855. máj. 19., 3999.

lyásolt, diszkurzív gondolatmenetként nem értelmezhető hírlapi híradásokkal áll szemben, mondván, hogy Lisznyai költészetének kritikai sikere volt, valamint iskolát teremtett. Pedig voltaképpen egyik következtetése sem pontos. Az ebből a retorikai helyzetből kiinduló, értékelést megalapozó leírás aligha tekinthető tehát olyan általános igazságnak, amelynél elvonatkoztathatunk a beszédhelyzettől. A kritikátörténeti tanulságok így inkább arra figyelmeztetnek, amit Lisznyai költői életműve két legfontosabb kötetének az elemzése is megerősített: egyrészt ez a líra az epigonizmus vagy a Petőfi-utánzás terminusaival nem írható le kielégítően, másrészt pedig a tájköltészet fogalma is tévesen orientál, ha ezt a jelenséget az 1850-es évek magyar irodalma újdonságának véljük, követvén a recens kritika intencióit. Szajbély Mihály teljes joggal figyelmeztetett a külső hatás lehetőségére is: az osztrák területeken a tájköltészet már 1848 előtt is jelentős tradícióval rendelkezett;⁴⁹ ám éppen a tőle felsorakoztatott érvek mutatják, hogy a német nyelvterületen felbukkanó tájköltészeti tendenciák mennyire nem azonosak a magyar irodalomban megfigyelhető jelenségekkel. Az, hogy a magyar irodalomban nem fejlődött önálló irányzattá az egyes dialektus felhasználásával operáló költészet, nyilván több oka van. A német nyelvhez képest sokkal kevésbé jellemzik a magyar nyelvet a markáns dialektusok, s ezeknek a léte sem kapcsolódik össze olyan, territoriális (vagy éppen politikai-közigazgatási) különfejlődéssel, mint például a Plattdeutsch-hoz képest az osztrák vagy éppen a svájci németiség (arról nem is beszélve, hogy ezek is tagoltak önmagukban). Ráadásul a magyar nyelv 18. századi újbóli irodalmi megerősödése kezdettől az egység megteremtését célozta, s a belső erőviszonyok nem dialektális értelemben határozták meg magukat (a 19. század eleji „dunántúliság”-nak a Kazinczy felfogásával szembeni felbukkanása sem egy önálló tájnyelviség igényével igazolta magát, sokkal inkább mentalitásbeli, felekezeti és hatalomtechnikai kérdéseket helyezett a középpontba – igaz, éppen ennek a szembenállásnak nem is volt meg a nyelvjárási fedezete, hiszen a dunántúli tájszólás jelentős mértékben nem különbözött a Kazinczy preferálta észak-keleti nyelvjárástól, legföljebb egyes tájszavakban). A Magyar Tudós Társaság megalakulása után megnyilvánuló egyértelmű egységesítés, amely egy központi, normává emelt helyesírási szabályzat megalkotásában is megmutatkozott, nem ok volt, hanem már maga is következmény: Széchenyi István alapító törekvésének a háttérben is a magyar nyelvvel való ilyenét foglalkozásnak az igénye sejlik föl,⁵⁰ s ez nem független a nyelv érzékelt egységének a tényétől.

49 SZAJBÉLY 1997, 36–37.

50 Széchenyi alapító gesztusának elemzésére lásd: GERGELY 1972, 60–61.

Az ugyanis, hogy a beszélt magyar nyelvet a nyelvterület egészén, s társadalmi állástól független jól meg lehet érteni, régi tapasztalata a nyelvet használóknak.

Ezek a szempontok azért fontosak, mert innen nézvést még jobban felismerhető, hogy Lisznyai költészete bizonyosan nem a tájköltészetnek az áramában bontakozott ki – még a *Palóc dalok* reprezentálta része sem: nála ugyanis éppen a dialektus alkalmazása nem volt jellemző, illetve legföljebb szórványosan. Idéztem már azt a megjegyzését, amelyben utólag „rút”-nak és „nevetséges”-nek nevezte, s kifejezetten elhárította a palóc dialektus lírai alkalmazását:⁵¹ pedig minden tájköltészetnek elemi feltétele, hogy a használója értéket lásson a tőle felhasznált dialektusban. Lisznyai kötetében a nyelvjárásiasság legföljebb egy-egy versben jelentkezik (ilyen a LXXXIV. vers kezdete, de csak az első négy sor),⁵² máshol legföljebb alaki és jelentésbeli tájszavak alkalmazása figyelhető meg – de ez utóbbi esetén a költő lábjegyzetben értelmezte is a szót, nyilvánvalóan a tőle is érzékelt és érzékeltetni kívánt normához viszonyítva. S ha a dialektus alkalmazásának költői mintáját keressük, akkor éppen Petőfihez juthatunk el: 1844-ben ő írt egy verset (*Hírös város az aafödön Kecskemét...*), amely az alcíme szerint a „Tisza – Duna közti tájbeszéd szerint” szól. A költeményt a *Versek* című kötet tartalmazta, tehát jól lehetett ismerni, s persze értékeléséhez érdemes számontartani, hogy Petőfi pályáján ez egyszeri kísérlet maradt, ráadásul a pálya egy meghatározott, korai szakaszára érvényes módon.⁵³ Ám jelentősége mégis van: éppen ez a vers mutathatja, hogy a korábban Vahottól idézett igény az irodalmi népiesség megújítására nemcsak a népszínművek vonatkozásában volt jelen már az 1840-es években. Petőfi kísérletet tett arra is, hogy a népiesség egység- és normateremtő homogenizálása mellett az egyes regionális (nyelvi) sajátosságok lírai felhasználhatóságát is felmutassa. Ezzel azonban igen gyorsan felhagyott, s akkor, amikor majd az Aranyvaló levélváltás során a népiesség mibenlétéről akarta felvilágosítani újdonsült, még csak levelezés révén megismert barátját, szót sem ejtett erről az útról.

Láthattuk, Lisznyai sem erre indult el. Az ő költészete ugyanis az 1840-es években kiformalódó irodalmi népiesség egyik lehetőségét képviseli markánsan és önmagában rendkívül következetesen. S ebben nem a dialektusok felhasználása a legfőbb tényező – pedig erre személyes beszéde, amelyről többféle egykorú leírással is rendelkezünk, kellő alapot adhatott volna. Ezek közül a megjegyzések közül most csak egyet idéznék, a Mikszáth Kálmánét, ennek ugyanis több tanul-

51 LISZNYAI 1857, 12–13.

52 A vers így kezdődik: „László kirá lovagónyi / Mihá arkangyautó tanót, / Mikó meghoút, egy darabig / Az ég lovászmestere vót.” LISZNYAI 1851, 142.

53 A verset lásd a kritikai kiadásban: PSÖM 2, 16. A jegyzetek: uo. 184–192.

sága is van. Egyrészt kétségtelenné teszi, hogy Lisznyai dialektusban beszélt (s ez nem manír, felvett póz volt az ő esetében), másrészt Mikszáth maga sem tartotta szépnek a palóc tájszólást, s éppen abban látta Lisznyai érdemét, hogy saját személyes vonzerejével hosszú időre és sokaknak mégis kedvessé tudta tenni:

A szegény Lisznyay Kálmán szeretetreméltósága olyan kellemessé tette a füleknek e nem éppen ékes tájszólást, hogy régi barátjai szinte fogdosták tőlem a hangot, mint ha medaillomba akarnák foglaltatni a »Kálmus« emlékére. Egy kitűnő művésznőnk megengedvén, hogy neki bemutassanak, nagy meglepetésemre azt kívánta tőlem, mondjam ki e szót: „makk”. Egészen el volt ragadtatva tőle. Lisznyayt idézte neki vissza. Ez a kis vonás az írói világból olyan szép jele a kegyeletnek, hogy érdemesnek találtam följegyezni.⁵⁴

Ebből is az a tanulság, hogy az, ahogyan Lisznyai a palócság mibenlétét megkísérelte a kötetében meghatározni, nem a dialektus fölértékelését jelenti, hanem jóval általánosabb eszmetörténeti folyamatok közegébe illeszkedik. Lisznyai hatalmas sikere az 1850-es évek elején akár sajátos tünete is lehet egy, a népiességet illető szemléleti váltásnak, amely csak hosszabb időbeli távlatban tűnik föl, s egykorúan nem is nagyon lehetett érzékelt: míg az 1840-es években egy egységes nép-fogalom különböző (az esztétikaitól elkezdve egészen a politikaiig terjedő) értelmezéseinek a kidolgozása történt meg, s ezt nevezte el a szakirodalom utólag „irodalmi népiesség”-nek, addig a 19. század második felében az egységes fogalom helyét egyre inkább a regionális tudatformák vették át⁵⁵ – s Lisznyai lehetett ennek a fordulatnak az egyik első, de gyorsan múló hatású ágense. Nyilván ebben számos egyéb körülmény is szerepet játszott, például az, hogy Lisznyai valóban palóc nyelvjárásban beszélt, így a nyilvánosság előtt is meg tudta jeleníteni ezt a sajátos típust – de kötetének sikere, amely nem tudott sem folytatódni, sem állandósulni, ennek az átalakulásnak az egyik leglátványosabb jele lehetett.

54 MIKSZÁTH Kálmán, „A tavali karácsony Tóth Edénél”, *Magyarország és a Nagyvilág* 12 (1876): 818.

55 A folyamat leírását lásd: T. SZABÓ 2008b.

ÚJABB KÖTETEK AZ 1850-ES ÉS 1860-AS ÉVEKBEN

Lisznyai a *Palóc dalok* váratlan sikere után saját népszerűségét igyekezett sokrétűen kiaknázni. A kötet megjelenéséről október 2-án adtak hírt,¹ s október 16-án már recenziót is közöltek róla.² Október 30-án már a kötet néhány darabjának a megzenésítéséről adtak hírt: „*Lisznyai Kálmán* ismeretes Palóc dalai, közül egyre Barthallus [sic! – Sz. M.] zongoraművész, kettőre pedig *Gyarmathi Miklós* szerze nótát, s mindeniket oly sükerültnek mondják, hogy a szöveghez méltóbb, kifejezőbb dallamot írni alig lehetne. Mind három dal meg fog jelenni nemsokára, kettő külön együtt Treichlinger műárusnál, *Hollósi Kornéliának* van ajánlva.”³ A következő év újabb megzenésítéseket hozott: „Lisznyai Kálmán »Palócz dalai« közül ismét megjelent néhány zenére téve Bognár által. Kaphatók Rózsavölgyi műkereskedésében. – E szép dalok közül igen sok van már zenére áttéve, s széltire énekeltetik.”⁴ Eközben pedig már elhatározás született a kötet második kiadásáról, amelyet immár nem az első kiadást kiadó Kozma Vazul gondozott, hanem Lisznyai egy másik könyvkiadónak adta el: „*Lisznyai Kálmán* közkedvességgel fogadott »*Palóc dalainak*« második kiadását Müller Gyulának adta el. Az első kiadás, bár ezer ötszáz példányban nyomtatott, nem volt elég az előfizetők számára, úgy hogy a szerző számos ívet küldött vissza; a későn érkezettek egy részét pedig az új kiadónak adta által. E szerint azok, kik ivateket még be nem küldék, vagy a szerzőtől példányok

1 *Pesti Napló*, 1851. okt. 2., 3.

2 A *Palóc dalok* első kiadásáról ismertetés: *Pesti Napló*, 2. évf. (1851), 482. szám (okt. 16.), 1. A recenzió névtelenül jelent meg.

3 *Pesti Napló*, 1851. okt. 30., 2. Kiemelések az eredetiben.

4 *Budapesti Viszhang* 1, 2. félév, 20. sz. (1852): [2].

hiánya miatt visszakapták, legyenek szivesek azokat az új kiadó Müller Gyulához beküldeni, ki a példányok mielőbbi kézhez juttatásáról intézkedni fog. A második kiadás tetemes bővítéssel, s a lapunkban közlött bírálat szerinti javítással jelenik meg. E ritka részvétnek csak örvendhetünk szép irodalmunk érdekében.⁵ 1852-es dátummal, de még 1851 decemberében második kiadásban, bővítve is megjelent a kötet – az erről szóló híradás még azt felvetette, hogy akár egy harmadik kiadásra is szükség lehet.⁶ Erre ugyan nem került sor, de a verseskönyv, ha hinni lehet az egykorúan többször rögzített adatnak, hatezer példányban fogyott el.⁷

A siker meglovaglásának a terve aztán abban is megnyilvánult, hogy egy 1856-os sajtóhír szerint Liszniai Palóc naptár címen kalendáriumot akart kiadni, olyan programmal, amely kifejezetten az alsóbb néposztályokat kívánta megszólítani. S a célcsoport természetesen a palócság lett volna: Liszniai a „naptár által a legalsóbb néposztályhoz, az ugynevezett zsellérekhez akar szólani; elűzni körükből az erkölcsileg épen oly haszontalan mint mételyes ponyvairodalom termékeit, s mintegy táplálni, fentartani ohajtja eredeti egyszerűségében megmaradt régi erkölcsüket, pátriarchális életüket.”⁸ A tervből nem lett semmi, egyike volt Liszniai azon számos nekibuzdulásainak, amelyről a sajtó ugyan hírt adott, de amely soha nem valósult meg. Viszont a szándék és a program egyaránt figyelemre méltó. Liszniai ugyanis olcsó és népszerű kiadványtípusban gondolkodik, s erre akarja átváltani a nyilvánvalóan más regiszterben sikert elérő, sajátos palóc mitológiját; s az erkölcsnemesítés mint cél mintha kifejezetten reagálni akarna a *Palóc dalok* normasértő szerelemábrázolására, s éppen ennek az ellenpontját szeretné megteremteni. Vagyis a siker egyik okaként feltételezhető szemléleti keret teljes lecserélését látszik ebben a néhány sorban beígérni a költő. Hasonló tendenciát látszott folytatni egy másik, meg nem valósult versgyűjteménye is: 1859-ben adott hírt az egyik lap arról, hogy Liszniai *Oltárvirágok* címen készül kiadni új kötetét. Érdekes, s nehezen magyarázható körülmény, hogy a hagyatékban fennmaradt a szerződés, amely szerint Liszniai Müller Gyulának adta el a kötet jogát, s föl is vett érte 200 pengőt – csak hogy ez nyolc évvel korábban, 1851-ben történt (a pénzt

5 *Pesti Napló*, 1851. okt. 22., 3. Kiemelések az eredetiben. Ugyanez a hír, kissé átfogalmazva: *Hölgyfutár* 2, 245. sz. (1851): 976.

6 *Hölgyfutár* 2, 276. sz. (1851): 1098. A kötetről recenzió: *Pesti Napló*, 1851. dec. 15., 2.

7 Erre Vadnai is utal, Liszniai szájába adva ezeket a szavakat: „Én nem élek a jövőnek és nem is irok a jövőnek. Beérem azzal a népszavazattal, a mit kaptam: hatezren vették meg a »Palóc dalok« két kiadását.” VADNAI 1886, 175. Ugyanez a szám olvasható: Arckép-album 1855, 62–63.; *Újabb kori ismeretek tára* 1853, 248–249. Viszonyítási pontként hadd utaljak arra, hogy Petőfi *Összes költemények* című, 1847-es kötete 3000 példányban kelt el. Ezt az adatot az egykorú sajtóközlések alapján rögzítette: PSÖM 1, 123.

8 *Budapesti Viszhang* 1, 27. sz. (1856.): 227. A lap ugyanis 1856-ban újraindult.

mint előleget például 1851. december 18-án vette át a költő). Tehát Lisznyai gátlás nélkül kötött szerződést, illetve szegte meg azt – egyébként ez a megoldás Jókainál is előfordult ebben az időszakban, csak Jókai azért ügyelt arra, hogy végülis teljesítse azt, amit vállalt, s a pénzéhez jusson. Lisznyai viszont nyolc év alatt sem volt képes összerakni ezt a kötetet, pedig ha ez idő tájt publikált verseinek mennyiségére ügyelünk, bőven lett volna miből válogatni, különösen Lisznyai hihetetlenül csekély műgondjával is számolva. Minden esetre a költő 1859-ben előbb csak az előfizetési határidőt módosította,⁹ majd a *Hölgyfutár* egy idő után már azon ironizált, hogy ez a kötet soha nem fog megjelenni.¹⁰ Ezt fokozta aztán a Bolond Miska poénja, amely a következő kérdést tartalmazta: „Már két esztendeje, hogy Lisznyai Kálmán »Oltárvirág«aira praenumeráltam, nem tetszik tudni t. szerkesztő úr, hogy mi akadályozza ezen könyv megjelenését?” Mire a válasz: „Ez is sajtó alatt volt, hanem a betűi, nyomtatás közben szintén – *eltörttek*.”¹¹ Könnyen lehet, hogy a két folyóirat szerkesztőinek arról is volt tudomása, hogy már majdnem egy évtizedes történet a kötet elmaradása, noha ezt a vonatkozást egyik kis közlemény sem említette. Pedig a cím alapján úgy tűnik, ez is a tiszta erkölcsiség alapján álló kötetnek ígérkezett, bár a koncepciójáról nincsenek információink. S kár, hogy ennek a megvalósulását sincs alkalmunk megvizsgálni.

A palóc versek Lisznyai külföldi ismertségét is megalapozták. Ennek dokumentuma, hogy Kertbeny Károly és mások németre fordították bizonyos darabjait.¹² Prágában Riedl Szende tartott róluk előadást, s 1854-ben maga Lisznyai is elutazott Prágába. Prágai látogatásáról ő maga is megemlékezett:

...sőt néhány [fordítás – Sz. M.] a prágai cseh szépirodalmi folyóiratban is megjelent, a prágai egyetem magyar nyelv tanárának, Riedl Szende, ismeretes tudós magyar Philolognak befolyása által, melyek a cseh ifjak kedélyére oly hatást tettek, hogy a t. tanár úr bemutatása mellett, éppen akkor Prágában időzván, óhajtottak megismerni, de a költészet iránt oly fogékony cseh ifjakkali találkozásban gátolt rögtöni elutazásom.¹³

9 *Hölgyfutár* 10, 14. sz. (1859): 115.

10 *Hölgyfutár* 10, 102. sz. (1859): 840.

11 *Bolond Miska* 1, 1. sz. (1860): 2. Kiemelés az eredetiben.

12 A Kertbeny-fordította, 13 verset tartalmazó kötet felsorolta az addig készült átültetéseket is: LISZNYAI 1859, 42. Kertbenynek egy Lisznyaihoz írott levelét (Genf, 1860. november 19.) egykorúan közölték: *Magyar Sajtó*, 1860, dec. 11., 1258. Arról külön is megjelent egy sajtóhír, hogy a *Hunniá* című német lapban megjelent Lisznyai *Országos nóta* című versének a fordítása: *Hölgyfutár* 12, 3. sz. (1861): 22.

13 LISZNYAI 1857, 4–6. 1854-es prágai útjáról tanúskodik egy Mátyás királyról szóló verse (*Hogy hívták Mátyás királyt*) és egy ehhez kapcsolódó levele (dátuma: Prága, 1854. okt. 15.): Pesti Napló, 1854. okt. 29., [1].

Riedl Szende Lisznyaihoz írott levele megerősíti mindezt: eszerint többen („a cseh fraterok közül a legderekbak”) személyesen meg akarták ismerni Lisznyait, ám elutazása miatt csupán arcképét tudták megkoszorúzni, valamint néhány palack egri bort megittak a tiszteletére.¹⁴ Francia fordítás is készült Lisznyai egyik verséről.¹⁵ Egy újsághír szerint Lisznyai ezt a francia fordítást küldte el Victor Hugonak, aki egy dedikált fényképet küldött viszonzásul.¹⁶ Valójában viszont Reményi Ede hegedűművész volt az, aki – találkozáskor Hugo-val és feleségével – lefordította franciára a hűgához írott Lisznyai-verset (*Reményi Katalin emlékkönyvébe*). Hugo ezután dedikálta Lisznyainak egy fényképét, amelyet Reményi Londonból levélben küldött el a költőnek.¹⁷ A francia jelenlét tehát aligha minősíthető általánosnak vagy széles körre kiterjedőnek, de tagadhatatlanul hozzátartozik Lisznyai egykori ismertségéhez – bár ez nem a palócsággal kapcsolatos verseinek köszönhető, hanem egy személyes gesztusnak. Mindazonáltal a *Palóc dalok* hatásának tartósítását is szolgálhatta, hogy a költő 1858-ban kiadott kötetének az *Új palócdalok* címet adta, pedig ez már csak nagyjából felerészben folytatta 1852-es kötetének koncepcióját.¹⁸ A hagyatékban fennmaradt egy 1859-re datált újabb, 24 verset tartalmazó ciklus is, amely pedig a *Legujabb Palócdalok* címet kapta.¹⁹

Lisznyai életműve szempontjából azonban különös helyzetet teremtett ez az 1851-es nagy siker. A költőnek ugyanis még nem voltak kötetben összegyűjtve az 1848 előtti versei – a *Tavaszi dalok*, ahogyan ezt láttuk, nem gyűjteményes kötet volt, hanem kifejezetten egy kötet terjedelmű ciklus létrehozásaképpen adta ki Lisznyai, s a *Palóc dalok* is egy koncepció köré szerveződött, noha ennek a koncepciónak, a palócok középpontba állításának már voltak előzményei a fiatalkori verstermésben is. Ilyenformán Lisznyai számára adva volt a feladat, hogy saját költői előtörténetét is felmutassa, s ezt nyilván megkönnyítette a rendkívüli nép-

14 [n. n.], „Írói levelek”, *Vasárnapi Ujság* 53, 35. sz. (1906): 570–571. A dec. 17-i, prágai keltezésű Riedl-levél kéziratát lásd: OSZK Kt. Levelestár.

15 A francia fordítás bibliográfiai adatai: LISZNYAI 1859, 42; vö. még: *Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja 1911* (Budapest: Világosság Könyvnyomda, 1911), 105–106.

16 *Delejtű* 2, 46. sz. (1859): 368.

17 Erről lásd Reményi Ede Lisznyaihoz intézett, 1859. szept. 19-i, londoni levelét: OSZK Kt. Levelestár. Az esetről egykorúan már a *Hölgyfutár* egy kis híre is így számolt be: *Hölgyfutár* 10, 117. sz. (1859): 960.

18 A kötetéről lásd Dobsa Lajos írását: *Szépirodalmi Közlöny*, 2. évf. (1858), 3. szám (jan. 10.), 693–696. Valamint a következő kritikát (– x – betűjeggyel): *Pesti Napló*, 1858. jan. 17., [2]. Az előfizetésről, s ennek zökkenőiről árulkodik a következő levél: Jeney Dienes Lisznyai Kálmánnak, Marosvásárhely, 1857. nov. 2., OSZK Kt. Levelestár. Ebből a levélből egyébként azt is valószínűsíteni lehet, hogy ekkor, 1857 novemberében a kötetet már árulták.

19 OSZK Kt. Quart. Hung. 2495; ebből a ciklusból a palóc tematikát viszonylag kevés vers folytatja, említésre méltó az 5. (*Karancsalji mezőn*), a 6. (*Maconka a világ közepe*), a 15. (*Parádi dal*) és a 17. (*Szánombánomdínomdánom vagy A korhely Palóc a csárdában*).

szerűség. Így jutott el oda, hogy összeállítson egy gyűjteményes kötetet – érdekes módon ez szinte párhuzamosan zajlott le Arany János hasonló vállalkozásával: az 1856-os év újdonsága lett Arany *Kisebb költemények* című kötete éppúgy, mint a Liszniai gyűjteményes kötetének tekinthető *Madarak pajtása*. Persze a 19. század (sőt, az egész magyar líratörténet) egyik legfontosabb állomásához²⁰ nem lenne méltányos hozzámérni Liszniai kötetét, de immár harmadik alkalommal látunk arra példát, hogy Arany saját költői pályáján mintegy beleütközik Liszniaiba mint jelenségbe: először akkor, amikor a *Toldi estéjét* nem tudta Petőfinek ajánlani, mert Liszniai megelőzte az ajánlás gesztusában, másodszer akkor, amikor a jelentős könyvárusi sikert el nem érő *A nagyidai cigányok* párhuzamosan jelent meg a rendkívül kapós *Palóc dalokkal*, a harmadik eset pedig a *Madarak pajtása* párhuzamos megjelenése a *Kisebb költeményekkel*. Nem csodálható ezek után Arany néhány, Liszniaival kapcsolatos, ironikus megjegyzése, ideértve a Szász Károllyal közösen rögtönzött, magánhasználatra szánt paródiát is²¹ – inkább az a feltűnő, hogy Arany többet és nyíltabban nem írt a leveleiben a tőle nyilván nem sokra tartott költői teljesítmény méltatlannak érzett sikeréről. Közbevetőleg és előre is utalva: éppen ezért érdekes, hogy Arany ezek után vállalta a közreműködést a Liszniai halála után az árvák javára kiadott *Liszniai-albumban* – s nem is akármilyen verset, hanem *Az örök zsidót* adta a gyűjtemény számára.²²

Liszniai a *Madarak pajtásába* vette föl 1848 előtt írott verseinek többségét, de mindezt nem tette nyilvánvalóvá: az egyes darabokat nem látta el a keletkezésre utaló évszámmal, nem alakított ki olyan ciklusokat, amelyek a korábbi darabokat elkülönítették volna az újabb versektől, s az előszóban sem beszélt arról, hogy ez gyűjteményes kötetként olvasható (ehhez képest az 1858-as *Dalzungora* tartalmazta Liszniai újabb keletkezésű, azaz az 1850-es években íródott verseit). Persze az a megoldás, hogy a kötet első, igen terjedelmes ciklusa a *Vegyes költemények* címet viseli, s utána következnek olyan, immár más jellegű címadással jellemezhető ciklusok (*Szerelmi harmatcseppek; Szerelem álmai; Örökzöld lombok Idámnak*), akár annak lappangó jelzése is lehet, hogy a kötet élén található a korábbi művek, s

20 Arany kötetének keletkezéséről lásd: SZILÁGYI M. 2017a.

21 A verset 1852-ben egy fali kalendárium leszakított lapjára rögtönözték; nem volt kiadásra szánva. Megtalálható: AJÖM VI, 21–22. Az alapul vett, parodizált vers megjelent: *Nyáréj* (Halász Idának, Gyónon, idyll-óráiban emlékül), *Budapesti Viszhang* 1, 1. félév, 7. sz. (1852): 122–124. Kötetben egyébként először a *Madarak pajtásában* volt olvasható: LISZNYAI 1856, 356. Aranyék nyilván az első közlésből ismerték, ezt egyébként a verset először közlő Szilágyi Sándor rögzítette is (SZILÁGYI S. 1882.). Voinovich tévedett, amikor azt állította, Liszniai verse a Hölgyfutárban jelent meg (VOINOVICH 2019, 277.).

22 Arany könyvtárában fönmaradt a Liszniai-album neki elküldött példánya: HÁSZ-FEHÉR 2019, 147.

csak utána a későbbiek – ez különösen is érvényes, az utolsó, a feleséghez szóló versekre, hiszen Liszniai csak az 1850-es években ismerte meg Halász Idát. Ám a markáns elkülönítés mégiscsak hiányzik. S ennek több következménye is van.

A kötet élén a *Szivemhez* című vers olvasható:²³ azzal, hogy Liszniai ezzel, az Athenaeumban publikált versével indította a *Madarak pajtását*, alighanem erősen befolyásolta azt a hagyományt, amely ezt a költeményét vélte a pálya nyitányának. Pedig, ahogy láttuk, nem ez volt Liszniai első megjelent verse, s költői pályája sem az Athenaeumban indult, hanem a Honművészen, s ráadásul évekkorábban. A költőtől származó, s valószínűleg esztétikai szempontoktól befolyásolt életműértelmezés sugallata ilyen formán szívósan befolyásolta (s el is rajzolta) a pálya kezdetéről kialakított víziókat.²⁴

Liszniai nem használta ki azt a lehetőséget, hogy külön felhívja a figyelmet tematikus értelemben vagy akár tárgy történetileg érdekes kezdeményezéseire. A két, Toldi Miklóst felléptető költeménye (*Toldi Miklós sujtása; Toldi Miklós mutatoujja*)²⁵ ugyanis a *Madarak pajtása* megjelenésekor már óhatatlanul elkésett, Arany János műveivel vetélkedni látszó próbálkozásként hatott, különösen, hogy az itt felhasznált mondai elemek eltértek Arany elbeszélő költeményeinek intenciójától (az uralkodó itt például Mátyás király volt) – noha ez a két szöveg első, folyóiratbeli megjelenésekor megelőzte Arany *Toldiját*. S mivel Liszniai tudatosan a nógádi eredetű Toldi-hagyományokból indult ki, ennek még egyéb tanulsága is volt: azt mutatta ugyanis, hogy Toldi valóban az egész nyelvterületen ismeretes, igazi mondai hőse volt a magyar népnek. Azaz nem csodálható, hogy a Kisfaludy Társaság pályázati kiírásában – amelynek hatására Arany *Toldija* elkészült – valóban a kevés számú, nevesített témaajánlások között szerepelt, egyébként Mátyás királlyal együtt. S alighanem igaza van Vaderna Gábor sejtésének, amelyet egy recenziójában fogalmazott meg: ezek a Liszniai-versek is azt látszanak erősíteni, hogy Arany számára is olyan törmelékes mondai hagyomány lehetett ismeretes helyi, nagyszalontai hagyományként, amely Toldit Mátyás korába helyezte – merthogy másféle datálású népi hagyomány sem ekkor, sem azóta nem bukkant fel Toldi kapcsán. Ilyenformán pedig Arany – poétikailag is sokatmondó – teljesítménye, hogy népi eredetű költeményként szakított ezzel a rendkívül vonzó tradícióval, s időben visszavitte a Toldi-témát, s mindezt egy „töredékes lovagregény-paródia, Ilosvai Selymes Péter munkája alapján.” Ahogy Vaderna írja: „Mindez azt jel-

23 LISZNYAI 1856, 1–2.

24 Erre csak egy példa. Váلكai Imre Liszniairól írott pályaképe – még a költő életében – így összegezte az első publikálási helyeket: „Kálmánunk már régi költő, s első versei az Atheneumban és Vahot Imre Divatlapjában jelentek meg.” VÁLKAI 1858, 64–65.

25 LISZNYAI 1856, 139–154, 246–254.

zi, hogy Arany számára a szájhagyomány útján elérhető népi hagyományok már eleve roncsoltak, töredékesek és torzítottak, s egy későbbi, már nem a nép »naiv« korából származó történet (ráadásul egy parodikus történet) segítségével korrigálta azt.²⁶ Természetesen Liszniai amúgy nem túl jól sikerült versei önmagukban aligha vezetnének ilyen tanulságokra (már csak azért sem, mert ezek utólagos belátások), de verseinek az eredeti keletkezési időpontja sokat segíthetett volna abban, hogy költői vállalkozása eredetnek, s ne következménynek tűnjön.

Némileg hasonló *Az ősgyűrű* című vers, amelynek szintén jót tett volna az eredeti keletkezési dátum (vagy legalább a megjelenés időpontjának) a feltüntetése. A török korban játszódó, Madách Miklóst a középpontba állító vers a nógrádi Madách család múltjának határozott felstilizálása, s az így érzékeltetett történetet egészen a jelenig vezeti el: ez utóbbinak a jelzése „Madách Emők”, azaz Madách Imre emlegetése. Ő az, aki töretlenül és híven képviseli a családi hagyományokat, a megváltozott viszonyok között: „Madách Emők, a nemzet egy / Magas lelkű fia, / A közjogok zöld asztalán / Vitázó dalia.”²⁷ Akkor, amikor ez a vers eredetileg megjelent,²⁸ Madách Imre ilyen kiemelése még csak személyes gesztus volt, egy nógrádi ismeretség versbe öntése – illetve, ahogy erre Kerényi Ferenc felhívta a figyelmet, egy eljegyzés megünneplése:

Váratlan és előleges nászajándékot kaptak viszont [ti. Fráter Erzsébet és Madách Imre – Sz. M.] Liszniai Kálmántól [...]. A teljességgel kitalált versnek, amely szerint Madách a családi kriptát felnyitva, egyik törökverő őse gyűrűjével jegyezte el menyasszonyát, két ironizálható érdekessége is van. A vőlegény először kapott teljes névvel, országos fórumon elismerést közéleti tevékenységéért [...], ugyanakkor a nagybácsinak nyilván nem önzetlenül dedikáló költő kifejejtette a költeményből a menyasszony nevét...²⁹

Időközben azonban Madáchról is más kép alakult ki a nyilvánosságban, 48–49-es szerepvállalásának és későbbi meghurcolásának az ismeretében. Még ha széles körű írói ismertsége későbbre tehető is... Ilyen módon viszont Lisznainak mindenképpen kezdeményező szerepe volt Madách népszerűvé tételében (vagy legalább a köztudatba való bevitelében) – noha ő persze itt csak a hazafit, s nem a költőt él-tette. Ezt is jól exponálhatta volna az 1848 előtti keletkezési évszám feltüntetése.

26 VADERNA 2019, 488.

27 LISZNYAI 1856, 126. Az egész vers: uo. 112–129.

28 „Az ősgyűrű: Ballada. Fráter Pál nógrádi első alispánnak ajánlva”, *Életképek* 3, 2. félév, 1. sz. (1845): 13–18.

29 KERÉNYI 2006, 103.

Van olyan verse is, amely ugyan viszonylag újnak számított, s első folyóirat-publikációjakor még ott is volt a keletkezés időpontja alcímként, de a kötetből ezt is elhagyta: pedig ez egyértelmű utalás lett volna arra, hogy a mű a kényszersorozás ideje alatt keletkezett. A *Gáspár bácsi* című versről van szó, amely az első közlés szerint „Cremona 1850. december 18-án” íródott³⁰ – ám Lisznyai valamilyen okból ezt is elrejtette kötete olvasói elől.

Mindazonáltal ezek a kötetek (s még inkább a későbbiek) arról tanúskodnak, hogy Lisznyai felhagyott az egységes szerkesztés szándékával: újabb gyűjteményei egyre terjedelmesebbek lettek, belső cikluscímek is tagolták őket – mindez azonban nem a változatosság, hanem a terjengősség és az átgondolatlanság jele lett. Apró, de sokatmondó figyelmetlenség: az *Uj palócdalok*ban ugyanaz a vers kétszer is szerepel, egyszer *Hat ökrös gazda*, másszor *Hatökrös gazda* címmel...³¹ Lisznyai a régi ötleteihez is a korábbi egységes koncepció nélkül próbált meg visszatérni. Nemcsak a palócoság egyre mechanikusabbá váló reprízét tartotta így fenn, hanem első kötetére is megpróbált rájátszani: az *Uj palócdalok*ban például felbukkant egy tizenegy, elég gyöngye versből álló kisciklus, *Őszi dalok* címmel, amely még csak az első kötet körvonalait sem tudta fölidézni (bár tagadhatatlanul visszautalt rá).³² A *Madarak pajtása* című kötetben az előszó még hangsúlyozni kívánta egy újabb, az első két kötetéhez hasonló, de más metaforika (a madarak) köré épülő kompozíció szándékát. A versgyűjtemény mégis elegyessé és szétesővé vált, hiszen a – be nem vallott – gyűjteményes jelleg mellett a teljesen heterogén jellegű újabb költemények átfogó dokumentálását is magára kívánta vállalni, s ez keresztelte az egységes metaforika megteremtésének igényét.³³

Lisznyai termékenységét kötetei nem is tükrözték teljesen: a folyóiratokban s egyéb kiadványokban publikált verseinek csak egy részét tartalmazták gyűjteményes kötetei. Ráadásul több nyoma van annak, hogy megpróbált újabb és újabb ciklusokat létrehozni, ám aztán ezek sem lettek alkotóelemei a köteteknek. Lírájának egyik jellegzetessége a sajátosan értelmezett alkalmiság volt: ez nem csupán az igen könnyű kézzel létrehozott, hevenyészett versszerkesztést jelenti, hanem azt is, hogy bármilyen helyi témára és alkalomra képes volt költeménnyel reagálni. Ha mindezt Petőfi gyakorlatával vetjük össze, látványos lesz a különbség: Petőfi az alkalmiságot igyekezett mindig alárendelni annak az igen változatos én-

30 LISZNYAI 1856, 262–265. A vers eredetileg a *Hölgyfutár* 1851-es évfolyamában jelent meg; az első publikáció pontos címleírását lásd később: 215.

31 Lásd: LISZNYAI 1858, 57–59, illetve 219–221.

32 LISZNYAI 1858, 75–99.

33 Salamon Ferenc kritikáját a kötetéről lásd: *Budapesti Hírlap*, 1856. febr. 6., [2]; kötetben: SALAMON 2018, 243–246.

koncepciónak, amely a lírai szubjektum megteremtésével függött össze; s noha rá is jellemző volt a hihetetlen könnyű kézzel létrehozott versek nagy száma (s ezek között persze számos gyöngébb darab is akad), ezek nem voltak olyan mechanikusan sokszorosított darabok, mint a jóval kisebb tehetséggel alkotó Lisznyainál, akinél nemcsak a palócság jelentette a visszatérő háttérrel, hanem bárhol járt is, az adott helyet hihetetlenül könnyedén meg tudta verselni – persze lírai sémák alkalmazásával és halmozásával. Ez nagyban megkönnyítette számára a majdan, 1859-től beindított dalidók működtetését, s elősegítette azt, hogy bizonyos rövid, kisnyomtatványként funkcionáló kiadványokban több alkalmi versezete is megjelenjen. Ezeket aztán nem is emelte ki ezekből az efemer, személyes státuszukból, azaz gyűjteményes köteteibe nem válogatta be őket.

Lisznyai kötetei között egészen különleges helyet tölt be az 1858-as *Szerелеm könyve*.³⁴ Ez ugyanis nem szerzői kötet, hanem egy antológia, amelyet Lisznyai és Ruttkay Gyula³⁵ állított össze, tematikus alapon és irodalomtörténeti kitekintéssel: a kiválogatott lírai versek ugyanis a magyar irodalom vonatkozásában Tinódi Lantos Sebestyéntől indulnak, s érnek el a jelenkorig, de van világirodalmi kitekintése is, amely pedig rövid és sajátos bepillantást enged a szerelem témáját körüljáró költeményekbe. Érdekes, hogy Arany János egyfelől a *Katalin* egy részletével, másrészt a Mirza-Shaffytól származó – egyébként alighanem németből – átültetett *Zuleikához* fordítójaként van jelen az antológiában.³⁶ A némileg extravagáns megjelenésű könyv piros betűvel van nyomva, ami elég zavaró egyébként, s válogatása sem minősíthető következetesen értékelvűnek, ám ennek ellenére feltétlenül méltó a figyelemre, több okból is. Egyrészt azért, mert ez irodalomtörténeti kánont is jelent, s ebből a nézetből Lisznyai képe a magyar irodalomról tágasnak látszik és egyáltalán nem irányzatosnak, másrészt a kortárs irodalom vonatkozásában különösen tanulságos megnézni, hogy Lisznyait mennyire nem befolyásol-

34 LISZNYAI ÉS RUTTKAY 1858; A könyv programját maga Lisznyai foglalta össze egy nyílt levélben: *Nővilág* 1, 47. sz. (1857): 745. A könyv a következő év elején jelent meg. Rövidesen megjelenendőnek említi a következő híradás: *Hölgylfutár* 9, 20. sz. (1858): 79. Megjelenéséről tudósít: *Divatcsarnok* 6, 16. sz. (1858): 254.

35 Róla igen keveset lehet tudni, a Szinnyei-féle írói lexikon is éppen csak regisztrálja, s ezt az antológiát tekinti a főművének. Egy érdekes (bár egyelőre ellenőrizhetetlen) adatot róla a festő Balogh Zoltánnak a Lisznyaihoz írott levelében találhatunk: „A szerelem könyvére itt [a levél alighanem Bécsben keletkezett – Sz. M.] nem igen akarnak előfizetni. Mindegyik azt kéri, hogy ki az a Ruttkai? Hogy is szövetkezhettél olyan emberrel ki a cousinomnál Benyovszky Oszkárnál ez[elött] inas volt.” Balogh Zoltán Lisznyai Kálmánnak, [hely és dátum nélkül], OSZK Kt. Levelestár.

36 LISZNYAI ÉS RUTTKAY 1858, 5–6, 381–384. A *Katalinnak* ezt a részpublikációját az új kritikai kiadás nem regisztrálta: AJM Elbeszélő költemények, 872.

ták bizonyos kritikai szembenállások hadállásai – például a Lisznyairól egyébként kritikusként fölöttébb elmarasztalóan nyilatkozó Gyulai Pál hét (!) verssel van jelen a kötetben.³⁷ Bizonyos szerzők beválogatását pedig Lisznyai lábjegyzetben indokolta meg, s ennek vannak irodalomtörténeti tanulságai is. Gróf Balassa Bálint esetében – aki természetesen nem azonos a „nagy” Balassi Bálinttal – a következőképpen hangzik a kommentár:

E költeményt báró Balassa Antal kedves barátomtól kaptam, mint kékkői várának régi irattárában talált új jelenséget. S kinyilatkoztatta előttem, hogy ez újonnan fölfedezett 2-ik Balassa Bálint szinte hős és költő verseit, arcképével együtt, úgy szinte a másikat, a jövő tavaszra kiszándékozik adni díszkiadásban életírásukkal egyetemben. – s úgy hiszem, ezzel tisztelt barátom, mint az ő Balassák méltó unokája, a szépirodalom történetét illetőleg közérdemű tettel fog járulni a magyar költészet nemzetileg elhagyott oltárához.³⁸

Mindez azért érdekes, mert ez a közlés még azelőtt jelent meg (s Lisznyai kommentárja is így értelmezendő), mielőtt felfedezték volna az ún. Nagyciklust tartalmazó Balassa-kódexet, azaz nem a jelenleg ismeretes, nagy költői életmű mellé akartak ekkor beiktatni egy érdekes, de kisebb költőt, hanem az akkor csak töredékesen ismert teljesítmény mellé egy egyenrangú másikat (ezért minősült a másik Balassa „szinte [azaz szintén – Sz. M.] hős és költő”-nek).

A másik érdekes adalék Katona József verseinek kézírata szempontjából jelent újdonságot (a kritikai kiadás ugyanis nem tud ennek részleteiről). Lisznyaiék ugyanis közlik Katonától *A boldog éj* című verset (azzal az alcímmel: „A »Bánk bán« költőjétől”);³⁹ ehhez járul a következő lábjegyzet: „A Hölgyfutár szerkesztősege egy becses kézirat birtokába jutott, mit közelebb, mint az irodalom drága ereklyéjét, a múzeumnak kézbesített. Ez a kézirat »ifj. Katona József« versei, sajátkezüleg leírva, miknek hitelességét Udvarhelyi Miklós veterán színész s a »Bánk bán« nagy költőjének kortársa és barátja, megerősítésével igazol.”⁴⁰ A kritikai kiadásból jól nyomonkövethető, hogy a versesfüzetre Gyurinka Antal szentesi káplán talált rá (hogyan miként és hol, nem tudni), s a találatról a Családi Lapok 1854-es évfolyam adott hírt, egy Katona-vers (*A Holdhoz*) közlésével. Innentől

37 *A távolból; Miért kellett...; Midőn elindult; Virágnak mondanálak...; Mi hűn szeretsz...; Rajtam ne csodálkozzatok...; Fáradt vagyok.* Lásd: LISZNYAI ÉS RUTTKAY 1858, 296–299, 299–300, 301–302, 303–304, 305, 306–307, 307–308.

38 LISZNYAI ÉS RUTTKAY 1858, 26.

39 A kritikai kiadásban a címe: *A boldog Éjj.* KATONA 2001, 38–39.

40 LISZNYAI ÉS RUTTKAY 1858, 198.

azonban csak hézagosan követhető a kézirat útja. Orosz László a jegyzetekben azt a feltevést fogalmazza meg, hogy alighanem Ney Ferenchez, a Családi Lapok szerkesztőjéhez került a kézirat, s onnan juthatott Tóth Kálmánhoz – mert az bizonyos, hiszen rá van jegyezve a kéziraatra, hogy 1859. október 29-én Tóth Kálmán adományozta a „Széchenyi-országos könyvtárnak”.⁴¹ Tóth Kálmán szerepét azonban jelentősebbnek vélhetjük a kézirat történetében, s nem kell feltételeznünk Ney Ferenc közvetítő szerepét (bár ezt mindenestül kizárni sem lehet): ugyanis a Hölgyfutár, amelynek ekkor Tóth Kálmán a szerkesztője, 1857-ben a nyitólapján közölte *A boldog éj* című Katona-verset, s hozzá szó szerint azt a jegyzetet, amelyet az imént Lisznyaiék antológiájából idéztem.⁴² Merthogy Lisznyai természetesen nem a kézirat alapján dolgozott, hanem a Hölgyfutárt vette alapul, s még a „Szerk.” aláírással megjelent, azaz minden bizonytalanságtól mentesen Tóth Kálmántól származó jegyzetet is egy az egyben átvette (és saját nevét írta alá). Azaz 1857-ben Tóth Kálmán azt jelentette be, hogy az ő (pontosabban: a Hölgyfutár szerkesztőségének) birtokába került Katona versesfüzete, s hogy az eredetiséget Udvarhelyi Miklós igazolta: ez a rájegyzés is rajta van a kéziraaton, a dátuma 1857. szeptember 15-e, azaz korábbi, mint ez az első verspublikáció a Hölgyfutárban. Jogosan feltételezhető hát, hogy a hitelesítés ötlete is Tóth Kálmántól származik, s ő addig nem is állt elő ezzel az irodalomtörténeti lelettel, amíg nem igazolta egy kortanú Katona József kézírásának eredetiségét. Az is újdonság a kritikai kiadáshoz képest, hogy ezek után viszont Lisznyaiék egy évvel későbbi antológiája népszerűsítette az első között (s a Hölgyfutár után) Katona költészetét. Ne feledjük: Lisznyai szoros kapcsolatban volt Tóth Kálmánnal – úgy is, mint a Hölgyfutár állandó költője (erre nézvést lásd a Függelékben közölt bibliográfiát az itt publikált Lisznyai-versek menyiségéről), s úgy is, mint ennek az antológiának a szerzője: Tóth Kálmán nagyon sok (tán az sem túlzás: aránytalanul sok) verssel van jelen ebben a válogatásban.

Lisznyai ebben az antológiában egy kisebb kötetre elegendő verssel, összesen 21 darabbal szerepel: 1858-ban ez a harmadik terjedelmes publikációja két önálló kötete mellett.⁴³ S voltaképpen egy harmadik válogatási szempontot reprezentál: az ide beválogatott, többnyire rövidebb versek dalszerű szerelmes versek (bár Lisznyainak igen kevés formaérzéke volt, így tiszta ritmusképletek vagy dallamszerűség ezekben a verseiben is csak nehezen fedezhető fel).⁴⁴ Ezért is lehet kü-

41 KATONA 2001, 170–171.

42 *Hölgyfutár* 8, 223. sz. (1857): 979.

43 LISZNYAI 1858; LISZNYAI 1858a.

44 Az itt szereplő versei: *Öröküdvösség virága; Mit bűg a vadgalamb?; Gyenge bú, gyenge bú; Hold, hold, hold!; Nem tudom én...; Megcsókolnálak; Mikor álmodsz; Ugy szeretlek; Alig van egynehány; Jó tanuló; Édes boldogtalanságom!; Fehér liliumra...; Két kis fekete nap; Hej ezelőtt...; Azt gondoltam...;*

lön jelentősége annak, hogy az utolsó itt szereplő költeménye a *Kármán és Fanni* [sic!] címet viseli, s ez egyértelműen a Kármán Józsefnek tulajdonított, 1794–95-ös regény világára utal vissza:⁴⁵ ez a vers ugyanis kifejezetten hosszú kompozíció (ennek megfelelően kellően széteső is). Ám fölöttébb érdekes, mert egy olyan Fanni-víziót fogalmaz meg, amely egyedülálló a regény 19. századi értelmezés-történetében: Kármánt és Fannit mint egymásért mindent feláldozó, s egymásért meg is haló szerelmespárt jeleníti meg – s ez vagy teljesen szuverén értelmezés, vagy Lisznyai túlságosan régen olvasta a regényt, mert a *Rómeo és Júlia* kódja szerint nem éppen problémamentes a szöveg interpretálása, ugyanis nem kézenfekvő, hogy Kármán vajon hogyan és mikor halt meg Fanniért.

Lisznyai 1850-es, 1860-as évek publikálási gyakorlata részben persze alkalmazkodott az újjáalakult sajtópiac megváltozott feltételeihez (az 1840-es évek divatlapjai közül egy sem élte túl a korszakváltásokat), részben viszont azokon az alapokon épült föl, amelyek már korábban is hozzátartoztak a költő kapcsolatrendszeréhez. Lisznyai szerzője lett olyan új orgánumoknak, mint a *Családi Lapok*,⁴⁶ *Budapesti Viszhang*,⁴⁷ *Déliab*,⁴⁸ *Nefelejts*,⁴⁹ *Vasárnapi Ujság*,⁵⁰ *Pesti Napló*,⁵¹ *Divatcsarnok*,⁵²

Aranykedvem; Elámulum; Nagy a bajom; Hejehuja...; Arcodon elemerengve; Kármán és Fanni. Lásd: LISZNYAI ÉS RUTTKAY 1858, 206, 207–208, 208, 209, 210, 210–211, 211, 212, 212–213, 213, 214, 215–216, 216–217, 217–218, 218–219, 219–220, 220–221, 221, 222, 223, 224–228.

- 45 A vers korábban megjelent: „Kármán és Fanni: Vizsontüdvözetül Boruthnak”, *Szépirodalmi Közlöny* 1, 2. sz. (1858): 656–658.
- 46 „Egy kereszties dalnok szabadulásakor (Sz. Lajos idejéből)”, *Családi Lapok* 1 (1852): 102–104; „A tavasz”, uo, 221; Aristogiton Cenóbiához, egy görög rabhölgyhöz (Görögből szabadon), *Családi Lapok* 3 (1854): 370–371; „Krisztus mennybemenetele (Legenda)”, uo., 452–454.
- 47 „Uj palócz dallok XIV: Egy fogolynak dala a török-magyar korban”, *Budapesti Viszhang* 1, 2. félév, 13. sz. (1852): 401; „Igaz magyar vér”, *Budapesti Viszhang* 1, 1. félév, 24. sz. (1856): 198. Az évfolyam-számozás furcsaságát az magyarázza, hogy az időközben megszűnt lap 1856-ban újraindult.
- 48 „Palócz alföld: Tárkányi Bélának látogatásom emlékeül”, *Déliab* 1, 2. félév, 25. sz. (1853): 781.
- 49 „Az idei tavasz”, *Nefelejts* 1, 8. sz. (1859): 86; „Egy magyar főrangú hölgyhöz”, *Nefelejts* 2, 40. sz. (1860): 469.
- 50 „Nemzeti dal”, *Vasárnapi Ujság* 3, 21. sz. (1856): 179; „Komámasszony”, *Vasárnapi Ujság* 3, 26. sz. (1856): 218.
- 51 „A rom sasai”, *Pesti Napló*, 1854. dec. 6., [1]; „A történet viszhangja”, *Pesti Napló*, 1854. dec. 27., [1].
- 52 „Nem voltam boldogabb...: [Örökzöldlombok Idámnak I.]”, *Divatcsarnok* 1 (1853): 1075; „Örökzöldlombok Idámnak II.: Tavaszai áldomás”, uo., 1155–1156; „Örökzöldlombok Idámnak III.: Szőke üdvösség”, uo., 1245; „Örökzöldlombok Idámnak IV.: Szerelmem visszhangja”, uo., 1329; „Örökzöldlombok Idámnak V.: Nőm apotheosisa”, uo., 1389; „Örökzöldlombok Idámnak VI.: Mennyei verőfény”, uo., 1458–1459; „Camoens”, *Divatcsarnok* 2 (1854): 131; „Örökzöldlombok Idámnak VII.”, uo., 873; „Degré arcképehez: Eger és Gräfenberg. 1854.”, uo., 1249–1256; „Lemondók 2.”, *Divatcsarnok* 3 (1855): 784–785; „Korvín kegyencze: Ballada”, uo., 1061–1067; „Csecsemőszeretet”, *Divatcsarnok* 4 (1856): 184–187; „Pacsirtadal”, uo., 280–281; „Szívbeli tél”, *Divatcsarnok* 5, 6. sz. (1857): 272; „Ilonka dala”, *Divatcsarnok* 6, 13. sz. (1858): 197; „A tavasz mint szerelmes leány”, *Divatcsarnok*

Napkelet,⁵³ Nővilág,⁵⁴ Kalauz,⁵⁵ Képes Ujság,⁵⁶ Vadász és Versenylap,⁵⁷ Magyar Néplap.⁵⁸ Ez igen kiterjedt irodalmi kapcsolatrendszerre mutat. Ezt nyilván befolyásolták korábbi és régebbi ismeretségek, barátságok is (Vahot Imre személye és újabb lapvállalkozásai, a Tízek Társaságából ismert Bérczy Károly mint a Vadász és Versenylap szerkesztője, vagy akár Szilágyi Virgil a Budapesti Viszhang élén), ám ez a lista alapvetően inkább azt jelzi, hogy Lisznyai bárhová hajlandó volt verset adni. Fontos változás azonban az 1848 előtti publikációs gyakorlatához képest, hogy most már meg lehet nevezni azt az orgánomot, amelyhez zömmel kapcsolódtak a művei: Lisznyai az 1850-es években egyértelműen a Hölgyfutár költőjévé vált.⁵⁹ S ez nemcsak egyszerűen mennyiségi kérdés (mert azért az látható, hogy Lisznyai a Divatcsarnokban is igen sokat publikált): maga a folyóirat is úgy tartotta számon Lisznyait mint reprezentatív költőt – itt közölt verseinek majd mindegyike a lap élén volt olvasható, s folyamatosan hírt adtak életének és pályájának fontos mozzanatairól is, illetve a halála után az emlékét ápolni kívánó, vagy éppen az árváinak a megsegítését célzó rendezvényekről. Sőt, a lap vizuálisan is megjelenítette Lisznyai odatartozását: az 1852-es évfolyam egyik számának műmellékleteként megjelenítette a költő Barabás Miklós készíttette portréját is.⁶⁰ Lisznyai felbukka-

7 (1859): 509–510; „Hegedüsne halálára”, uo., 601–602; „Atalaidák I.: Első hatás; II.: A költő; III.: Mivé tettél; IV.: Kedves csalódás”, *Divatcsarnok* 8 (1860): 290–291; „Atalaidák V.”, uo., 314; „Atalaidák VI.: Voltunk együtt...”, uo., 348.

- 53 „Báthory István”, *Napkelet* 4 (1860): 1; „A nap mint kalandor: Napkelet és napnyugat”, uo., 38; „Visszaszállt madarak”, uo., 83; „Családi rege-dal”, uo., 130–132; „Érmelléki: Pesti és debreczeni borcsarnoki dal”, uo., 178–179; „Magyar boristenítő dalok 2.: Tokaji”, uo., 209–210; „Husvétii áldomás: Halász Fánikának husvétii piros tojásul”, uo., 227–228; „Berzsenyi szobrának leleplezésére (Niklán, 1860. Junius 14.): Somsich Pál emlékkönyvébe”, uo., 401–402; „Oly sok szerettem”, uo., 457; „Nemzeti virág”, uo., 521; „Magyar boristenítő dalok 3.: Szerednyei”, uo., 689–690.
- 54 „Ketteskén: Mutatvány »Uj Palóczdalok« című most megjelent füzetből”, *Nővilág* 1 (1857): 613–614; „Egy esetem a sok közül”, *Nővilág* 3 (1859): 791; „Édes anya: Szilágyi Virgilinek, Tihamér fiam keresztanyjának, húsvéti piros tojásul”, *Nővilág* 4 (1860): 231.
- 55 „Kenderáztató”, *Kalauz* 1 (1857): 227.
- 56 „Istenhegy”, *Képes Ujság* 2 (1860): [Emléklap az Isten-hegyi kápolna felszentelési ünnepéjére], [338].
- 57 „Vadász dal: Báró Podmaniczky Frigyesnek üdvözlétül”, *Vadász és Versenylap* 2 (1858): 501–503.
- 58 „Tündér Ilona: Rege a napimádó magyar őskorról”, *Magyar Néplap* 2, 10. sz. (1857): 78–79.
- 59 Az 1850-es és 1860-as években ez már olyan mennyiségű verspublikációt jelent, hogy ezt lehetetlen az eddigi módszert követve, lábjegyzetben regisztrálni; ezért kénytelen vagyok függelékben megadni Lisznyai itt publikált verseinek bibliográfiai jegyzékét.
- 60 A sokszorosított portré a következő szám melléklete volt: *Hölgyfutár* 3, 255. sz. (1852). A képet Lisznyai ikonográfiája a 2. szám alatt tartja számon, s itt az olvasható, hogy a november 13-i szám melléklete volt – én mindenesetre az OSZK mikrofilmjén egy valamivel korábbi számhoz hozzárendelve találtam meg: vö. KÖRMOECZI 2000, 325.

nása az Őrangyal című almanach 1852-es kötetében pedig egyáltalán nem meglepő, ha számontartjuk korábbi, 40-es évekbeli szereplését ebben a vállalkozásban. Itt közölt versének (*Szent László csókja*) pedig az az érdekessége, hogy ez ugyanaz a szöveg, amelynek az első strófáját ugyanebben az évben, a *Palóc dalok*ban palóc dialektusban közölte, csak ott a versnek nem volt címe⁶¹ (s ezzel a vers ki is lógott a kötet egészéből, amely nem alkalmazta a tájnyelvi kiejtés fonetikus rögzítését) – csak itt teljesen a helyesírási normának megfelelő alakban olvasható; azaz Liszniai ezt oda s vissza alakítható versszöveggként gondolta el, s mivel itt a szöveggörnyezet nem igényelte, nem emelte ki a palóccságát.⁶² Aminek viszont egyre nagyobb jelentősége lett Liszniai számára, azok a különböző alkalmi, jótékonyági albumok voltak – láttuk ugyan, hogy korábban is jelen volt ilyen kiadványokban, de ezekben az évtizedekben egyre több ilyen jellegű gyűjtemény jelent meg. S noha az ezekben való szereplés – éppen a jótékonyág szándéka miatt – anyagi értelemben nem jelentett bevételt, de az ismertség szempontjából fontos volt az itteni jelenlét, s erről Liszniai nem is mondott le. Csak néhány példa arra, hogy mely kiadványokban olvashatunk Liszniai-verseket: a komáromi tűz- és vízkárosultakat támogató *Romemlékek*, a *Gyulai árvízkönyv*,⁶³ az orosz csapatoktól porig égetett Losoncot támogató *Losonci Phoenix* második kötete, a *Huszárok könyve*⁶⁴ vagy éppen a Fánecs Lajos színész és rendező hátrahagyott árváit segíteni szándékozó *Fánecsyalbum*.⁶⁵ Verseinek egy része kisnyomtatványként, alkalmi versként jelent meg, s ezek aztán bele sem kerültek a kötetéibe; jelentős kivétel a Liszt Ferenc tiszteletére írott vers, amely eredetileg színházi szóróvers volt⁶⁶ (azaz Liszt 1856-os, a Nemzeti Színházban tartott koncertjén a hallgatóság között osztották szét), ám ezt a szöveget Liszniai nemcsak fölvette az *Uj palócdalok*ba, hanem kifejezetten kötetnyitó művé is avatta. S mindezt egy olyan lábjegyzettel, amely nemcsak ezt a keletkezéstörténetet tartalmazta, hanem a vers következményeit is: Liszt ugyanis, miután tudomást szerzett a vers szerzőjének kilétéről, személyesen látogatta meg

61 A kötet második kiadását idézve: LISZNYAI 1852, 150.

62 „Szent László csókja”, *Őrangyal: Vallási almanach honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve 1852*, szerk. SUJÁNSZKY Antal, 268–270 (Pest, Emich Gusztáv, 1852). Recenzió a kötetéről: *Pesti Napló*, 1851. dec. 22., 1.

63 „Babonás nap, Palócdal”, in SZATHMÁRI 1856, 101–104.

64 *Egy huszár őrmester siralma Mecseri generális koponyája fölött; Huszár lénung; Gvadányi, magyar huszárgenerális; Huszár reteráda: vagy akárhogy győz a huszár*. Lásd: SZELESTEY 1858, 5–7, 28–29, 40–46, 59–60.

65 „Virágőrült: Regedal”, in SZILÁGYI V. 1855, 132–133.

66 A szóróvers szokásáról lásd: KERÉNYI 2005a.

a beteg költőt, elbeszélgetett vele, s ígéretet tett egy verse megzenésítésére.⁶⁷ Tudtommal ebből a kompozícióból nem lett semmi. Úgy tűnik, erre a kapcsolatra, illetve ezen kapcsolat felmutatására Lisznyainak szüksége volt, s ezért emelte ki az alkalmiságból ezt a költeményét. Mi több, ez magyarázhatta azt is az egykorú olvasók számára, hogy az *Új palócdalok*at miért „Liszt Ferencnek, zongorakirály- és zeneköltőnek: látogatási viszonzásul” ajánlotta.

Az ekkor már rendkívüli termékenységgel alkotó (s ezzel együtt igencsak felületes és igénytelenné váló) Lisznyai tehát a korabeli magyar irodalmi élet egyik mindenhol jelen lévő figurájának számított. Így aztán belekerült a korszak reprezentatív költészeti gyűjteményeibe is – mondhatni, szinte természetes módon: a kortárs és a közelmúlt magyar költészetét bemutató, 1857-es antológiában például négy verssel szerepelt.⁶⁸ A Heckenast Gusztáv gondozta, műfajpoétikai kiindulású ballada-gyűjteményben három verssel van jelen (a kötet élén egyébként Arany portréja látható, s Arannyal indul, már csak azért is, mert a kötet ábécérendben szerepelteti a szerzőket, s Aranyt nyolc vers képviseli).⁶⁹

Lisznyai valóban beérkezett.

S nemcsak költőként, hanem a költőt a nyilvánosság előtt megjeleníteni képes személységként is.

Mindehhez ugyanis azt is hozzá kell számítanunk, hogy Lisznyai személyes megjelenéseikor öltözékével és viselkedésével igyekezett megfelelni annak a személyiségképnek, amelyet a *Palóc dalok* lírai énként megkonstruált; ezt jól mutatja az is, hogy amikor a *Hölgyfutár* mellékletként közölte Lisznyai arcképét, az előzetes beharangozáskor külön hangsúlyozták: „érdekességét az is emeli, hogy költő eredeti palóc dolmányban van lerajzolva.”⁷⁰ Az új szerkezetű sajtópiac működésének és népszerűség-növelő mechanizmusainak a felismerése mutatkozik itt meg, ám ez az eljárás voltaképp csak visszautal az 1840-es évek nyilvánosságára: akkor Vahot Imre saját lapjának költőszáját, Petőfit igyekezett a népies költemények szerzőjéhez illőnek elképzelt, a „Pesti Divatlap élő divatképe”-ként jártni, hogy így szolgáljon két lábon járó reklámként. Petőfi azonban mintegy fél év múl-

67 „Liszt Ferencnek (Pest, 1856. szept. 8.)”, in LISZNYAI 1858, V–XV. Vö. még a Liszt látogatásáról szóló sajtóhírrrel: *Budapesti Viszhang* 1, 39. sz. (1856): 314.

68 *Szerelmes levél; Szerelmevőirasztó; Édes hazám; Titkos szerelem*. Lásd: *Magyar költők könyve* 1857, 99–100, 159–160, 195–196, 341–344.

69 *Keglevics Viola; Zrínyi leánya; A kis varangy*. Lásd: *Magyar balladák könyve* 1860, 1:164–168, 169–172, 173–179.

70 *Hölgyfutár* 3, 219. sz. (1852): 886. Az arckép elkészülésének jogi és pénzügyi bonyodalmairól lásd: Nagy Ignác Lisznyaihoz intézett, 1852. szept. 23-i levelét (OSZK Kt. Levelestár).

va megszabadult ettől a számára túlzott kötöttséget jelentő image-tól.⁷¹ Az ötvenes években Vahot hasonló ötletére Liszniai tökéletesen alkalmasnak bizonyult. Elgondolkodtató, hogy Török Zsigmond szerint Vahotnak Liszniai korai halálában is komoly szerepe volt: „Pedig szeretett ám mulatni, fájdalom, ez vitte őt korai sírjába is! / Isten nyugtassa szegény Vahot Imrét, sok része van benne, hogy oly korán elvesztettük őt.”⁷² Az utalás nyilván arra akart célozni, hogy Vahot – nem utolsósorban a „költői estélyek” szervezésével – belevitte Liszniait abba az életformába, amely az iszákossághoz, és így közvetve a korai halálhoz is elvezetett; a kérdésre még visszatérek a későbbiekben. Liszniai ezen társadalmi szerepben való rögzítéséhez az 1850-es években egy új médiumot is igénybe vettek, alkalmazkodva a technikai fejlődéshez: a Váci utcán cifraszűrben és fokossal történnő demonstratív sétálás mellett, ami még a fiatal Petőfi feladata volt, felbukkant a fénykép.⁷³ Fönmaradt ugyanis Liszniai hagyatékában több olyan, az 1850-es években készült fotográfia, amely ezt az öltözéket és ezt a költőtípust dokumentálja – nota bene: három képen Liszniai éppen Vahottal együtt van megörökítve, árvalányhajas kalapban, magyaros öltözékben.⁷⁴ Liszniai számára azonban ez a stilizált népies öltözék mégiscsak jelmez volt: az emlékezések arról számolnak be, hogy nem volt rá jellemző kizárólagosan ez a viselet, hanem a korabeli európai divatirányzatoknak megfelelő ruhákat is hordott társasági alkalmakkor. Vadnai Károly a nekrológiájában például így fogalmazott: „A társas életben igen szerették. Most szalonokban járt, finom, előkelő nőket gyönyörködtetve társalgásával és élénk ötleteivel; majd csárdákban mulatott, hol a pohár kézről kézre járt.”⁷⁵

71 Erről lásd: VAHOT [1884], 14–15.

72 TÖRÖK ZSIGMOND 1882, 97.

73 Bányai Elemér egyik cikkében az ötvenes évek írói fotográfiáit – nem túl mély reflektáltsággal ugyan – egyértelműen a mentalitást kifejező beállítások szempontjából kísérelte meg elemezni, utalva a Liszniait ábrázoló egyik felvételre is: [BÁNYAI] 1914.

74 A fényképhagyaték létéről (két fénykép közlésével) a *Vasárnapi Ujság* 1906-os évfolyama adott először hírt, abból az alkalomból, hogy Liszniai fiainak jóvoltából az anyag a Nemzeti Múzeum tulajdonába került: [n. n.], „Írói fotográfiák”, *Vasárnapi Ujság* 53. 33. sz. (1906): 535–536; lásd még [n. n.], „A palócok költője: Lisznay Kálmán hagyatéka”, *Budapesti Hírlap*, 1906. dec. 5., 14; Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja 1911 (Budapest: Világosság Könyvnyomda, 1911), 105–106. A leginformatívabb ismertetés mindazonáltal Bányai Elemérnek köszönhető: [BÁNYAI] 1906. A 45 daraból álló fényképhagyaték lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3754. Liszniai ikonográfiáját (s benne a róla készült fényképek leírását is) lásd: KÖRMCZI 2000, 325–329. Az 1906-ban a Nemzeti Múzeum tulajdonába került Liszniai-hagyatékot egyébként csak 1930-ban leltározták be és osztották szét a különböző gyűjteményekbe (vö. OSZK Kt. Leltári napló 1927–31. 1930–28. szám). Nem kapkodták el.

75 VADNAI 1863; VADNAI 1886, 173.

FERENC JÓZSEF 1857-ES LÁTOGATÁSA: EGY LEHETSÉGES REAKCIÓ MENTALITÁSTÖRTÉNETI TÁVLATAI

Lisznyai életformájának sajátos vetületét tette láthatóvá az a történelmi pillanat, amikor is 1857-ben Ferenc József Magyarországra látogatott. A hivatalos lap, a Budapesti Hirlap 1857. május 5-i számának élére került, névtelen verset¹ ugyanis Lisznyai írta meg;² ezt félreérthetetlenül bizonyítja az utókor számára az az általa aláírt nyugta, amelyet ötven forintról állítottak ki, s amely a császári körút számadásainak levéltári anyagában maradt fenn.³ Nem ez az első és egyetlen alkalom, hogy Lisznyai alkalmi verset írt, s ráadásul ezt névtelenül publikálta: egy ilyen esetet már említettem, ilyen volt a Liszt Ferenc 1856-os koncertjére írt szóróvers is – ez sem volt névvel jegyezve, tehát Lisztnek külön fel kellett hívni a figyelmét arra, ki is az alkotója. Nyilván persze egészen más eset volt ez az üdvözlő vers. Egyrészt ugyanis nem tudjuk, járt-e fizetség a Lisztet üdvözlő versért, másrészt pedig – s ez a fontosabb – Ferenc József üdvözlése tagadhatatlanul politikai gesztusként volt értelmezhető, míg Liszt Ferencé nem.

Lisznyai maga persze nem nevezte meg saját magát a vers szerzőjeként. Volt azonban a kortársak között olyan, aki számára azonban enélkül is nyilvánvaló volt, hogy a vers szerzője Lisznyai. Arany János egy Nagykőrösön írott, Tompá-

1 „Költői üdvözlés”, Budapesti Hirlap, 1857. máj. 5., [a lap élén, lapszám nélkül].

2 Gerő András tehát tévedett, amikor a *Vasárnapi Ujság* 1857. máj. 3-i számában megjelent, *1857. május 4-én* című verset tulajdonította Lisznyainak; ilyenformán természetesen az erre épített következtetései sem állják meg a helyüket: GERŐ 1988, 83–84.

3 A nyugta létéről – Angyal Dávid kutatásai és segítségével alapján – hírt adott: TOLNAI 1928. Ezzel Tolnai saját korábbi cikkét bírálta fölül, ahol – ingatag morális érveléssel – igyekezett kizárni Lisznyai szerzőségét: TOLNAI 1924.

nak szóló levelében pontosan rögzítette a tényt – anélkül egyébként, hogy bármiféle baráti információra hivatkozott volna: „Olvastad-e a bárányfelhős verset? Ha igen, úgy értesz engem, ha nem, akkor nem magyarázhatom ki jobban. L-[i] szny-[a]lynak becsületére válik, ugy-e? Engem is felszólított az a jó ur, aranyokat ígérve sokat, sokat, de én legjobb akarat mellett sem tehetém meg, beteges állapotom miatt.”⁴ Arany, aki a Szász Károllyal közösen rögtönzött, már emlegetett paródiája szerint igen jól ismerte Lisznyai stiláris közhelyeit, stílusérzéke alapján is fölismerhette a szerzőt. Mert hát sok rosszat el lehet mondani Lisznyai költészetéről, de hogy ne lett volna markáns és egyedi stílusa, az nem állítható. Arany ekkor nem tartozott hozzá ahhoz a pesti író társasághoz, amely Lisznyaival napi érintkezésben volt; ennek a körnek a reagálására kizárólag Vadnai Károly visszaemlékezéséből következtethetünk: egyébként ez az egyetlen olyan – igaz, utólagos perspektívából született – szöveg, amely részletesen és narratív formában foglalkozott az eseményekkel.⁵ Lisznyai gesztusának a megítélésekor az eddigi irodalomtörténeti szakirodalom szinte kizárólag moralizáló kommentárookra szorítkozott,⁶ s ezt azért igen nehéz kikerülni, mert a lélektani mozgatórugók föltárásához valóban nem áll rendelkezésünkre forrás. Furcsa módon azonban az irodalomtörténeti szakirodalom figyelmét jórészt elkerülte ez a Vadnai-szöveg,⁷ így az ott rögzített – lehetséges – magyarázat nem tekinthető közkeletűnek.

Ha Vadnai emlékezését elemezni próbáljuk, akkor az a feltűnő, hogy ő nem az ellenállás vagy behódolás dichotómiájában írja le Lisznyai választását, hanem rögzít néhány rendkívül figyelemre méltó mentalitástörténeti adalékot. Először is: Vadnai és a Hölglyfutár köré csoportosuló fiatal írók morális botlasként fogták föl azt, hogy valaki üdvözlő verset írt Ferenc Józsefnek, s ezért megkísérelték kiközösíteni Lisznyait. Csakhogy ennek az elhatározásuknak nem tudtak eleget tenni, mert Lisznyai eredendő szeretetre méltósága miatt képtelenek voltak rá huzamosabban haragudni. Ugyanakkor viszont Vadnai ugyanebben a gondolat-retorikai szerkezetben idézte föl az esztergomi bazilika 1856. augusztus 31-i fölszentelését, ahol is ugyanez az írói kör engesztelhetetlen megvetése jeléül levegőnek nézte Kuthy Lajost, miközben, sokatmondó módon, egyedül Lisznyai mer-

4 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1857. jún. 26., in AJÖM XVII, 72.

5 VADNAI 1886, 171–195.

6 A moralizáló megközelítésre példák: TOLNAI 1924; SZILÁGYI M. 1990.

7 Ennek ékes példája az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv vonatkozó fejezete (Somogyi Sándor munkája), amely az esetet mindössze így kommentálja: „Olvasói még azt is megbocsájtották neki [Lisznyainak – Sz. M.], hogy a Pestre látogatot császárt – nem tudni, miért – szolgálival verssel üdvözölte.” SÓTÉR 1965, 177.

te üdvözölni a Bach-huszárok uniformisában megjelenő egykori író-barátját.⁸ Az emlékezésnek ez a mozzanata azáltal lehet értelmezhető, hogy a kirajzolódó teljes Liszniai-pályakép tanúsága szerint (idesorolván a költő halála utáni, egyébként néhány év alatt elenyésző irodalmi kultusz elemeit is) Lisznynak valóban nem kellett az irodalmi élet morális ítéletét mint közösségi kirekesztést átélnie – szemben Kuthyval.

Ez a párhuzam szintén sokat segíthet abban, hogy Liszniai gesztusának egykorú megítélését tisztábban láthassuk. Kuthyt, aki az 1840-es évek egyik legnépszerűbb prózaírója volt, 1853 decemberében a nagyvárad kerület másodosztályú megyebiztosává nevezték ki, majd 1854-ben elsőosztályú megyebiztos lett.⁹ Kettejüknek tehát egészen más típusú „botlás” tulajdonítható: míg Liszniai esetében egyetlen üdvözlő vers, Kuthy esetében egy huzamosabb ideig tartó, saját kezdeményezésre létrejött hivatalvállalás. Ráadásul Kuthy megyebiztossá emelkedve gyakorlatilag szakított is az irodalommal, míg Liszniai végig költő maradt: ha a *Hölgyfutár* anyagát tekintjük reprezentatív mintavételnek, jól látható, hogy Kuthy 1853 előtt még íróként is jelen volt itt,¹⁰ ám hivatalnokként már egyáltalán nem, sőt, szinte az említés szintjén is elmaradt onnan. Vagyis Kuthy nem is törekedett arra, hogy írói mivolta folyamatosan fennmaradjon, s továbbra is része legyen az irodalmárok közösségének.

Kerényi Ferenc hívta fel arra a figyelmet, hogy Kuthy és Liszniai eltérő megítélésének a gyökere a Petőfivel és az 1840-es évek fontos irodalmi csoportosulása, a Fiala Magyarországgal való kapcsolatban keresendő.¹¹ Aligha arról van ugyan szó, hogy Petőfi egykori véleménye, amelyet amúgy nem is tett látványosan közzé, hosszú évekre determinálta volna a különböző írókról kialakított képet, ám a Kerényitől említett, Petőfihez kapcsolódó esetek jól jelezhetik, hogy a két író viselkedésének eltérései már 1848 előtt is polarizálták a véleményeket. Kuthy fényűző, az arisztokrata mintákhoz igazodó magatartása eleve irritálta Petőfit, s ezt ő környezete előtt nem is rejtette véka alá,¹² míg Liszniai rögtön afféle pajtásként viselkedett Petőfivel, már Pozsonyban történt megismerkedésük alkalmával is, s

8 Arról, hogy Liszniai valóban végig megőrizte a Kuthyval való barátságát, megemlékezik Lauka Gusztáv is: LAUKA [1879], 182, 186, 209.

9 A kinevezésre, illetve Kuthy hivatalba lépésére lásd a róla szóló alapos monográfia vonatkozó részét: VÖLGYESI 2007, 190–194.

10 Kuthy az 1850-es évek legelején még megpróbált íróként érvényesülni: uo., 157–179. A *Hölgyfutár*-ban 1852-ben például még novellát publikált: Kuthy Lajos, „Az ecsedi lidérc: Történeti novella”, *Hölgyfutár* 3, 1. félév (1852): 285–286, 289–290, 293–294, 297–298, 301–302, 306–307, 309–310, 313–314.

11 KERÉNYI 2005, 28–29.

12 Vö. VÖLGYESI 2007, 142–144.

utána majd tagja is lett a Petőfi szervezte nemzedéki író-csoportosulásnak, a Tíz-
 zek Társaságának. Vagyis kettejük közül Lisznyai viselkedett kezdettől úgy, mint
 aki igazi, céhbeli íróként szolidáris a kollégáival, Kuthy esetében ez nem (vagy
 alig) volt tapasztalható. Ez is befolyásolhatta azt, hogy az 1850-es években az író-
 társak és a közvélemény kinek s mi módon nézte el esetleges morális botlásait.
 Amennyire ez megítélhető, a közvélemény szemében az egzisztenciális szükség-
 ségből következő, kényszerű megalkuvások még elfogadhatók voltak, különösen,
 ha egyébként humánus és másokon is segítő tevékenység kapcsolódott hozzá-
 juk (ezért is maradhatott meg Lauka Gusztáv jó híre,¹³ s ezért sem emlegették föl,
 hogy Arany János is hivatalt vállalt Nagyszalontán a Bach-adminisztráció egyik
 szolgabírája, Kenyeres János mellett),¹⁴ ám Kuthy esetében ezek a mentőkörülmé-
 nyek nem érvényesültek. Ahogy Völgyesi Orsolya megfogalmazta: „Gyors hivata-
 li előmenetele, az új rendszerben való látványos érvényesülése a kortársak szerint
 nem következett, nem következhetett csak és kizárólag egzisztenciális kényszer-
 ből, még kevésbé valamiféle elvi következetességből, sokkal inkább jellemgyen-
 geségből és megalkuvásból.”¹⁵

Lisznyai üdvözlő verse azonban nem valamiféle látványos pályamódosítás
 jelzése volt, hanem egyszeri, előzmény és folytatás nélküli eset, amelyet ráadá-
 sul nem kísért az, hogy a költő dicsekedett volna a tettével, vagy legalábbis má-
 sokat is megpróbált volna meggyőzni cselekedete indoklásáról és helyességé-
 ről. Legalábbis ilyen típusú reakciót nem rögzített senki. Ráadásul Lisznyai – az
 adott körülmények között – igyekezett tisztességesen megoldani a feladatot. Az
 ő névtelen verse Ferenc Józsefet következetesen császárnak, feleségét pedig csá-
 szárnénak nevezte – amely közjogi értelemben jelentős különbség ahhoz képest,
 amit a látogatás alkalmával keletkezett egyéb versek némelyikében olvashatunk,
 ahol is királyról és királynéről esik szó.¹⁶ Vadnai Lisznyai saját magyarázatát így
 adja vissza: „S akármit gondoltok most, de megérjük valamennyien, hogy mikor
 e császárból majd király, ez ifjúból pedig férfi lesz, ő maga állít egy egész honvéd-
 sereget s atillában fog sétálni a Duna-parton.” Ez az önideológia, amelyet Vadnai

13 Lauka életstratégiájára lásd: KERÉNYI 2005, 27.

14 Arany életének erről az időszakáról lásd: SZILÁGYI M. 2017, 21–22.

15 VÖLGYESI 2007, 202.

16 Az 1857-es körút alkalmával keletkezett dicsőítő versekről lásd még: CZIGÁNY 1990, 77; valamint
 elsősorban Nagykőrösre vonatkozó helytörténeti, levéltári anyag alapján: KOVÁCS J. L. 2000.
 Megjegyzendő egyébként, hogy egyik cikk sem vetett számot azzal a levéltári állaggal, amelyben
 az 1857-es császári körutazás előkészítésének és lebonyolításának sokrétű, gazdag hivatalos
 iratanyaga található: MNL OL Abszolútizmuskori levéltár. Kaiser-Reise (D 120) Az utazás
 részletes feldolgozása: MANHERCZ 2012, 143–220.

– nyilvánvalóan egy utólagos perspektívából – beteljesedett próféciaként értelmez, láthatóvá teheti az üdvözlő vers megszületésének egyik fontos kontextusát: tudniillik azt, az elsősorban a magyar konzervatívokhoz kötődő és konkrét politikai remények formájában megfogalmazódó várakozást, hogy Ferenc József 1857-es magyarországi útja, ha jól sikerül, alapja lehet a megbékélésnek, s elvezethet a koronázás aktusában megerősített konszolidációhoz.¹⁷ Természetesen nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Lisznyai vállalkozása a vers megírására kizárólag ennek a többek által képviselt reménynek a jegyében történt (Vadnai visszaemlékezése ezen a ponton egyébként Török Jánoshoz, a Magyar Sajtó című lap szerkesztőjéhez köti ennek az illúzióknak a markáns képviseletét),¹⁸ hiszen a helyzet lehet sokkal egyszerűbb is. Talán jogos a gyanú, hogy Lisznyai, állandó pénzzavarral küszködve, aligha utasíthatott vissza egy ennyire jól fizető megbízást (az az ötven forint egyhatoda volt annak az összegnek, amelyért Müller Gyula örökaron megvásárolta legsikeresebb kötetét, a *Palóc dalokat*).¹⁹

Ezen a ponton érdemes fölidézni azt a korábban már elemzett, 1854-es esetet, amikor Lisznyai neve alatt a Budapesti Hírlapban megjelent a *Két Révay* című, folytatásos prózai elbeszélés, amelyet egyébként P. Szathmáry Károly írt. Sem előtte, sem utána Lisznyai nem volt szerzője a Budapesti Hírlapnak, viszont ez a publikáció magyarázhatja azt, hogy miért őt keresték meg a feladattal (ha hitelt adunk Arany már idézett utalásának, akkor nem kizárólag Lisznyaihoz fordultak, viszont őt már szinte előkészített módon kereshették meg mint a lap korábbi

17 A magyar konzervatívok megfogalmazta, 1857-es hódolati felirat születésének körülményeire lásd: SZÓGYÉNY-MARICH 1917, 80–97; a felirat szövegének magyar változata: DEÁK F. 1903, 397–403; értékelésére lásd BERZEVICZY 1922–[1937], II, 112–135.

18 Az esztergomi bazilika 1856. aug. 31-i felszentelésének ünnepi eseményéhez kapcsolva, így jellemzi Török felfogását: „Akkor e szót »király«, nem engedték külön írni vagy éltetni, eléje kellett legalább is tenni a császár szót. Török János nagy eseménynek tartá (és az is volt), hogy ő e nevezetes napon, egy üdvözlő szózat élén, nyomtatásban csupán a királyt éltethette. Osztogatta lapjának e számát minden ismerősének s ha valaki csakugy lohasztólul megjegyze:

– Nem király, míg nincs megkoronázva?

– Meglesz öcsém – felelte a törhetetlen hitű magyar publicista, – meglesz, mert meg kell lenni! Úgy hiszem, hogy e hitben kevesen osztoztak akkor. Tudtommal az írók közül csak egy volt, a ki osztozott – »a madarak pajtása« [Lisznyai – Sz. M.]” VADNAI 1886, 186; az esemény politikai jelentőségére lásd: BERZEVICZY 1922–[1937], II, 111.

19 A *Palóc dalok* honoráriumának összegét rögzítette: GULYÁS 1923, 189. Megjegyzendő egyébként, hogy – ahogyan ezt már említettem – a kötet első kiadását Kozma Vazul gondozta, Müller tehát már a biztos siker tudatában vette meg ennyiért a második kiadás jogát. Gulyás adatát megerősíti a Müller Gyula és Lisznyai között, 1851. okt. 19-i dátummal megkötött szerződés, amely szerint Müller a *Palóc dalok*ért 300 pengőforintot fizet, 200-at a szerződés aláírásakor, 100-at pedig okt. 21-én a kézirat átadásakor. Az autográf, mindkét féltől aláírt szerződés megtalálható: OSZK Kt. Analekta 3761.

szerzőjét). Lisznyai gesztusa szintén hasonló volt: megírta a szöveget, de a nevét nem adta hozzá (láttuk, korábban is sajátos módon oldotta meg a jelenlétét, csak éppen fordított előjellel: akkor csak a nevét adta, de a szöveghez nem volt köze). Vagyis Lisznyai – akinek nyilván most is szüksége volt a pénzre – egy tőle egyébként nem kedvelt, sőt elutasított orgánumtól²⁰ ismét megszerzett egy viszonylag jelentős összeget, viszont az adva lévő keretek között igyekezett tisztességesen viselkedni, és saját magát nem korrumpálni. Az már más kérdés, hogy saját egyéni stílusa oly annyira átütött a versen, hogy nem volt nehéz kitalálni a szerző személyét, ahogyan ezt Arany levele bizonyítja is.

Ezt a körülményt is érdemes ahhoz hozzászámítani, miért vállalkozott éppen Lisznyai az üdvözlő vers megírására. Mert ebben persze szerepet játszhatott a Ferenc József kapcsán létező politikai illúzió is (még ha kérdéses is, mekkora körre kiterjedően), s ez is nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy Lisznyai koherensen össze tudta egyeztetni korábbi életpályájának tanulságait a vers megírásával, ráadásul erről az egyeztetésről – Vadnai emlékirata szerint – másokat is meg tudott győzni: ám nem ez volt az egyetlen lehetséges kontextus.

Ilyenformán egyáltalán nem meglepő, hogy amikor 1861-ben, az országgyűlés közeli összehívásának hírére Nógrádban fölállt a Megyei Bizottmány, amely tudatosan és demonstratív módon a Világos előtt politikai szerepet vállalt személyek reaktiválását tűzte ki célul, a több, mint 1200 fő közé – Madách Imre javaslatára – beválasztották Lisznyait is.²¹ Sőt, ugyanezen a megyegyűlésen Lisznyait tiszteletbeli főjegyzőnek is megtették.²² Ez a megtiszteltetés természetesen szólhatott a reformkori vármegyei pályafutásnak mint előzménynek is,²³ szólhatott az elszenvedett kényszerorozás miatti mártírium emlékének, ám talán mégiscsak komolyabb szerepet játszott itt a költői ismertség méltánylása, mint a politikai pályafutás értékelése (erre mutat, hogy mindkét esetben Lisznyai mellett Arany Jánost is javasolta Madách). Valószínű azonban, hogy a megyei közgyűlés és a javaslattevő Madách Imre a kető között aligha tételezett összeférhetlenséget – az üdvözlő vers ellenére sem. Ez pedig arra mutathat, hogy Lisznyainak – a Vadnaitól megörökített – magyarázata rendelkezett valamiféle kollektív meggyőződés hitelesítő erejével is.

20 Ahogy majd a későbbiekben látni fogjuk, Lisznyai minden, akkor működő, s verset is közlő lapnak a munkatársa volt – egyetlen kivétel van, a *Budapesti Hírlap*. Ennek pedig érdemes jelentőséget tulajdonítani.

21 LEBLANCNÉ KELEMEN 1984, 346–360.

22 SZABAD 1967, 182.

23 Ennyiben talán árnyalendő Szabad György kijelentése; szerinte ugyanis „a közízlésre jellemző”, ráadásul – a szövegösszefüggésből kitetszően – nem éppen hízelgő módon, hogy Arany mellett Lisznyait érte ez a kitüntetés. Uo., 182.

LISZNYAI KÁLMÁN, VAHOT IMRE ÉS A DALIDÓK AZ 1850-ES, 1860-AS ÉVEKBEN

A magyar irodalomtörténet-írás egyik adóssága, hogy elhanyagolta Vahot Imre irodalomszervezői, szerkesztői tevékenységének részletes vizsgálatát. Hiszen Vahot nélkül aligha lehet megérteni a magyar sajtó és a magyar irodalmi intézményrendszer 1840-es évektől induló periódusát. Az alábbiakban annak a szer-teágazó tevékenységnek, amely Vahot Imrét jellemezte, csupán egyetlen vonulata-t kívánom kiemelni, azt, amelyik kifejezetten Liszniai Kálmán személyéhez is kapcsolódik: ez pedig az író-szerkesztő irodalmi estek szervezőjeként való meg-jelenése – a leginkább az 1850-es, 1860-as években, de korábbi jelenségeket is fi-gyelembe véve.

2001-es könyvemben az 1850-es évek végének egyik fontos irodalomszocioló-giai jelenségét, az utólag többnyire „dalidó”-ként emlegetett jelenséget Liszniai Kálmán személye köré rendezve elemeztem.¹ A centrum kiválasztása nem volt véletlen vagy esetleges: valóban Liszniai Kálmán volt ezeknek a sajátos, cigány-zene és irodalmi felolvasás váltakozására épülő „happening”-eknek a meghatá-rozó figurája. Csakhogy az is kétségbenvonhatatlan, hogy a szervezés és a koncepció kialakítása Vahot Imre nevéhez köthető, mondhatni, ő találta ki ennek a műsortí-pusnak az alapformáját. Érdemes tehát áthelyezni a vizsgálat fókuszát: más ösz-szefüggések válnak ugyanis érzékelhetővé, ha Vahot Imrét állítjuk a középpont-ba, s ha a korábbi áttekintéshez képest nagyobb forrásbázis felhasználásával az ő személye köré épül ki az értelmező leírás.

1 SZILÁGYI M. 2001, 96–118.

Azt, hogy mi is a dalidó, inkább tudni véljük, mintsem valóban tudjuk, hiszen már a szó eredete és szemantikai változásai is meglehetősen szerteágazóak. Nem árt tehát előzetesen kísérletet tenni a fogalom definíciójára, s felsorakoztatni néhány adatot változó használati körére, mielőtt a továbbiakban egy igen pontosan körülhatárolható időszak ünnepségtípusának leírására kívánom használni ezt a szót – annak ellenére, hogy bizonyosnak látszik: a kifejezés eredendően és kizárólag nem azt a Lisznyai Kálmán nevéhez kötődő, tágabb értelemben 1858 és 1863 közé datálható szavalati darabokból és zenés betétekből összeálló műsorfajtat jelentette, amelyhez a későbbi irodalomtörténeti szakirodalom kapcsolni szokta, s a műsортípus egészére sem mindig ezt a szót alkalmazták a kortársak. Arany János 1861-ben Jókai Mór *Szegény gazdagok* című regényéről írott bírálatában Jókai alkotásának vélte a szót: „Fölhasználja ugyan [Jókai – Sz. M.] a már elfogadott csinált szavakat, – s felhasznál minden jót, amit talál ; – mert csak eszköznek s nem célnak tekinti a nyelvet, de tudtunkkal csak egyszer érezte szükségét, hogy maga új szót készítsen, s ez a »bál« helyett feltalált »dalidó« – ezt is, bár ismeretes néphasználta szóból módosította, nem tartjuk sikerültnek.”² Az elsőség meghatározásában Aranynak minden bizonnyal nem volt igaza, ám ha figyelmesen olvasuk ezeket a szavakat, akkor az állítás lényege az, hogy itt voltaképp egy – igaz, némileg módosított – tájszó új kontextusba helyezéséről van szó. Azaz Arany nem állított mást, mint amit a forrásául szolgáló (a Vasárnapi Ujság 1855-ös évfolyamában megjelent) Jókai-írás: Jókai egy rövid cikkében (*Emlékezzünk régiekről*) valóban javasolta az idegen eredetű *bál* és *tánc-vigalom* szavak helyett a székely és csángó népdalokban szereplő *dali* és *dalidó* szavakat – s ezzel egyébként sikerült is polémiaát kiváltania.³ Jókai cikkének (és a tőle kiváltott vitának) az ismeretében egyáltalán nem tűnik indokoltnak azzal – úgymond – cáfolni Aranyt, hogy különböző tájnyelvi adatokat sorakoztatunk fel (mint tette ezt Zolnai Gyula,⁴ majd ennek nyomán, némileg árnyaltabban a kritikai kiadás jegyzeteiben Németh G. Béla).⁵ Az elsőség kérdése ugyanis teljesen alá van rendelve annak a ténynek, hogy Jókai 1855-ben deklarálta a szó bevezetését. Arany kritikájának feltétlenül megvan

2 AJÖM XI, 181.

3 JÓKAI MÓR, „Emlékezzünk régiekről”, *Vasárnapi Ujság* 2, 3. sz. (1855): 24. A polémia (R. Sándor cikkével, Jókai viszontválaszával és a szerkesztő megjegyzéseivel): „Szóváltás a »dalidó« fölött”, *Vasárnapi Ujság* 2. 7. sz. (1855): 51–52. Jókai cikkét lásd a kritikai kiadásban is: JMÖM Cikkek és beszédek 4, 137–138. A vita összefoglalását a cikkhez kapcsolódó jegyzetek tartalmazzák: uo. 674. Az AJÖM XI. kötetének idézett, Arany kritikájához tartozó jegyzetei meg sem említik a polémia létét. A Jókai-cikkre Margócsy István hívta fel a figyelmemet.

4 ZOLNAI 1918.

5 AJÖM XI, 703.

az a tanulsága is, hogy még ekkor, 1861-ben is neológ ízűnek érződött a szó: alig-ha vált általánosan elfogadottá, ha még ekkor is az eredetét kellett firtatni, sokkal inkább rögzülhetett speciális, szűkebb jelentésében. A nyelvészeti szakirodalom áttekintése alapján ma már úgy tudhatjuk, hogy tájszóként 'dárídó' értelemben volt használatos Észak-Magyarországon;⁶ irodalmi szövegben való legkorábbi felbukkanását pedig 1852-ből, Losonczy László egyik költeményéből adatolják.⁷ Mindezek alapján levonható a tanulság, hogy a szó eredeti, tájnyelvi jelentését vették ugyan alapul akkor, amikor beemelték a szépirodalmi nyelvbe, ám szemantikailag feltétlenül módosult a használati köre: Losonczy versének például semmi köze falusi vagy népeleti tematikához, itt inkább a *bál* helyett áll a szó. Egy másik példa: Vahot Imre például egy közelebről nem datált, 1857 és 1860 közé tehető, Egressy Gábornak címzett meghívó levelében egy, az otthonában tartott baráti összejövetelt is „dalidó”-nak nevezett.⁸ S ne feledjük, Jókai szóhasználata is ilyen jellegű volt.⁹ Az is bizonyosnak látszik, hogy a „dalidó” szónak ez a tágabb jelentése vált általánossá az 1850-es, 1860-as évek fordulóján. Az irodalomtörténeti szakirodalom mégis – némi leegyszerűsítéssel – a dalidó szót szinte kizárólag Lisznayai Kálmán és Vahot Imre alig néhány évig tartó előadóestélyeinek megnevezésére használja.¹⁰ Annak ellenére, hogy az alábbiakban kiaknázott, recens leírások ezt a szót csak elvétve használják (bár kétségtelenül olykor használják), helyette inkább „költői estély”-ekről olvashatunk.

Hézagosak azok a forrásaink, amelyeket ennek a jelenségnek a megragadására föl lehet használni. Sajnálatos módon teljes egészében nélkülöznünk kell például az estélyekről készített titkosrendőri jelentéseket – ezeket még a 19. században kiselejtezték.¹¹ Ám ami van, az sem kevés, s ráadásul inkább Vahot Imréhez kötődik: rendelkezésünkre áll két, a programot is tartalmazó nyomtatott meghívó (Lisznayai Kálmán hagyatékából), néhány egykorú magánlevél utalása, ezenkívül több, a továbbiakban részletesen kiaknázott egykorú, hírlapi tudósítás, va-

6 Az ÚMTsz a Vág mellékéről, Nyitragerencserről, Borsod vármegyéből és Bogyáról adatolja: ÚMTsz I. 945.

7 TESz I. 589.; az itt hivatkozott adat: LOSONCZY 1857, 151–152. A vershez kapcsolt lábjegyzet szerint a mű először 1852-ben jelent meg.

8 OSZK Kt. Levelestár, Vahot Imre levele Egressy Gábornak. A levél a következő szövegösszefüggésben említi a szót: „egy kis magyaros estélylyel, – dalidóval kívánnám megünnepelni [ti. az alkalmat – Sz. M.]”. Az adatra Szalisznyó Lilla figyelmeztetett.

9 Erről igen jól használható áttekintést ad: TOLNAI 1925, 92.

10 Így tesz Bisztray Gyula (az adat: BISZTRAY Gyula, „Bevezetés”, in SÁROSI Gy. 1954, 83.), Németh G. Béla (AJÖM XI, 703.) és Bene Kálmán is (VJÖM XI, 843.).

11 MNL OL Abszolútizmuskori levéltár (D 44) 42. kötet. Az akták sajnos nincsenek meg, csak a mutatókönyv.

lamint Vahot Imre nyomtatott visszaemlékezése az első fellépés megszervezésének körülményeiről, amely érdekes kontrasztot alkot a dalidókról írott, egykorúan megjelent cikkeivel.

A történet nem az 1850-es években indult, gyökerei mélyebbre nyúlnak vissza. Az eredetét két, egymással majd csak Vahot szervezésében összekapcsolódó, ekkor még egymástól különálló hagyományelem felől ragadhatjuk meg. Magát a formát is alkalmazták korábban; csak egyetlen példát említenék, de olyat, amelyhez mind Vahot Imrének, mind Lisznyainak köze volt. 1844. március 31-én tartották meg a Nemzeti Színházban – bérletszünetben és a színház nyugdíjintézetének a javára – azt a „Szavallati és zenészeti Acemiát”, amelyen Vahot Imre fellépőként is részt vett, Lisznyai Kálmántól pedig egy nemrégiben megjelent balladát (*A fakard*) szavaltak, s nem kisebb művész, mint Lendvay Márton.¹² Érdemes figyelni a terminológiára, mert ez még a későbbiekben is felbukkan: a 18. századtól kezdve a nyilvános koncertek szokásos megnevezése az „akadémia” volt – azaz ebben az értelemben a névtelen szerző hangversenyként értelmezte a rendezvényt, amelynek különös vonása talán éppen az volt, hogy ezt hivatásos színészek szavallataival kombinálták.¹³

A másik, már az 1840-es években jelenlévő hagyományelem az, hogy már ekkor megkíséreltek cigánybandákat külföldre utaztatni a siker reményében. Veszter Sándor táncmester győri cigányzenészekkel már 1839–1840-ben megjárta Párizst, s 1842-ben Dobozy Károly azt tervezte, hogy ugyanezzel a társasággal megpróbál Londonba is eljutni. Elutazásuk előtt fölléptek a pesti Nemzeti Színházban, Pozsonyban, majd Bécsig és Bécsújhelyig jutottak, ahol több fellépésük is volt. Utána azonban viszály tört ki a tagok között, s a banda kettévált: az egyik fele szétszéledt, a másik meg Pozsonyba, az országgyűlés helyszínére ment. Itt pedig csatlakoztak Sárközy Ferenc bandájához.¹⁴ Ez volt az a cigánybanda, amellyel Vahot Imre szerződést kötött (Egressy Gábor és Egressy Béni társaságában) egy reménybeli közös külföldi turné reményében.¹⁵ A szerződés Vahotot és a két Egressy-fivért „igazgató”-nak nevezte, s feladataikat nem írta pontosan körül, illetve csak felügyeleti és irányítói munkát rendelt hozzájuk. A szerződésbe foglalt nevek mindazonáltal egy olyan műsorkoncepció irányába mutatnak, amelyben szavallat és

¹² *Pesti Divatlap* 3, 27. sz. (1844): 427–428.

¹³ A szóhasználat kapcsán lásd: FÓNAGY 2012, 579.

¹⁴ Az egykorú sajtó tudósításai alapján összefoglalólag lásd: SZÍJJÁRTÓ 2002, 28–43.

¹⁵ EGRESSY 2017, I, 35–37. A szerződés szövege: uo., II, 618–619. Megjegyzendő: Szíjjártó nem ismerte ezt a szerződést, s Vahotot meg sem említette az 1840-es évek kapcsán. S igazából később sem. Bár kétségtelen, hogy a külföldi turnék szempontjából Vahotot a későbbiekben nem is kellett számolnia.

hangszeres cigányzene egymás mellett szerepelt volna (Egressy Gábor nevét már a Dobozy-féle vállalkozás alkalmával szóba hozta a pozsonyi Hírnök, ott a „társaság titoknoká”-ként szerepelt volna, ami egy kissé homályos megfogalmazás, míg Vahotnál alighanem már színészi képességei számítottak inkább).¹⁶ A Vahot-féle szerződés úgy értelmezhető, hogy a szavatokhoz kellett volna a korszak legjelentősebb férfiszínésze, Egressy Gábor, a zenéhez pedig a cigányzenészek (a Sárközy-testvérek és zenekaruk), s az ő irányításukra pedig a zeneszerző Egressy Béni, egyébként a színész Egressy testvére. A szerződés részletekbe menően szabályozta a megállapodást Vahot és a zenészek között (egészen odáig, hogy az utazásra készített magyaros fellépőruhát a cigányok majd megtarthatják),¹⁷ ám a turnéból mégsem lett semmi. Ez a korábbi kudarcos vállalkozás fényében persze nem meglepő. Az egyébként homályban maradt, hogy a tervezett londoni fellépés alkalmával az óhatatlanul jelentkező nyelvi-kommunikációs problémákat hogyan hidalták volna át, azaz miképpen lehetett volna hatásos a magyar költészet Egressy Gábor előadásában, angol nyelvi környezetben (bár hozzá kell ehhez tenni, hogy mivel a szerződés egyáltalán nem beszél Egressy Gábor feladatköréről, nem tudhatjuk, Vahot elképzelése szerint vajon milyen szerepet kapott volna a szavolat ebben a műsorrendben, ha kapott volna egyáltalán). Egressy ekkortájt elkezdett angolul tanulni: legalábbis erre utalnak azok a feljegyzései, amelyek az angol nyelvten bizonyos elemeit és egyes angol szavak kiejtését tartalmazzák.¹⁸ Ez persze stabil nyelvtudásnak aligha minősíthető. Egy azonban biztos: Vahot már 1843-ra kidolgozott tervvel rendelkezhetett a cigányzene menedzseléséről. S noha ennek voltak másoktól származó előzményei, az irodalom népszerűsítésének összekapcsolása a cigányzenével Vahot ötletének látszik. Igaz, ezekből a tervek-ből ekkor még nem lett semmi.

Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy 1844-ben Vahot előtt új és nagy lehetőség nyílt meg. A nyugat-európai útra induló Erdélyi János, aki nem sokkal ezelőtt vette át a korábbi szerkesztőtől, Garay Jánostól egy divatlap szerkesztését, addigi segédét (és egyben sógorát) bízta meg a szerkesztői feladatokkal. A Pesti Divatlap szerkesztőjévé váló Vahot ezek után segédszerkesztőként szerződtette Petőfi Sándort, s őt rögtön irodalmi sztárként kezelte (és ilyen módon használta ki)

16 Szíjjártó 2002, 30.

17 A szerződés azért fontos dokumentum, mert a csak sajtóhíradásokból dolgozó Szíjjártó Csaba is tud ugyan írásbeli megállapodásokról (hiszen ezek létét emlegette az egykorú sajtó is), említi, hogy már a Dobozy-féle vállalkozások is szerződéses alapon működtek, de tartalmukat nem ismeri és ismerteti: *uo.*, 28–56.

18 OSZK Kt. Oct. Hung. 611. Egressy Gábor naplójegyzetei 1840–1844. Az anyagra Szalisznyó Lilla hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm.

– jól érzékelve azt, hogy a fiatal költő már addig is megkülönböztetett érdeklődést keltett maga iránt. Ezért olyan szerződést kötött vele, amely nem kizárólag a lap korrigálásának mechanikus feladatát tartalmazta, hanem Petőfit állandó szerzőként meghatározott mennyiségű vers publikálására kötelezte (heti egy verset kellett adnia a folyóiratnak).¹⁹ Ő rendelte meg Petőfi arcképének az elkészítését (nem akárkitől, hanem a korszak legjelentősebb portrérajzolójától, Barabás Miklóstól), a portré készülését háromszor hirdette a Pesti Divatlapban, és a lap mellékleteként forgalmazta.²⁰ Mindezek után pedig a költőt nemzetinek tekintett, Csokonai egykori viseletét felidéző ruhában járatta a Váci utcában, mintegy a Pesti Divatlap eleven divatképeként. Vahot Imre némi eltérésekkel ugyan, de a lényegi pontokon azonos módon mondta el többször is, hogy Petőfi 1844-ben miféleképpen kívánt öltözködésével Csokonaira emlékeztetni. Azt sem felejtette el ehhez hozzátenni, hogy a ruhát ő csináltatta neki. Legteljesebb formában az emlékiratában írta le az eseményt: „Mikor már [Petőfi] ruhája az ő saját terve és utasítása szerint elkészült, rövid peremes dolmány, úgynevezett kancamente, minőt lelki rokona, Csokonai Vitéz Mihály is viselt, azután sujtásos szűk magyar nadrág, túri süveg vagy kucsma darutollal, sarkantyús kordován csizma, fokos és makrapipa;...”²¹

Az öltözék kiválasztása természetesen lehetett Petőfi saját döntése,²² de a beöltözésnek aligha ő volt az értelmi szerzője. Mivel a szabómester számláját sem ő állta, s az egész koncepció inkább Vahot érdekeit szolgálta (aligha véletlen, hogy a leginkább éppen tőle idézhető forrás erre az eseményre), alapos lehet a gyanú, hogy ez esetben Vahot egyik korai reklámfogása ragadható meg – amely nem is tartott hosszú ideig, hiszen az önállósuló Petőfi rövidesen megszabadult Vahot befolyásától, s magát a Pesti Divatlapot is elhagyta.

Ilyen előzmények után az 1858-as első igazi „dalidó” nem tekinthető másnak, mint egy jóval korábbi terv valóra váltásának, csak ezúttal belföldi célokkal (amely megvalósíthatóbbnak bizonyult, mint egy kétes kimenetelű londoni turné). Mindehhez pedig éppen ekkor adódott megfelelő, kellő feltűnést jelentő alkalom. Alighanem Vahot régi terve és Liszniai korábbi szándéka találkozott itt egy adott pillanatban, s ehhez valamiféleképpen az érdeklődés is adva volt: legalábbis ezt sejteti, hogy a Napkeletben egy Egerből beküldött olvasói levél már 1858. januárjában az iránt érdeklődött, mikor indulnak Liszniai költői estjei, merthogy azt Egerben

19 A Petőfivel kötött szerződés tartalmáról lásd: KERÉNYI 2008, 126–127.

20 A Vahot Imrétől megrendelt, Barabás elkészítette arckép születéséről: ADROVITZ 2012, 41.

21 VAHOT [1881], 238; több vonatkozó emlékeztést közölt még: HATVANY 1967, 1:587–592. Vö. még PSÖM 3, 265.

22 Petőfi Csokonai-élményéről és arról, hogy mi lehetett a jelentése a Csokonai-öltözék viselésének: SZILÁGYI M. 2014, 395–399.

nagyon várják.²³ Ez a levél persze aligha volt teljesen spontán szöveg, inkább ez is a tervezett, de még igazi körvonalat nem öltött dalidók beharangozásának tekinthető. Ehhez mérten aztán azt a szép és kerek leírást az 1858-as debreceni dalidó létrejöttéről, amelyet Vahot utólag az emlékiratában adott az eseményről, nem szabad mindenestül elhinni. Itt sokkal inkább az esemény hivatalosnak szánt, kanonizált emlékezetének megteremtéséről van szó, s ez különösképpen akkor tűnik föl, ha ezt az utólagos verziót szembesítjük az egykorú sajtó – más távlatot jelentő – tudósításaival és híreivel. A visszaemlékezés például azt hangsúlyozta, hogy ez afféle rögtönzött jótékonyági akcióként indult, ám Vahot memóriája ezen a ponton kissé szelektív módon működött. Szót sem ejtett arról, hogy már 1843-ban kísérletezett a cigányzenészek menedzselésével, valamint a cigányzene és az irodalom összepárosításával. Arról sem beszélt, hogy 1858 első felében egy érsekújvári felkérésre már szerveződött egy hasonló jellegű jótékonyági est, a Farkas Nándor katolikus segédlelkész alapította helyi cigányiskola támogatására; ebben egyébként Lisznai Kálmán, Erdélyi József (valamint Pilisi József „független magánzó, irodalom- és művészetpártoló”) volt Vahot társa, s az esemény fényét emelte Patikáros Ferkónak és zenekarának a jelenléte. Itt még csak a cigányzene adta a műsort, a pesti írók csupán vendégek voltak, akik a mulatásban részt vettek, táncoltak és ittak, ám spontán módon mégis az események központjába kerültek – a leginkább Lisznai, mert ő mondta a tósztokat.²⁴ Érdeemes arra felfigyelni, hogy az év végi debreceni dalidónak az alapgardája már itt együtt volt.

Ehhez képest Vahot az emlékiratában a következő eseményről beszélt csupán: 1858-ban Patikáros Ferkó, a híres pesti cigányprímás elvette Boka Károly debreceni cigányprímás leányát, Rózsit, s a lakodalom alkalmából Vahot, Lisznai és sógora, Erdélyi József²⁵ – a nászajándék előteremtése céljából – Debrecenben adtak

23 A cikk K. J. aláírással egy egrí levelezőtől származik. Ebben olvasható a következő részlet: „Szabad legyen egy kérdést intézni önhöz. Lisznai Kálmán derék költőnk mikor kezdi már meg hirdettet *dalestélyeit?* Mikor hallgathatjuk e geniális dalnokot, s e páratlan kedves embert, mert hogy városunkat, – melynek nem rég felejthetetlen lakosa volt, – elkerülni nem fogja, jelleméből következtethetjük.” Kiemelés az eredetiben. Ehhez a következő jegyzet járult válaszul: „Tavaszzsal, mikor a fülemile is megszólal. Szerk.” *Napkelet* 2, 5. sz. (1858): 79–80.

24 Erről beszámoló: VAHOT Imre, „Dalidó Érsekújváron a cigányiskola javára”, *Napkelet* 2, 9. sz. (1858): 138–140. Erre az eseményre fölhívta a figyelmet (igaz, a forrásai megadása nélkül): STILLER 1912, 19.

25 Erdélyi Józsefnek (1826–1869) Halász Sarolta (Lisznai feleségének, Halász Idának a testvére) volt az első felesége. Pesten szerzett jogi végzettség birtokában Heves megyében kezdte el 1844-ben vármegyei pályafutását aljegyzőként. Költő volt, egyike lett a márciusi ifjoknak. 1848–49-ben katonáskodott, legmagasabb rangját 1849-ben Komáromban érte el, ekkor alszázados lett. Komáromban tette le a fegyvert. Az 1850-es években újra Egerben telepedett le, s csak időszakosan fordult meg a pesti írói társaságokban; 1851-ben rövid időre letartóztatták tiltott ruhadarab, az ún. Rózsa Sándor lajbi viselése miatt (lásd: DEÁK Á. 1995, 31.). 1853-ban Pesten borkereskedést

egy irodalmi estélyt a cigányzenészek közreműködésével;²⁶ az estnek akkora sikere lett, hogy meg kellett ismételni helyben is, sőt, Nagyváradon is két előadást ért meg a szavalatokból, énekekből és cigányzenéből álló műsor.²⁷ A műsor összeállítását – Vahot emlékezése szerint – rögtönözve, a vasúti fülkében végezték el, s figyelmük kizárólag a szavalati darabok kiválasztására irányult. Ezzel a szép verzióval azonban van egy komoly gond. 1858-ban, az eseményekkel egyidőben is publikált Vahot egy cikket erről az eseményről, ráadásul saját lapjában, a *Napkeletben*, s onnan némileg más kép bontakozik ki. Először is: az esemény már jóelőre és kellőképpen be volt harangozva, azaz minden elő volt készítve ahhoz, hogy az esküvőt jelentősnek és fontosnak érezze a publikum. Október 3-án már megjelent egy rövid hír, amely október 20-ra ígérte az egybekelést, s innen azt lehetett megtudni, hogy a násznagyok Sárosi Gyula és Vahot Imre lesznek.²⁸ Sárosi helyére valamikor bekerült Lisznyai Kálmán, bár erről már nem született sajtóhír. A következő tudósítás november 21-én jelent meg, s ez már a néhány nappal későbbi esküvő pontos beharangozásának tekinthető; itt nem volt szó sem Sárosiról, sem Lisznyairól.²⁹ A magáról az esküvőről egykorúan beszámoló cikkében pedig Vahot egészen máshogy láttatja a műsor megszületését. Itt rögtön elárulja: „A menyegző előtt pár nappal levelet irtam Debrecenbe az én szép jellemű s tevékeny hazafiságú barátom-, Kulini Nagy Benőnek az iránt, hogy Patikárus Ferkó és Boka Rozália egybekelése, ünnepének emelése tekintetéből hangversenyt akarnék rendezni Debrecenben”. Az előkészület kiterjedt arra is, hogy Vahot felszólította Kulini Nagyt: a szatmári gondokást, Fátyol Károlyt is hívja meg Debrecenbe, hogy Vahot megismerkedhessen vele, s őt is bevonja a tervezett koncertbe. Emellett Nagyváradra is írt Szokoly Viktornak, hogy készítse elő a nagyváradai koncer-

szándékozott nyitni az egri borok számára (*Pesti Napló*, 1853. márc. 22. – az *Ujdonságok* rovatban). 1861-ben megyei főjegyzővé választották, s ebbéli tisztségében 1867-ben megerősítették. Eközben pedig folyamatosan működött íróként és költőként, nagyrészt azokban a lapokban publikálván, mint Lisznyai. Életrajza: BÁN 2011, 382–383.

26 Erről lásd: SÁROSI B. 1971, 115. Sárosi itt azt állítja, hogy a jelenlévő harmadik író – Vahot és Lisznyai mellett – Erdélyi János volt. Ez tévedés: az egykorú tudósításokból és Vahot visszaemlékezéséből is egyértelműen kiderül, hogy Erdélyi Józsefről van szó.

27 VAHOT [1881], 374–395. Egykorú hírlapi tudósítás ez utóbbi, nagyváradai dalidóról: *Hölgyfutár* 9, 279. sz. (1858): 1115.

28 „Patikárus Ferkó, a magyar hegedűkirály pedig október 20-án vezetendi oltárhoz nagyhirű ügytársa, Boka Károly derék, jól nevelt leányát. Nászasszonyok lesznek: Farkas Ferencné s Molnár Jánosné, Debrecen két jeles hölgye, kik az irodalom és a művészet pártolásában egyaránt kiténtetik magukat; násznagyok lesznek: Sárosy Gyula és Vahot Imre.” *Napkelet* 2, 40. sz. (1858): 639–640.

29 „Patikárus Ferkó és Boka Róza menyegzője f. hó 23-án menend végre Debrecenben, s budapesti pártolói magyaros lakomával fogják egybekelésüket megünnepelni; – és így kettős lesz a lakodalom.” *Napkelet* 2, 47. sz. (1858): 751.

tet. Vahot arról is beszámolt ebben a cikkében, hogy a leutazás előtti este minden majdani közreműködőt vendégül látott, s együtt mentek hajnalban a vonathoz: ez azért történt, hogy nehogy valaki lekésse a korai indulást.³⁰ Ennek fényében a visszaemlékezés állítása a dalidó tervének spontán megszületéséről a tudatos legendásítás kategóriájába tartozik. Az egykorú cikkből tudjuk, hogy Vahoték a Debrecenbe érkezés után beköszöntek Boka Károlyhoz (ne feledjük, a vőlegény, Patikárus Ferkó is velük utazott), majd estére Kulini Nagy Benőnél szálltak meg. Másnap az előkészületek fontos részeként jelentkeztek a rendőrségen (a rendezvényt be kellett jelenteni), illetve beszéltek a színház igazgatójával (hiszen le kellett foglalni a helyszínt). Ezután Boka Károlynál ebédeltek, majd este a Bika szállóban (azaz az Aranybikában) ittak és mulattak. Másnap gőzfürdőbe mentek, hogy valahogy regenerálódjanak, merthogy aznap, november 24-én, délután 4 óra tájban volt az esküvő a katolikus templomban. A lakodalmat a Fehérlő fogadóban rendezték. A dalidóra pedig az esküvőt követő napon került sor.

Ez a cikk magáról a dalidóról már nem beszélt – ezeket az információkat a kései visszaemlékezés tartalmazza, amely pedig éppen erről a produkcióról akart beszámolni (pontosabban: ennek a legendáját akarta megteremtetni). Innen úgy tudjuk, Debrecenben a műsorrend vers és cigányzene szabályos váltakozására épült: Patikárus Ferkó játéka után következett Lisznyai *Nemzeti ének* című versével, utána Patikárus apósa, Boka Károly a zenekarával, majd Erdélyi József szavalata; ezután a Patikárus-testvérek föllépte, ismét Lisznyai, majd Boka Károly és végül Vahot. A második debreceni alkalommal annyival bővült a műsor, hogy Fátyol Károly gordonkás is fellépett benne.³¹ A Vahot visszaemlékezéséből hiányzó elemeket a debreceni és nagyváradi fellépésről tudósító, másoktól származó cikkekből is megpróbálhatjuk kikövetkeztetni. Eszerint Erdélyi Aranytól a *Fiamhoz* című verset adta elő, Lisznyai második fellépésekor pedig a Hunyadi-ház diadalünnepéről szóló, saját versét mondta el.³² Ez utóbbi tudósítás egyébként inkább a cigányzenészek teljesítményével volt megelégedve; ez már csak azért sem csodálható, mert az itt fellépő prímások valóban a korszak legjobbjai közé tartoz-

30 VAHOT Imre, „Patikárus Ferkó menyegzője és dalidónk”, *Napkelet* 2, 49. sz. (1858): 781–782.

31 VAHOT [1881], 389–394.

32 A *Hunyadiház diadalünnep*e című verset először a *Napkelet* közölte a következő lábjegyzettel: „A Debrecenből Kulini Nagy Benő úr által kitűzött 10 darab arany pályadíjra 17 mű küldetett be, köztük legjobbnak, sőt, mind a tárgy magasztos felfogása, s igazán költői kivitele és hazafias szelleme által valamennyit fölülmulónak találtatott Lisznyai Kálmánnak ezen pályaműve, mely legméltóbb magyarázója Vizkeleti országos hatású képének. Szerk.” *Napkelet* 2, 1. sz. (1858): 1–4. Kötetben még ugyanazon évben megjelent: LISZNYAI 1858a, 285–301.

tak.³³ A saját magát Erdődként megnevező tudósító – minden bizonnyal Lauka Gusztáv³⁴ – viszont meglehetősen ironikusan minősítette a szavalati teljesítményt a nagyváradi produkció kapcsán:

Legtöbb bizarrság volt Lisznyay, és legtöbb művészi nyugalom az Erdélyi szavalatában, Vahot Imre nemzeties jellemét itt is megtartva, hibátlanul olvasott ugyan, de épen úgy – mintha valami irodalmi szerződést olvasott volna föl. Erdélyi nem ismerve a terem akustikáját, s akaratlanul bár, de a végszavakat, kivált Arany „Fiamhoz” címzett gyémánt költeményéből – saját magának mondta el. – Kálmán lelkesedett volt, de rekedt, a miért hangja lett az áldozat és a közönség; Imre pedig oly hangon szavalta el a „Hazádnak rendületlenül”, mintha azt mondta volna: „Menjünk Civita vechioba gondolázní”. – Midőn Kálmán a Hunyadi-ház diadalünnepének közepén járt, azt hihette a közönség, hogy az izraeliták hosszú ünnepét akarja velünk megismertetni. – Imre azonban megmutatta, (ő volt a regisseur is) hogy a csengetésben is van művészet és tökély.³⁵

A tudósítás alapján úgy tűnik, hogy az előadás minden bizonnyal élesen kettévált: a közönség előtti szereplésben gyakorlatlan, amatőr szavalókra és professzionális szinten muzsikáló cigányzenészekre. A színészi beszédtechnikában dilettáns trió (Erdélyi, Lisznyai, Vahot) ezt azzal ellensúlyozhatta, hogy a versek kiválasztásával az esemény hazafias jellegét igyekezett erősíteni. Már ebben az első dalidóban is kitűnt azonban Lisznyai személye: ő volt az egyetlen, aki saját verseit adta elő, s ilyenformán az ő jelenléte közelítette egyedül az előadást az írói személyiségek személyes hatására számító előadóesthez. Abban a felismerésben is megmutatkozott Vahot üzleti-menedzseri érzéke, hogy előtérbe állította Lisznyait, aki köre – mint kivételes kapcsolatteremtő képességgel rendelkező ember köre – egyedül kiépülhetett ez a vállalkozássá terebélyesedő előadóest-típus; saját magát és Erdélyit viszont – jó ösztönrel – inkább statisztaszerepre korlátozta, azaz nem tett próbát azzal, hogy ők is saját verseikből szavalván, költőként mutatkozzanak meg ebben a szituációban. Vörösmarty *Szózat*ának nyilvános helyen történő elszavalása ugyanakkor nem nélkülözte a politikai mondanivalót sem: Deák Ágnes számos adatot sorakoztatott föl arra egy tanulmányában, hogy az 1850-es, 1860-as évek fordulóján a tiltás és tűrés határán lebegő *Szózat* elhangzása nem

33 Patikárus Ferkóról (1827–1870) lásd: SÁROSI B. 1971, 115; Boka Károlyról (1808–1860): uo., 111–113; Fátyol Károlyról (1830–1888): uo. 118.

34 GULYÁS 1978, 149.

35 *Hölgyfutár* 9, 279. sz. (1858): 1115.

volt magától értetődő, s egészen eltérő (lelkesült vagy éppen a hivatalosság részéről kárhoztató) reakciókat hívhatott elő.³⁶ Vahot utólag szinte kevélykedett a szervezéssel; egy, sajnos, pontosabban nem datálható, de minden bizonnyal 1859-es, Simonffy Kálmánhoz szóló levelében így utalt vissza ezekre az első fellépésekre: „Minő tapintattal bírok a rendezésben s a legnagyobb akadályok legyőzésében s mily energiát tudok kifejteni az ily dolgok körül, azt, úgyhiszem, Debreczenben és Nagyváradon a legnagyobb rögtönzés mellett is bebizonyítám.”³⁷

Nemcsak a Hölgyfutárnak a cikke éreztette azonban azt, hogy nem volt mindenki elégedett a produkcióval. A Vasárnapi Ujság egy háromszöggel jelölt szerzője furcsálkodott azon, hogy egy cigányesküvő alkalmával a pesti írók miatt „akademizáltak”, azaz miért adtak koncertet.³⁸ A cikk tehát valamiféleképpen az össze nem illést kárhoztatta (az írók nem passzolnak az „akadémiá”-hoz, az „akadémia” pedig nem passzol a cigányesküvőhöz), azaz pontosan azt kritizálta, amit Vahot mind az egykorú cikkében, mind az utólagos emlékiratában oly annyira vehemensen védelmeszt. Aligha csodálható, hogy erre a kis írásra született egy sokkal hosszabb válaszcikk a Napkeletben (szintén névtelenül), amelyet egy levélíró véleményeként közöltek egy szerkesztői lábjegyzet kíséretében, s amely viszont Debrecen nevében feledhetetlen eseménynek minősítette a dalidót.³⁹ Ez aligha volt spontán reakció: maga Vahot árulta el idézett cikkében, hogy Debreczenben olyan literátus barátai vannak, mint Kulini Nagy Benő, s a Vahot-féle dalidót védő cikk akár tőle is származhatott. Ez a kis polémia arra is felhívja a figyelmet, hogy miközben az egykorú szokások alapján inkább koncertnek lehetett értelmezni ezt a műsortípust, Vahot felfogásában az irodalmat középpontba állító rendezvényről volt szó, amelyben a zene átkötő szerepet játszik. Ezt valószínűsíti az is, hogy a dalidókról szóló összes, Vahottól származó leírás a szavalati darabok részletezett listáját adja (már ha megemlékezik a műsorról egyáltalán), s a zenére csupán sommásan utal. Igaz, az esteken elhangzó cigányzene improvizatív karaktere miatt más megoldás nehezen is képzelhető el – ám a tendencia így is egyértelműnek látszik: az irodalom a legfontosabb elem, a zene csak másodlagos.

Ez a sikeresnek bizonyuló alkalmi kezdeményezés ezután intézményesülni kezdett. Ebben a vállalkozásban pedig kulcs-szerep jutott Vahotnak, aki szervezőként és ötletadóként kezdettől ott állt a háttérben, sőt közreműködőként is ré-

36 DEÁK Á. 2017.

37 A levél jelenlegi lelőhelye ismeretlen; idézi: SZANA 1892, 139–140.

38 *Vasárnapi Ujság* 5, 50. sz. (1858): 599.

39 *Napkelet* 2, 51. sz. (1858): 813–814.

szese volt az előadásoknak.⁴⁰ Vahot menedzserként működtette a látszólag spon-tán emocionális hatásokra épülő műsorokat; még ha lehet is túlzás a Simonffy Kálmánhoz írott soraiban (hiszen minden bizonnyal a Simonffy miatt tőle elpár-tolni látszó gordonkás, Fátyol Károly elvesztése miatti indulat mozgatta a tollát), ám a lényegét illetően biztosan pontosan ismertette a szervezés mechanizmusát:

Ne gondold azt barátom – írja [Szana Tamás beszúrása – Sz. M.] – hogy mi Fátyol Károly nélkül el nem indulhatunk, sőt a három Patikáros testvérrel és a tilinkós-sal egyesülve – mi csak egy szavamba kerül – nagyobb zajjal és hatással lépünk fel mindenütt; – de mi éppen Fátyol érdekében és maga a zenészeti ügy érdekében kívántunk volna inkább vele dalidózni, mint más akárkivel. Mi minden zene nél-kül magunkban is elutazhatunk s népszerűségünknel fogva mindig és minden-ütt nagy közönség előtt fogunk föllépni; ellenben a zenésztársulatokban magok-ban kevésbé boldogulnak; ezt már gyakran tapasztaltuk. Így szavalattal s iro-dalmi érdekekkel kapcsolatban kétszeres keresetjük van; míg magukra hagyatva, sorsuk nem egyéb tengődésnél. Én 2000 pengő forinttal s mindennel bőven ellát-va s a legnagyobb előkészülettel indulok körül, úgy, hogy soha csak egy napot sem töltünk működés nélkül, – s csak így lesz azután utunk szellemileg s anyagi-lag jutalmazva.⁴¹

1859 tavaszán indult el a turné. Erről a legrészletesebben Vahotnak egy cikksoro-zata számolt be még ugyanabban az évben.⁴² Innen tudhatjuk, hogy Vahot már a debreceni és nagyváradai fellépés sikere után turnéban gondolkodott. Fátyol Ká-rolyt akarta magával vinni (miután Patikáros nem vállalta a közreműködést), ám Fátyolt Simonffy Kálmán már maga mellé szervezte egy koncertsorozatra (ez al-kalomból született az előbb már idézett, Simonffyhoz intézett, sértődött levele Vahotnak, amelyben Simonffyt az együttműködésre akarta rábírni, hiába). Ezek után az egri Bunkó Ferencet és zenekarát választotta ki, s velük sikerült meg is ál-lapodnia. Fontos részlet, hogy Vahot elárulja: írásbeli szerződést kötött a cigány-zenészekkel (már 1843-ban is így tett), s ennek például része volt az, hogy „csínos magyar öltönyt” készítettet nekik.

Azt sajnos nem tudjuk, vajon erre az alkalomra készült-e el Lisznyai Kálmán cifraszúre is, amely becsben tartott, ünnepi viseleti darab lehetett, hiszen a család

40 Vahot egyébként személyes kezdeményezéseként írta le az első dalidó megszervezését: VAHOT [1881]; vö. még SZANA 1891, 54–55.

41 SZANA 1892, 139–140.

42 VAHOT 1859.

megőrizte, s a költő fia, Tihamér ajándékozta a 20. század elején a kassai múzeumnak; jelenleg a Néprajzi Múzeum gyűjteménye őrzi. A később idézendő hírlapi cikkek, a körút állomásairól tudósító írások, valamint a rendelkezésünkre álló egyéb források egyike sem említi, hogy a fellépések alkalmával Lisznyai vajon viselt-e cifraszűrt. Egyetlen olyan cikkre bukkantam, amely Lisznyait cifraszűrben említi; ez azonban nem színpadi alkalom vagy ünnepi szituáció volt – Lisznyai ezek szerint a piacon járva viselte a ruhadarabot. Igaz, a Szegeden történt esetet állító visszaemlékezés 1863-ban egy „két évvel” korábbi esetre utal – s tudjuk, hogy a költő 1859-ben, a Vahottal közös dalidó-körút alkalmával járt a városban (erről hamarosan lesz majd szó, amikor az útvonalat megpróbálom rekonstruálni). Vagyis ha az időbeli visszautalás valószínűleg nem pontos is, nagyjából azért egyeztethető Lisznyai utazásaival. S ez azt is jelenti, hogy a költőnek az a szegedi tartózkodása, amelyről tudunk, egy költői estélyen való fellépéshez kötődik; vagyis a cifraszűrbe öltözés alighanem ezzel magyarázható, s nem azzal, hogy Lisznyai ebben a ruhadarabban akart volna általában piacra járni:

Eszembe jutott, hogy midőn dicsőült költőnk Lisznyai Kálmán két évvel ezelőtt erre járt, igen cifra tulipiros miskolci szűrben nagyon feltűnt a kofák előtt s egy közülük rákiáltott : „Ejnye eszem a lelkét, beh takaros legényke maga!” – „No ha takaros vagyok, hát takarjon be egy csókkal!” s a gyümölcsárúsnő a többiek vihogása közt csakugyan meg is csókolta a népimádó költőt. Ilyenkor aztán Kálmán barátunk mindenféle lokális érdekű nyalánkságot összevásárolt magának.⁴³

Mindenesetre ez az adat – minden anekdotikussága s a korábban hangsúlyozott bizonytalanságai ellenére is – feltétlenül megerősíti a tárgyat leíró és értelmező két néprajzos feltételezését, hogy ez a tárgy az 1850-es évek végi nemzeti divathullámának az áramában keletkezett.⁴⁴

Vahot korábban idézett cikke úgy fogalmazott a turné tervéről, mint amely Lisznyainak régi vágya volt: „Török vagy szakad, de dalidózni fogunk! Bízattgattuk egymást Lisznyai Kálmánnal, kinek már évek óta rögeszméje volt az ily troubadouri kalandozás, – ha másképp nem ketten is elindulunk, felolvasandók s ez által mintegy fölelevenítendőek magyar költőink jelesebb műveit.”⁴⁵ Az útvonalat is jól nyomon lehet követni Vahot cikkéből: Esztergom volt az első

43 [A VÉN ZUÁV], „Hogy találtam Szegedet most 1863-ban”, *Szegedi Híradó* 5, 52. sz. (1863): [3].

44 Részletesen lásd: GRANASZTÓI ÉS LACKNER 2010, 55–56.

45 VAHOT 1859, 633.

állomás,⁴⁶ majd innen mentek Tatára, de előtte Muzslán és Neszmélyen is tartottak dalidót. Utána következett Székesfehérvár,⁴⁷ majd Veszprém, ahonnan átrándultak egy alkalom kedvéért Balatonfüredre is.⁴⁸ A műsorok belső struktúrájáról Vahot cikksorozata szintén jó képet ad. Eszerint a társulat igazgatója és főrendezője, valamint második szavalója Vahot volt. Első szavaló és tósztvívó Lisznyai Kálmán; énekes Hevesi Géza; pénztáros Bencs Imre. A zenészek feje és a prímás Bunkó Feri volt, két fia, Bunkó Bónis és Bunkó Gyula hegedűsök, Arany F. (alighanem Ferenc) klarinétos, Jónás György kontrás, Vidák Lajos brácsás, Vidák György brúgós. S kiegészítő személyzetként (a hangszerek cipelőjeként és jegyszédőként) pedig egy egyszerűen Nácinak nevezett személy.⁴⁹ Ez egy 11 fős társulat mozgatóját és ellátását jelentette, amely komoly logisztikai és menedzseri feladatot jelenthetett Vahotnak. Állandósult az első, debreceni dalidón kialakított műsorszerkezet néhány fontos eleme: egyrészt megmaradt a cigánybanda lényeges szerepe, csak éppen másik zenekar töltötte azt be, mint 1858-ban Debrecenben, másrészt Lisznyai lett a központi figura és Vahot az irányító személy.⁵⁰ Alighanem ezzel függött össze az is, hogy 1859-ben a Napkelet éppen Lisznyai és Vahot életnagyságú portréit kezdte el forgalmazni, amelyet az előfizetők a lapnál rendelhettek meg.⁵¹ Új vonás azonban a vokális zene beépítése, egy dalénekes, Hevesi Géza fölléptetésével (még ha Hevesinek nemcsak ez volt a feladata, hanem a szervezés aprómunkájában is részt kellett vennie). Láthatólag Vahot megmaradt az eredetileg kitalált szerepkörénél: mások verseit olvasta föl, így Lisznyai kerülhetett a középpontba.⁵² Vahot cikkeiből azt is megtudjuk néhány esetben, hogy

46 Erről tudósítás: *Hölgyfutár* 10, 73. sz. (1859): 608.

47 A székesfehérvári dalidóról beszámolt egy Habakuk álnevű helyi levelező is: *Napkelet* 3, 27. sz. (1859): 426. Egy B- betűjeggyel szignált olvasói levél pedig a *Hölgyfutárban* jelent meg: *Hölgyfutár* 10, 72. sz. (1859): 600.

48 Az útirányt lásd még: [BÁNYAI] 1905. Az idézet: uo., 10. Bányai ugyan nem árulta el, honnan veszi adatait, de nyilvánvalóan az egykorú sajtóanyagot használta.

49 A társulat összetételét lásd még: [BÁNYAI] 1905, 10. Itt Bányai kicsit összekeveri a Vahot cikkében jól elkülöníthető személyeket.

50 Bunkó Ferencről (1813–1889) lásd: SÁROSI 1971, 114.

51 Az erről szóló hirdetést lásd: *Napkelet* 3, 19. sz. (1859): 304.

52 Bányai szerint 1859–60-ban rövid ideig csatlakozott hozzájuk Simonffy Kálmán és Egressy Gábor is, azaz egy újabb hivatásos zenész és egy kiváló színész: [BÁNYAI] 1905, 10. Egressy részvétele kizárható. A Szalisznyó Lillától kiadott családi levelezés erre az évkörré is vonatkozik, s ott nyoma sincs a „költői estélyeken” való közreműködésének: EGRESSY 2017, passim. Vahot egykorú cikksorozatában Simonffy neve nem szerepel, így Bányai állításának ez a része is cáfolható. Szana szerint Fátyol Károly volt az állandó közreműködő: Szana 1892. 139–140. Ezt sem támasztja alá a cikksorozat. Egy visszaemlékezés két zenészt, Nyizsnyait és Gojdingert említ kizárólagosan mint közreműködőket: [OZORAY] 1883, 478. Ez sem igazolható.

milyen költemények hangoztak el a dalidókon. Esztergomban például Liszniai a *Nemzeti ének* című versét mondta el, míg Vahot Tóth Kálmán egy versét⁵³ – alighanem ugyanazt, mint Székesfehérváron, ahol a *Nem tudom én* kezdetű költemény hangzott el. Ez utóbbi alkalomról szóló cikkében Vahot teljes egészében közli is a verset, s elárulja, akkora sikere volt vele, hogy a közönség újrázni kezdett; ám ő nem mondta el még egyszer ezt a költeményt, hanem inkább saját, ekkor már elmegyógyintézetben lévő testvérétől, Vachott Sándortól szavalta el a *Szabadságdalt*. A kétség kívül szép gesztus persze burkolt önreklám: 1856-ban éppen Vahot Imre adta ki testvére összegyűjtött verseit, a gesztussal tehát saját magára is felhívta a figyelmet (mint ahogy természetesen reklámot teremtett annak a kötetnek is, amelynek célja a családfenntartó nélkül maradt Vachott család támogatása volt). Veszprémben Vahot Thaly Kálmán *Corvin János halála* című versét mondta el. Veszprém után Pápára ment a társulat, ahol két dalidót tartottak, majd következett Sümeg, szintén két fellépéssel. Ez utóbbi helyszín második alkalmán Vahot – igazodván Sümeg helyi irodalmi kultuszához – testvére, Vachott Sándor *Kisfaludy Sándor emlékezete* című versét mondta el. Ezután Keszthelyre látogatott el a társulat. Az itteni dalidón Vahot Garay János *Balatoni kagylók* című verséből mondott el részleteket, Liszniai pedig saját versét, a jól bevált *Nemzeti éneket* adta elő. Innen Marcaliba mentek, ahol Vahot megismerte a két Bertókot, apát és fiát, akik cimbalmosok voltak, s mivel Bunkó bandája nélkülözte ezt a hangszert, az ifjabb Bertókot rögtön le is szerződtette. S mivel a fiúnak hangszere nem volt, ezért Vahot Pestről rendelt meg egy cimbalmot, amely aztán később, már Baján érte utol őket. Ezután Kaposvárra mentek, ahol két dalidót tartottak. Itt Vahot – ismét igazodva a helyi sajátosságokhoz – Berzsenyit szavalt (a *Fohászkodás* című versét mondta el), Liszniai pedig szintén aktuális volt: a városban élő költőnőtől, Kisfaludy Atalától választott egy verset, s mivel a költő is jelen volt a dalidón, a gesztus nagy sikert is aratott. Majd Pécs következett. Erről a fellépésről nem kell Vahot leírására támaszkodnunk, ugyanis a Liszniai-hagyatékban az 1859-es évből egyetlen meghívó maradt fenn, éppen erről a pécsi fellépésről. A bevezető sorok így szólnak: „A Vahot Imre és Liszniai Kálmán kíséretében utazó Bunkó Ferencz magyar zenésztársulata első pécsi hangversenyének programja.” Ez azt sejteti, hogy a közönségvonzó attrakció mégiscsak a cigánybanda lehetett, annál is inkább, mert a meghívó végén ismét csak rájuk vonatkozó tudnivaló következik: „Előadás után Bunkó zenetársulata Puczer József vendéglőjében a színházi épületben fog játszani.” A programban a cigánybanda, valamint Vahot és Liszniai

53 Erről a fellépésről a Divatcsarnok azt írta: „Ellenben Esztergamból értesültünk, hogy ott üres teremben tartották »dalidó«-jukat.” *Divatcsarnok* 7, 25. sz. (1859): 308.

szerepel. A sorrend a következő volt: tiszavidéki csárdáskoszorú (előadta a cigánybanda); Lisznyai Kálmán szavalta el *Néhány szó a fülemiléhez* című versét; ezután a zenészek részleteket adtak elő Erkel *Hunyadi László* című operájának dallamából; majd Vahot Imre ismert magyar írók műveiből olvasott;⁵⁴ ezután jött Bunkó Ferenc „érzelgője”; ismét Lisznyai lépett fel, *Csecsemőszeretet* című költeményével; Bunkó ezután „nemzeti dalbokrétát” adott elő, „Pécs lelkes hölgyeinek ajánlva”; végül pedig következett „egy induló, előadja az egész társulat”.⁵⁵ A pécsi fellépés után azonban valami történt, amelyről Vahot beszámolója hallgat. A turné ezek után Villány érintésével Mohácsra vezetett, majd gőzhajóval Bajára utaztak Vahoték. Itt azonban nem tarthatták meg a dalidót (nem tudni miért), a zenészek viszont felléphettek. Majd a társulat Zomborba utazott, ám itt sem léphettek föl. Innen Szabadkára, majd Szegedre mentek, ám ezeken a helyeken sem tartottak dalidót, sőt, Szegedről Vahot már a cigányzenekart is hazabocsátotta Egerbe, azaz végleg lefújta a vállalkozást. Minderről nagyon rejtélyesen, az okok és körülmények föltárása nélkül beszélt a beszámolójában, ám azt nem felejtette el hangsúlyozni, hogy a dolgok ilyen alakulása neki anyagi kárral is járt: „S mivel ily rövid idő alatt a fölszerelés s utazás nagy költségeit nem vehettem be, ezen tisztán művészeti célú vállalkozásom nem csekély anyagi áldozatomba került; azonban erkölcsi hasznát s eredményét elvitázni nem lehet...”⁵⁶ Ezt a kijelentést nehéz megítélni. Az kétségtelen, hogy a turné lebonyolítása komoly befektetéssel járhatott: ahogy láttuk, 11 embert kellett mozgatni és etetni, a cigányzenészeket fellépőruhával kellett ellátni, a fellépésekre szóló meghívókat ki kellett nyomtatni és terjeszteni kellett, nyilván a teltház érdekében bizonyos személyeknek ingyenjegyeket kellett juttatni, sőt, egy alkalommal még cimbalmot is kellett venni. S mindehhez nem tudjuk odatenni a bevételi oldalt, még csak arról sincsenek adataink, hogy mennyi lehetett a belépőjegy, azt meg végképp nem tudjuk, öszszességében mennyire lehetett jövedelmező az egész turné, s a bevétel hogy oszlott el a résztvevők között. Mindazonáltal a kijelentésnek az a része, hogy ez tisztán „művészi” célú vállalkozás volt, joggal megkérdőjelezhető. Persze az is biztos, hogy a körút vége nem úgy sikerült, ahogyan Vahot eltervezte.

A turnéről szóló leírásokat áttekintve jól látható, hogy a műsorszerkezet alapvetően azonos elemekből épült föl, ám az elhangzott irodalmi szövegek némileg szabadon variálódtak, s Vahot itt figyelembe vette a fellépés helyszínének irodal-

54 Vahot beszámolójából tudhatjuk, hogy itt ő a *Gyöngy-halászat a jeles magyar írók műveiből* című szövegét olvasta föl, amely idézetgyűjtemény volt. Lásd: VAHOT 1859, 777–778.

55 A nyomtatott meghívó leleghelye: OSZK Kt. Analekta 3756. 9. szám

56 VAHOT 1859, 813.

mi preferenciáit is. A másik figyelemre méltó szervezési elem, hogy nem egy teljes mértékben előre megtervezett útról volt szó, hanem Vahot a népdalénekesként emlegetett Hevesi Gézárt arra tartotta, hogy minden helyszínről a társulat előtt az újonnan kiszemelt városba utazzon, s ott előkészítse a fellépést. Ez magában foglalta a helyszín lefoglalását, valamint a meghívó kinyomtatását és terjesztését (láttuk, Pécsről maradt is fenn nyomtatott meghívó). Ez a módszer a turné nagyobbik részében jól is működött, csak az utolsó helyszíneken csúszhatott valami hiba a számításba.

Ami a műsorok fogadtatását illeti, csekély kifejtett reflexióra támaszkodhatunk. Ezért nehéz megítélni, mennyire reprezentatív vagy általános az az egyik minősítés, amelyet az estekről készült, s a sajtóban közölt beszámolók tartalmaznak. Mindazonáltal figyelemre méltó a székesfehérvári alkalomról beküldött egyik olvasói tudósítás, amely – az elismerés és azonosulás hangoztatása mellett is – kihagyta volna a költői estélyekből a zenés részeket, s inkább az irodalmi felolvasás jellegét erősítette volna:

Én, bár e „homeriadák”-nak egészen barátja nem vagyok, megvallom, hogy ezek kellő tapintat és méltósággal vezetve nem csekély mértékben fognak előmozdítani az irodalmi fogékonyságot, s ezért véleményem az, hogy sokkal szebb lenne, ha föl-olvasásaik valódi „költői estélyek” lennének, melyek a műmagyarázást, s a könyvebb nemű értekezéseket sem zárnák ki.⁵⁷

Nem bizonyos, hogy ennek a beszámolóknak a hatására, de később Lisznyai egyéni – immár Vahotot nélkülöző – fellépései majd éppen ebbe az irányba fejlődtek tovább, bár a zenéről teljesen nem mondtak le.

Nyilván erre a körutazásra vonatkozik az 1859-es titkosjelentések mutatókönyvének utalása („Andenkliche Reise und Produktionen”); ez arra mutat, hogy a kormányzat a dalidókat látens politikai veszélyforrásnak tekinthette.⁵⁸ Ennek az adatnak – még ha a jelentéseket annak idején ki is selejtezték, így számunkra már ismeretlenek – az is a tanulsága, hogy a jelentéstevők Lisznyait és Vahotot tekintették meghatározó figurának: Vahot nevével ugyanis ugyanazok az iktatószámok szerepelnek, mint Lisznyaiénál.

Lisznyai súlyos betegsége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy félbemaradt a dalidó mint vállalkozás. Lisznyai persze már korábban is betegeskedett: a debreceni dalidóra is egy súlyosnak tűnő betegség után került sor. A Napkelet 1858. augusz-

57 *Hölgyfutár* 10, 72. sz. (1859): 600. B- betűjeggyel.

58 MNL OL Abszolutizmuskori levéltár (D 44) 42. kötet. Az akták sajnos már nincsenek meg.

tus 20-án számolt be arról, hogy a költő korábban ausztriai fürdőhelyeken próbált meg gyógyulni, de most már teljesen egészséges. Ez a hír ráadásul úgy volt megfogalmazva, hogy egyértelmű legyen, aki folyamatosan ott volt Lisznayai mellett, az nem más, mint Vahot.⁵⁹ Vahot aztán az e fürdőhelyekről írott úti beszámolót úgy tette közzé a Napkelet következő évfolyamában, hogy már a címében ott volt az a tény, hogy ő Lisznayaival volt jelen ezeken a tájakon.⁶⁰ Vagyis Vahot folyamatosan egyfajta sajátos árukapcsolásként szerepeltette a saját és Lisznayai nevét, s ez kellőképpen megalapozta azt is, hogy a dalidókön is együtt szerepeljenek.

1861 elején Lisznayai azt tervezte, hogy egy „költői estély” keretében a Nemzeti Múzeum dísztermében fog fellépni. Nem tudjuk, megvalósult-e ez az elképzelés, a Hölgyfutár rövid hírei között csak az előzetes beharangozást találjuk meg.⁶¹ Innen úgy tűnik, ez már csak Lisznayai fellépése lett volna, a híradás csak őt emlegeti, Vahotot nem, viszont a programban szerepeltek volna zenészek és énekesek (hogy kik, azt nem nevezték meg), csak egyet, Reményi Edét. Reményivel Lisznayai valóban személyes ismeretségben volt, még levelezésüknek is fönmaradt egy darabja (ezt még a maga helyén idézni fogom), s Reményi valóban sztárfellépő lett volna – de egyáltalán nem biztos, hogy ez az alkalom létrejött. Elgondolkoztató, hogy a többi közreműködő névtelenül hagyása nem az előkészítetlenség jele volt-e, s a Hölgyfutár későbbi hallgatása nem a fellépés elmaradását jelentette-e.

Csak egy véletlen hírlapi tiltakozásból lehet arról tudomást szerezni, hogy 1861. április 7-én Lisznayai és Vahot Aradon tartottak dalidót. Alighanem ezúttal csak ketten. Az eset azért pattant ki, mert egy aradi levelező megvádolta őket, hogy a két költő botrányt csinált Széchenyi gyászünnepélyén. Ez ellen ők természetesen önérzetesen tiltakoztak, s ennek kapcsán foglalták össze saját szempontjukból az eseményeket:

Mi apr. 7-én a Széchenyi-szobor tőkéjének gyarapítására adott szavalati és hangversenyünket, mely anyagi jövedelem tekintetében korántsem ütött ki oly jól, mint mi ohajtottuk, s miről a többivel együtt pár nap alatt nyilvánosan is be fogunk számolni, az ottani derék műkedvelőkkel szellemileg eléggé sikeresen bevégezvén;

59 „Lisznayai Kálmán barátunk t. i., mint magán levélből értesülünk, a Saltzburg [sic! – Sz. M.] melletti fürdőkről mint fóniksz újra feltámadva fog pár hét múlva ismerői, családja, barátai körébe visszatérni. E lapok szerkesztője, ki nagy tehetségű, s tisztán magyar költőbarátját mielőbb s minél hosszabb időre ohajtja visszaadni az irodalomnak, hű Mentorként mindenütt vele van, s Linz, Hall, Gmunden, Ischl, és Saltzburg s vidéke leírásával foglalkozik.” *Napkelet* 2, 35. sz. (1858): 560.

60 VAHOT Imre, „Kedélyes és nedélyes utazás Lisznayai Kálmánnal túl az Óperencián”, *Napkelet* 3, 15. sz. (1859): 233–235. A második és harmadik rész: uo., 249–251, 267–270.

61 *Hölgyfutár* 12, 3. sz. (1861): 22.

másnap Arad egyik leglelkesebb polgára s Széchenyi egyik legnagyobb tisztelője által egy, nyilvános helyen rendezett baráti lakomára hívtunk meg, s meg is jelentünk azon. A lakomát alóírtak [azaz Liszniai és Vahot – Sz. M.] legelőször is nagy hazánkfia – Széchenyi áldott emlékezetének dicsőítésével nyiták meg, mi a jelenlevők közt ünnepélyes komoly hangulatot idézett elő, s a legmélyebb részvételre talált. Erre a jelenvolt zenészek a nemzeti himnuszt s a Szózatot játszották el. S a mint a lakomát elvégeztük, némely föllelkesült barátaink a magyar és francia nemzeti indulók zenéjével kísérték bennünket haza.

Ebből a néhány sorból több következtetés is adódik. Vahot és Liszniai ezek szerint 1861 elején is rendeztek dalidókat – de immár nem a korábbi szervezési technikával, hanem ketten s a helyi erők igénybevételével. A bevételek egy részét pedig jótékony célokra ajánlották fel, ezzel is növelve a lehetséges érdeklődést – bár ahogy ezt az aradi eset is mutatja, nem mindig a kellő mértékben. A fellépésnek ez alkalommal is nélkülözhetetlen eleme volt a társas vacsora, amely lehetőséget adott a tósztmondás gyakorlására is, márpedig ebben alighanem Liszniai verhetetlen volt. Ilyenformán a dalidó-társulat kudarca után a vállalkozás legfontosabb elemeit sikerült átmenteni egy új keretbe is. Csakhogy rövidesen ennek is vége szakadhatott.

A Hölgyfutár 1861. július 6-án adott hírt arról, hogy Liszniai újra beteg,⁶² a javulásról pedig július 20-án értesülhettek az olvasók.⁶³ Liszniai alkoholizmusa ekkorra már erősen aláásta az egészségét. Az 1861 nyarán bekövetkező „gyógyulás” is csak átmeneti volt, mint ahogy ez 1858-ban történt; ezt azonban a költő szinte azonnal fölhasználta a szavalóestek újraindítására. Az újragezdés 1861. szeptember 11-re tehető, amikor is Pesten, az Európa szállóban rendezték meg Liszniai „költői estélyét”.⁶⁴ Úgy tűnik, ez az alkalom már nem tartozott bele a Vahot irányításával lefolyt sorozatba. A műsorrend áttekintésekor ugyanis feltűnő, hogy – szemben a korábbi rendezvényekkel – Vahot nem szerepelt az előadók között, sőt, az előadásról fennmaradt beszámolók egyike sem említi a nevét, mindenhol csak Liszniai „estélyé”-ről emlékeznek meg. Ugyanakkor viszont felbukkant az

62 „Liszniai Kálmán barátunk súlyos betegségben szenved. Adja isten, hogy mielőbb fölüdüljön, mindazok örömére, a kik szeretik.” *Hölgyfutár* 12, 81. sz. (1861): 645.

63 „Liszniai Kálmán irótársunk – ismerősei örömére – túl van a veszélyen. Betegségének e csodás jobbra fordulását dr. Poor Imrének köszönhetjük, kinek nevét már is méltán a legfényesebb nevek mellett emlegetik. Az orvosi kar igazán büszke lehet rá.” *Hölgyfutár* 12, 87. sz. (1861): 694.

64 Erről az eseményről szerencsére viszonylag sokat tudunk. A Hölgyfutár egyébként az előző nap beharangozóként közölte az est tervezett programját: *Hölgyfutár* 12, 109. sz. (1861): 870. A vonatkozó sajtóhíradások anyagát Bisztray Gyula ismertette: SÁROSI Gy. 1954, 598–599.

előadók között Sárosi Gyula és Dalmady Győző, akiknek – jelenlegi tudomásunk szerint – nem volt kapcsolata a korábbi országjáró dalidó-körutakkal, bár, ahogy láttuk, eredetileg Sárosi ott lett volna 1858-ban Debrecenben Patikárus esküvőjén, s akkor nyilván szerepelt volna a dalidóban is. Sárosi és Dalmady szereplése azért lényeges, mert ez már koncepcionális változásnak látszik: személyükben két másik költő lépett be a műsorba, s ezzel a korábban Lisznyaitól egyedül betöltött szerepkörbe kerültek új, előadóként egyébként műkedvelőnek számító aktorok. Mindazonáltal az egész műsor alapvetően arra az alapra épült, amelyet Vahot alakított ki 1858-ban Debrecenben.

Az est műsorát ezúttal részleteiben is jól ismerjük.⁶⁵ Először Kölcsey *Hymnusát* énekelte el Egressy Béni megzenésítésében⁶⁶ az egyetemi dalárda több tagja (vezényelt Eltér karnagy); ezután Sárosi szavalata következett. Az előzetesen kiadott program szerint Vörösmarty *Eger* című kiséposzából mondott volna el egy részletet, az előadáson azonban váratlanul saját költeményét, az *Ingeborg, önszületésnapján* címűt mondta el.⁶⁷ Majd Hollósy Kornélia énekelt magyar dalokat, utána pedig Bognár Adél szavalta el Kuthentől (azaz Barina Vendeltől) *A magyar ara* című verset. Füredi Mihály népdalokat énekelt, majd Liszniai következett: saját költeményét, *A magyar nóta* címűt mondta el. Ezután az est minden bizonnyal legnagyobb szenzációját, a négy, ez alkalomra egyesített cigánybanda (a Bunkó-, Kecskeméti-, Patikárus-, Sárközy-féle együttes) játékát hallgatták meg a nézők, a négy prímás közös vezérlete alatt. Ezután Dalmady Győző szavalta el saját versét (*Ott megy! ott megy!*), majd egy megzenésített Liszniai művet (*Vigadj hazám*) énekelt el Bognár Vilma. Bognár Adél és Vilma közösen adta el a *Tudom rózsám, hogy szeretsz* kezdetű „népdalt”. Ismét Liszniai következett, a *Honvédapotheosis* című versével. Az est záródarabja a *Rákóczi-induló* volt a négy cigánybanda közös előadásában.

Ez a műsor több lényeges ponton eltért az első, debreceni dalidótól. Liszniai, Sárosi, Dalmady egyaránt saját versét szavalta el, így nem annyira előadómű-

65 A műsrot előzetesen ismertették: *Hölgyfutár* 12, 109. sz. (1861): 870; *Trombita*, 1861. szept. 12.; *Nefelets* 3, 23. sz. (1861): 274–275.

66 A Kölcsey *Hymnusának* megzenésítésére kiírt 1844-es, jeligés pályázaton – többekkel együtt – Egressy is résztvett. Az 1844. jún. 15-én meghozott döntés értelmében Erkel Ferenc pályaműve lett a győztes, további hat kompozíció (köztük az Egressyé is) dicséretben részesült (vö. Bónis 1995, 82–83.). Abban, hogy itt Kölcsey verse nem Erkel zenéjével hangzott el, szerepe lehetett annak is, hogy míg az Erkel-féle változat hivatalosnak tekinthető (bár nem kodifikált) himnusz-ként 1848–1849 emlékéhez kötődött, addig az Egressy készítette zenét nem terhelte ilyen jellegű politikai áthallás.

67 Erre a váratlan eseményre kitért Lauka Gusztáv – *Hölgyfutár* 12, 111. sz. (1861): 886. – és Sarkady István beszámolója is: *Trombita*, 1. évf. (1861), 57. sz. (szept. 15.), [3].

vészként, hanem inkább költőként kellett megmutatkozniuk – ez pedig előnyösen elfedhette színészi képességeik korlátait. Fontos újítás, hogy immár nők is bekerültek a műsorba, ráadásul igazi előadóművészek (Hollósy Kornélia, Bognár Vilma, s a pályakezdő Bognár Adél). Az ő jelenlétük, akárcsak Füredi Mihályé, a professzionalizálódás jele. A négy cigánybanda egyesítése és közös játéka olyan fogás, amely már az első debreceni dalidón felbukkant – sikeressége a leírások szerint is kétségtelen. A műsor szerkesztése – hasonlóan az első debreceni dalidóhoz – alapvetően a hazafias retorika jegyében állt: ezt mutatja Kölcsey *Hymnusának* nyitó-, a *Rákóczi-induló*nak pedig záródarabbá válása. Ebben a keretben egyértelműen ilyen színezetet kaptak a romantikus nemzetszemlélettel harmonizáló „népdalok” is, amelyre Lisznyainak a magyar nótát ünneplő ódája ideologikusan vissza is utalt. A másik Lisznyai-vers, a *Honvédapotheosis* a 48–49-es szabadságharc felidézését végezte el, a Bognár Vilma eldalolta *Vigadj hazám* pedig azt az allegorizálást képviselte, amelynek jegyében egyébként a kortársak a korszak számos költői művét is olvasták mint a tragikus történelmi tapasztalatot feloldó, kiegyenlítő, reményt adó alkotást.⁶⁸

Az is standard elemnek bizonyult, hogy zene és szavaltat felváltva szerepelt. Ezt a szerkesztést Lauka elismerőleg meg is említette: „A műsorozat hodolt a korigényeknek, mely a változatosságot divattá emelte, és sor rendében is oly szerencsés volt, hogy a kebel, hánykodásai után, kinyugodhatott.”⁶⁹ Mindehhez járult még az előadóest két egészen sajátos hatáseleme. A lapok híradásai Lisznyai betegségről már eleve fokozhatták az érdeklődést fellépése iránt. Lisznyai még ekkor is olyan rossz egészségi állapotban volt, hogy egyedül a színpadra sem tudott fölmenni; a szavaltatokat mindazonáltal nagy akaraterővel végigcsinálta. Az estről készült híradások egyike még azt is rögzítette, hogy az est egy bizonyos pontján össze is rogyott:

S mit nem tesz a lelki erő, és aczélos akarat? Lisznyai pár órával előtt még úgyszólván haláloságyán feküdt, s egy nap alatt hangversenyt rendezett és szavalt, hogy egy rég táplált eszméjét a dalidó-kat, vagy mint most már filigránabbul nevezé költői estélyeit, valósíthassa. Ez volt neki a Kanaan, melyet még látni akart, s melynek ime legsikerültebb gyümölcsét ízlelheté. Igaz, hogy a rendezés nehézségeitől kimerülve egyszer összerogyott; de alig hallá a jeladó csengettyűt, hogy az ő sza-

68 Megjegyzendő, hogy a Lisznyai fölött elmondott temetési búcsúbeszédben, amely nélkülözötte a költői nagyságot hangsúlyozó retorikai figurákat, és a szenvedésteli élet leírására alkalmas toposzokat mozgósította inkább, az ifjabb költőtárs (és lelkész), Győry Vilmos egyedül ebből a versből idézett (a beszéd kézírata: OSZK Kt. Analekta 3755).

69 *Hölgyfutár* 12, 111. sz. (1861): 886.

valata következik, ruganyos szelleme újra életet adott a félholt testnek, ő kilépett s oly lelkesedéssel szavalta költeményét, melyet mai számunk közöl, hogy az arcok, szivek kigyulladtak reá.⁷⁰

Lauka Hölgyfutár-béli beszámolója Liszniai jelenlétének értékelésekor – eufémisztikusan – ennek a rendkívüli hatására utalt:

Beteg testében lelke törhetlenül épen maradt, érchangja csak egyes rezgéseiben sejteté, hogy a költő hosszan szenvedett; de azt is bebizonyítá, hogy szenvedése nem győzedelmeskedhetett a szellemen. Gondolat-virágai frissek valának, mint jobb napjaiban, s a halványság, mely orcáin előmlött, csak azt bizonyítá, hogy Liszniaiban csak az ember szenvedett, de a költő egészséges maradt.⁷¹

Sarkady István cikke ezt a benyomást sokkal lidércesebbnek láttatja, s ez alapján Liszniai állapota valóban igen siralmasnak tűnik (bár persze a beszámoló bőven tartalmazhatott retorikus túlzásokat is):

Ezután Liszniai Kálmán lépett ki, olyan volt mint a sirból föltámadott jós, ki levetkezett minden földiséget és csupán szellemekkel társalkodik. A közönség tapsolt: majd néma csönd lőn, és a beteg test kiegyenesedék, szemei villámlottak, arcán tulvilági láng lobogott, és megcsendült ajkain a legércesebb hang elannyira, hogy mindenkit csudálat ragadott el.⁷²

Az est másik attrakciója Sárosi Gyula föllépése volt; a szenzáció jelleget már az előzetes híradásokból sejteni lehetett, hiszen Sárosi a bujdosás és a börtön után most lépett először a nyilvánosság elé. Ráadásul – eltérően az előzetesen meghirdetett és jóváhagyott programtól – saját versét mondta el, amelyet a hallgatóság mint saját meghurcoltatására reflektáló, lírai vallomást értelmezhetett (s akár politikai jelentést is tulajdoníthatott annak, hogy Sárosi el mert térni a hivatalosan előre jóváhagyott programtól). Ez a váratlan fordulat nyilván növelte a vers hatását, ahogyan erre a két beszámolóból is következtethetünk. Lauka ugyan csak röviden utalt erre: „Sárosy Gyula szavalatával megszegte ugyan a műsorrendet

70 BULYOVSKY Gyula, „Liszniai Kálmán költői estélye (Sept. 11-kén)”, *Nefejejs* 3, 24. sz. (1861): 285. Bányai Elemér nyilván ezen cikk ismeretében írta azt, hogy Liszniai elájult a szavalat végén: [BÁNYAI] 1905. Igaz, hivatkozást nem adott, s félre is értette kissé a szöveget.

71 *Hölgyfutár* 12, 111. sz. (1861): 886.

72 *Trombita*, 1. évf. (1861), 57. szám (szept. 15.), [3.]. Megjegyzendő, hogy ugyanezen lapszám élén Lisznainak egy versét is közlik: *Éljen minden népfaj!*, uo. [1.].

– de ismert költeménye, melyben az uralkodó eszmék nyertek életet, kárpótolta s feledteté az ártatlan szabadságot.”⁷³ Sarkady István szavai azonban arról árulkodnak, hogy ezek a körülmények nagy hatást kölcsönöztek a fellépésnek:

Majd Sárossy Gyula lépett elő, kit szenvedésteljes száműzetése után a mai napon látott először a nyilvános helyen a nagy közönség, s elkezdette szavalni a hoszadalmas, s könnyen unalmat gerjesztő „Omár és Ida” helyett saját költeményét „Önszületésem napját” azon fájdalmas hangon és kinos érzettel, mely csak hosz-szas szenvedések által sujtolt kebelből fakadhat. „Szegény anyám! ha tudtad volna, de hogy szültél volna engemet!” – mondá a költő és mindenki vele érzett, a gyöngéd női sziv áthatottságában harmatot kölcsönzött a szemeknek, és sirtak halkán és némán. Legszebb a könyező hölgy, midőn magasabb érzelem sajtolja ki a drága könyeket! Sárosyt, szavallatának végeztével zajosan éljeneztek.⁷⁴

Összességében tehát a siker számos tényezőnek volt köszönhető, előretervezett, professzionális előadóművészi elemeknek éppúgy, mint rögtönzött, ám erőteljes érzelmi hatású megoldásoknak egyaránt.

Nem csodálható tehát, hogy ezután újraindult az országos körút, bár alighanem már ez is Vahot nélkül zajlott le. A műsorszerkezet aligha állandósult ebben a formában: az Európa szállóban megtartott költői estély ugyanis a koncentrált szervezésnek és a véletlennek köszönhetően megismételhetetlen lehetett. Az előzetes útitervről a *Hölgyfutár* egy rövid híradásából értesülhetünk: „Lisznyai Kálmán Pozsony és Komáromon kívül Esztergomban is fog »költői estélyt« tartani, mint a hol 1859-ben oly kitűnő kedélyességű fogadtatást tapasztalt.”⁷⁵ Azaz Lisznyai bejárattott helyekre akart ellátogatni, ahol még élhetett a korábbi dalidó-körút emléke – bár egyáltalán nem biztos, hogy a terv ebben a formában megvalósult. Mindenesetre azok az információk, amelyek az 1861 őszen indult útról rendelkezésünkre állnak, némileg más településeket emlegetnek a tényleg megtartott költői estélyek helyszínéül. Tudunk például egy 1861. november 18-án Egerben, a líceum nagytermében megtartott költői estélyről (a *Hölgyfutár* idézett cikke Egert nem is említette célként), s ennek a műsora például jelentősen eltért a Pesten elhangzott programtól. Itt – a *Hölgyfutár* beszámolója szerint – teljesen hiányzott a cigányzene és daléneklés, kizárólag szavalatok hangzottak el. Lisznyai mellett sógora, Erdélyi József (aki egyébként helybéliként a közönség személyes ismerőse lehetett)

73 *Hölgyfutár* 12, 111. sz. (1861): 886.

74 *Trombita*, 1. évf. (1861), 57. szám (sept. 15.), [3.]

75 *Hölgyfutár* 12, 117. sz. (1861): 934.

és Zalár József szavaltak: Zalár saját versét (a *Szilágyi haragja* című költői beszélyének Mátyás király bevonulásával foglalkozó részét), Erdélyi pedig – a két napja elhunyt – Sárosi helyébe lépve a költő Pesten sikert aratott költeményét mondta el. Lisznyai rossz fizikai állapota most is fontos hatáselemnek bizonyult, a tudósító röviden utalt is erre: „Halvány arcára nézve, félteni kezdjük, miként fogja hangjával a természet betölteni?”⁷⁶ Abban, hogy Lisznyai itt cigánybanda nélkül is sikert tudott aratni, szerepet játszhatott egri ismertsége is;⁷⁷ ám az is lehet, hogy talán mégis igaza volt Vahotnak a korábban már idézett, Simonffy Kálmánhoz intézett levelében, amikor a dalidóra vállalkozó költők hatalmas, a cigányzenészekénél nagyobb népszerűségére utalt.⁷⁸ Lisznyai a továbbiakban valószínűleg nem ezt a műsort ismételte meg más városokban. Hogy merre indult el, azt a Nefejejts úgy foglalta össze, hogy Eger mellett „még Győrt, Esztergomot, a reá epedve várakozó Csallóközt s Pozsont keresi fel”.⁷⁹ Míg ez a híradás a szándékról számolt be, a Hölgyfutár egyik rövid beszámolója azt mutatja, némileg módosult is az útiterv:

Lisznyai Kálmán barátunk Pesten megkezdett, Eger, Székes Fehérvár, s Esztergomban folytatott költői estélyei koszorúját Érsekújvárra is kiterjesztette, hol f. hó [azaz április – Sz. M.] 3-kára koszorus veterán írónk Fáy András életnagyságu arcképének leleplezési ünnepélyeül a takarékpénztár teremében egy hasonló felolvasási és szavalati előadást és hangversenyt rendezett, s a jövedelemből egy részt az árviz károsultak javára ajánlott fel.⁸⁰

Sajnos, erről az érsekújvári fellépésről nem tudunk sokat (az esztergomiról pedig csak annyit, hogy március 13-án megtartották, s sokan voltak rajta).⁸¹ Egy rövidke tudósítást azonban közölt az estről a Sürgöny. E szerint két festményt avattak ekkor fel, a Fáy Andrást és a Hamar Pálét. Az estet Kölcsey *Hymnusának* az el-

76 -N., „Lisznyay Kálmán költői estélye Egerben: Nov. 18. 1861.”, *Hölgyfutár* 12, 143. sz. (1861): 1142. Ennél a részletesebb beszámolónál korábban már megjelent egy rövid híradás az eseményről: *Hölgyfutár* 12, 137. sz. (1861): 1094.

77 Ettől nyilván nem független az sem, hogy éppen 1861. nov. 19-én kötött szerződést Jenés Gottlieb egri könyvvarussal „egy *Az egri élet költészete* című socialis társaséleti népies, magasztos, humoros, komikus, politikai színezetű költeményfüzetre”, amelynek verseit 50 napon belül kellett volna szállítania; s bár 150 forintnyi előleget át is vett Jenestől Egerben, a kötet – tudtommal – soha nem készült el (az autográf szerződést, amelyet mindkét fél aláírt, lásd: OSZK Kt. Analekta 3759. 2. szám).

78 SZANA 1892, 139–140.

79 *Nefejejts* 3, 32. sz. (1862): 368.

80 *Hölgyfutár* 13, 41. sz. (1862): 325.

81 Vö. *Divatcsarnok* 10, 12. sz. (1862): 189.

éneklése nyitotta meg a helyi dalárda tolmácsolásában, majd Liszniai tartott felolvasást a magyar nyelv szelleméről (valószínűleg azt a szöveget olvasta fel, amely szavalatkönyvében is megjelent). Ezután a két költő-vendégtől, Lisznyaitól és Dalmadytól hangzottak el szavالات (nyilván mindketten a saját műveiket mondták el) – Liszniai három alkalommal lépett fel, s utoljára egy, az alkalomra készített költeményt mondta el, „Érsekújvár történelmi és társaséleti költészetét”. S az esten részt vett az a Hamar Pál is, akinek az arcképét ez alkalommal leleplezték; ő előadást tartott, amely Érsekújvár történelmi és statisztikai leírásáról szólt. Az nem derül ki innen, hogy ez Liszniai szavالاتai előtti vagy utáni esemény volt-e, de talán ez mégiscsak a záróaktus lehetett.⁸²

Figyelemre méltó, hogy Liszniai Érsekújvárott csatlakozott egy egészen más jellegű alkalomhoz (Fáy András arcképének a felavatása), s a bevételt is megosztotta egy jótékony cél miatt, azaz hangsúlyozottan nem csak a maga hasznára lépett fel. Ez utóbbit egyébként máskor is megtette: az aradi eset mellé tehetjük azt is, amikor Vahot Imrével lépett föl Szegeden, s a fellépés bevételéből 40 forintot beküldtek a felállítandó Petőfi-szoborra.⁸³ Fontos új fejlemény viszont, hogy miközben egyedül vált az est sztárjává (bár ott volt mellette a fiatalabb költőtárs, Dalmady Győző is), az alkalom lehetőséget kínált helyi előadóknak is a fellépésre – későbbi költői estélyei ezt a koreográfiát alkalmazzák már, s nem a Vahot-féle korábbi utazó társulat elvét.

1861 decemberében aztán Liszniai Székesfehérvárott lépett fel – erről csak két rövid hírlapi híradásunk van, konkrétumok nélkül; az egyik így szól: „Liszniai Kálmán költői estélyén Székesfehérvárott nagy számu és válogatott közönség volt jelen. Íróársunk költői körutját tavaszra hagyván, a telet roncsolt egészségének javulása végett Graefenbergben tölti.”⁸⁴ Valószínűleg erről a fellépésről árulkodik az a nemzetiszínű emlékszalag (alighanem egy koszorú fennmaradt darabja), amely a következő feliratot viseli: „Elismerés tisztelet szeretet és hála jeléül Liszniai Kálmánnak Székes fehérvárott december 4-én 1861.”; a szalag alighanem igen fontos lehetett Lisznynak, mert a hagyatékában megőrizte, így maradhatott fenn.⁸⁵

Nem tudjuk, Liszniai ekkor valóban eljutott-e Gräfenbergbe, de ebből a hírből kiindulva úgy tűnik, az 1861 őszi körút összefügg az 1862 tavaszival, s egészségügyi okok indokolták a halasztást. Egyébként Székesfehérvár már bejárattott fellépési hely volt, ott Liszniai joggal számíthatott korábbi tisztelői jelenlétére is.

82 *Sürgöny* 2, 81. sz. (1862): [2].

83 *Vasárnapi Ujság* 8, 24. sz. (1861): 284.

84 *Hölgyfutár* 12, 149. sz. (1861): 1190. Az eseményről – ugyancsak egy pársoros hír formájában – hírt adott még: *Politikai Ujdonságok* 7, 51. sz. (1861): 813.

85 Lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3760.

A következő év tavaszán folytatott sorozat későbbi fellépéseiről két, eltérő jellegű forrás is a rendelkezésünkre áll.

1862. május 26-án Győrött lépett föl,⁸⁶ s erről az alkalomról van egy újságcikkünk: egy Bibok nevű levelező számolt be az estről a Hölgyfutárban. A fellépés előtt már volt egy társasmulatság, s ez annyiban is szokatlan az eddigiekhez képest, hogy a beszámoló szerint itt Lisznyai mellett a családja is jelen volt:

Folyt a tánc, folyt a bor, s ez mennél jobban fogyott, annál hangosabban mutatkozott a fokozódó jó kedv. Magasztos volt látni a gyengéd figyelmet, melybe kedves költőnk Lisznyai Kálmánt, jó nejét és ürge két szép reményű fiát öveztek, elanyira, hogy még Elemér és Tihámér is megmutatták, hogy a csárdás sokat ér, mert kedves örömünkre még ők is járták.

Sajnos, magáról az estről igen keveset árult el a beszámoló. A városi színházban tartott fellépés műsoráról és részleteiről semmit sem tudunk meg innen, csak arra lehet következtetni, hogy ezen alkalommal is szavalt és zene váltotta egymást; ez utóbbival azonban a Bibok álnevű levelező nem is volt megelégedve:

Mindezek mellett nem mulaszthatom el kérni Lisznyai barátomat, hogy máskor e nemes szót »költői estély« tartsa meg a maga valódi eredetiségében, sokak szerint e kifejezés fogalom szerinti értelme nem az, a mit Győrött rendezett. A költői estély, más mint egy sorierée [nyilván: soirée – Sz. M.], vagy ha az, úgy legyen betűszerinti értelemben az, furcsán tűnik fel, hogy magyar költői estélyben physzharmonika mellett „Toujourelle”, „meditations” féle idegen szerzemény adatik elő mintha nekünk nem volna klasszikus zenénk, zenedarabunk... az én erős nézetem az, hogy eredeti, vagy semmi, különben nem költői estély, vagy ha ez úgy nem magyar!⁸⁷

Ennél az enigmatikusan megfogalmazott elégedetlenségénél szerencsére van egy másik, leíróbb jellegű beszámolónk is. Ez ráadásul sokkal lelkesebb is volt Lisznyai produkciója kapcsán. Érdeemes hosszabban idézni:

A nemzet kedvelt beteg költője, Lisznyay Kálmán néhány nap óta köztünk mulatván, tegnap este adá a városi színházban költői estélyét. Ennek kivételére szíves baráti kezét nyújtottak neki az épen alakulóban levő zene- és ének-egylet néhány műkedvelő tagja, kik, – „nem tudom én mi a bajom” szép dalt Lisznyai Kálmántól

86 Erről hírt adott: *Hölgyfutár* 13, 64. sz. (1862): 508.

87 *Hölgyfutár* 13, 67. sz (1862): 533.

és – „Hol van az a boros kancsó?” Nyizsnyay Gusztávtól erős zengzetes karban, nagy hatással éneklék, – továbbá ifju Jerffy Antal, Windisch Antal, Noisser Ernő urak, kik – „Toujours elle” ábrándot, fuvolán physharmonika és zongora kísérettel kellemesen játszák, – ismét Weiss Zsigmond, Wendisch [valószínűleg: Windisch – Sz. M.] Antal és Noisser Ernő urak, kik – „Meditations” című zeneművet Bachtól, hegedűre, physharmonika és zongora kísérettel átírva Gounodtól csinosan előadák.

Ráadásul innen az is kiderül, hogy a fellépés elején elhangzott egy természetrajzi felolvasás a harkályokról, dr. Kauc Gyula énekelt, valamint a szünetekben Farkas Miska játszott a zenekarával csárdásokat és indulókat. Hogy az egésznek műkedvelői jellege volt, azt a beszámoló erényként említette:

Figyelemre méltó itt azon körülmény, hogy a közreműködők legnagyobb részt a kereskedői osztályból valók, kiknek nemzeti irodalmunkkal foglalkozni se idejük, se alkalmuk még eddig nem volt, mégis nemzeti művelődésünk iránti szeretetök s az általuk is ismert nevű költő iránti tisztelet, mintegy önkénytelen fűzé őket a magyar költői estély troubadourjainak érdekes koszorújába.

Ilyen előkészítés után lépett színpadra Lisznyai, akinek a műsoráról annyit legalább megtudhatunk a cikkből, hogy mely verseket szavalta el. Szinte mindegyik kipróbált darabnak számított: a *Néhány szó a fülemüléhez*, *Csecsemőszeretet*, *Nemzeti ének*, illetve ráadásként a *Hogy hívták Mátyás királyt?* című költemények hangzottak el Győrben.⁸⁸

Egy másik, néhány hónappal későbbi fellépésről rendelkezésünkre áll az a nyomtatott meghívó, amely az 1862. október 5-én Veszprémben, a Korona fogadóban tartott fellépésre invitált. A meghívó kizárólag Lisznyai Kálmán „költői ünnepélye”-ként említi az eseményt, s az egrí esthez képest valóban ő maradt az egyetlen konstans tényező. Rajta kívül Auer Lipót hegedűművész és testvére, a zongorán közreműködő Emília lépett fel. Úgy látszik tehát, hogy az 1861-ben újrainduló, Vahotot immár – minden bizonnyal – nélkülöző körút több ponton is eltért a korábbiaktól. Egyrészt kizárólag Lisznyai személye tartotta össze a műsort, rajta kívül ugyanis alkalmilag megnyert közreműködők szerepeltek; másrészt pedig a cigányzene kizárólagossága megszűnt. A zongora és a hegedű kettőse nem tette lehetővé azt a hangzást, amelyet a cigánybanda hangszerelése jelent; a zenei közreműködés így már eleve inkább a klasszikus zene rögzített és tanult formáihoz igazodhatott. Ez a váltás arra utal, hogy itt immár valóban kétségtel-

88 A beszámoló D-r betűjeggyel van szignálva: *Hölgyfutár* 13, 65. sz. (1862): 517.

len Liszniai központi szerepe: az ő személye a közönségvonzó erő. A veszprémi műsor a következőképpen alakult: először Liszniai szavalta el régi műsorszámát, a *Néhány szó a fülemiléhez-t*; utána Auer Lipót – zongorakísérettel – előadta Jean-Delphin Alard *Ábránd* című darabját; ezután Liszniai jött, a *Kettecskén*, a *Veszprémi szerelmes leányok üdvözlétére* és a régi nagy siker, a *Vigadj hazám* elszavalásával; majd *A magyar zene* című költeményét mondta el; ezután Erkel és Vieuxtemps szerzeményét, a *Magyar kettőst* játszotta el az Auer-testvérpár; végül Liszniai jött *Nemzeti énekével*, amely már a legelső, debreceni fellépésen is elhangzott.⁸⁹ Azaz Liszniai megpróbálta a klasszikus európai zenével párosítani saját szavalatát – s a győri estről szóló, egyik beszámoló azt mutatja, ezzel nem ért el egyöntetű sikert. Noha azért az is látszik, hogy a kedvezőtlen beszámoló ellenére nem változtatott ezen a koncepción, s a továbbiakban is ragaszkodott ehhez a műsorszervezethez. Az is kitűnik ennek a két alkalomnak a rekonstrukciójából, hogy Liszniai ekkor már alapvetően egyedül lépett föl, de úgy, hogy helyi műkedvelőket vett maga mellé – ez azért volt ügyes fogás, mert ezzel a nézőközönség egyrészét bizonyosan sikerült érdekeltté tennie a produkció megtekintésében, hiszen a fellépők ismerősei alighanem kíváncsiak voltak barátaik produkciójára a nagyhírű költő mellett. A másik fontos előnye ennek a szerkesztésnek, hogy nem kellett nagy létszámú fellépő gárdát utaztatni és ellátni – a Vahot-féle korábbi akció felbomlása azt sejteti, ez egyáltalán nem volt egyszerű és konfliktusmentes feladat. Persze Lisznynak nem is biztos, hogy volt választása: aligha rendelkezett olyan finansziális háttérrel, hogy megkockáztathatott volna egy ilyen befektetést – láttuk, ez Vahotnak sem sikerült rentábilis módon. A költő egyszerűen igyekezett az adott helyzetből kihozni a maximumot, s alaposan kihasználta személyes népszerűségét – hiszen az kiderül mindkét győri tudósításból, hogy a fellépés előtt több napig időzött a városban, s el tudta érni, hogy ezalatt vendégül lássák és traktálják, s nemcsak őt, hanem a családját is.

A körút többi állomásáról azonban nem sokat tudunk. Az 1862. május 26-i, győri fellépésről megjelent, másik beszámolóban azonban következtethetünk Liszniai útvonalára: „Tőlünk, mint hallom, Pozsonyon át, hol szintén költői estélyt rendezend, Gräfenbergbe fog utazni tisztelt költőnk.”⁹⁰ Vagyis ez esetben egy, a felépülést szolgáló orvosi kúra alkalmát is kihasználta Liszniai arra, hogy útközben néhány költői estélyt is megtartsion – bár az út további részleteiről a sajtó nem tájékoztató. Meglehet, azért tűnik ilyen hézagosnak a fellépések sajtóvisszhangja, mert nem volt már a vállalkozás része Vahot, aki korábban gondoskodott

89 A nyomtatott meghívó lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3756. 16. szám.

90 *Hölgylutár* 13, 65. sz. (1862): 517.

a megfelelő körítésről. Fönmaradt ugyan Lisznyainak egy levele, amelyet 1862. május 23-án nyilván ugyanennek a dalidónak az alkalmával írt Gyórból a hegedűművész Reményi Edének, ám ez a pár sor inkább betegségéről árulkodik, a programról semmit nem közöl.⁹¹ A költői estélyek újraindításában nyilvánvalóan továbbra is jelentős szerepet játszottak az egzisztenciális kényszerek: a győri dalidó kapcsán is ezt láthatjuk – a költővel ott van a családja, s ő maga éppen gyógykezelésre vonul, azaz aligha lehetett a legjobb egészségi állapotban.

A költő a dalidókat igyekezett visszakapcsolni az irodalom nyomtatott létformájához, hiszen 1861-ben külön kiadta szavalkönyvét, amelyben repertoárjának reprezentatív darabjai kaptak helyet – s ezt a könyvet nyilván a dalidókkal egyidőben megkísérelhette terjeszteni is. Erre ugyan közvetlen adat nincs, de a kötet címadása⁹² igen valószínűvé teszi ezt a következtetést, mint ahogy az a nyomtatott ív is, amellyel 1862-ben a már megjelent kötetet meg lehetett rendelni.⁹³ Lisznyai egy feleségének szóló, Esztergomból keltezett levele szintén arra utal, hogy a költői estélyek összekapcsolódtak a kötetek terjesztésével: a költő ekkor egy költői estélyre érkezett ide, s tovább akart indulni Győrbe és Pozsonyba, nyilván vízi úton; feleségét pedig, miután megkérte arra, hogy utazzon utána, részletes instrukciókkal látta el, melyik verseskötetéből hány példányt hozzon magával.⁹⁴

Lisznyai még 1863-ban is újabb dalidó-körutat tervezett. A *Hölgyfutár* januárban adott hírt a tervről, s arról is, hogy az első vidéki fellépést a költő szimbolikusnak szánja, s egy olyan települést választott ehhez, ahol tudomásunk szerint korábban soha nem volt „költői estélye”:

Lisznyai Kálmán, a testileg súlyos betegségben szenvedő, de ép lelkű s folyvást vig kedélyű költő barátunk, a jövő hét elején körutra indul, hogy a Pesten megkezdett költői ünnepélyét a vidéken is megmutassa. Első ilyenmü ünnepélyét, mint par excellence palóc, Gyöngyösön kezdi meg, hol febr. 3-án, mint a gazdasági gyűlés napján, fogja költői ünnepélyét megtartani.⁹⁵

91 OSZK Kt. Levelestár.

92 LISZNYAI 1861.

93 „Megrendelési ív Lisznyai Kálmán ‘Szavalkönyvére.’ Melyet saját költeményeiből összeállítva, ‘Költői ünnepély’ cím alatt eszkozlendő országos költői körutjára adott ki, s amely már elegans diszkiállításban aranymetszetű s boritéknyomatú s minden oldallapon nemzetiszín keretű (garniture) ékesítéssel s a szerző szavalkati állásban lévő kőmetszetű arcképével megjelent s a megrendelőknek, azonnal intézkedve, pontosan megküldetik. Ára aranyos diszkötésben 2 o[sztrák] é[rtékű] frt. A megrendelés öszletei [sic!] B.-Füredre a szerzőhöz küldendők.” OSZK Kt. *Analekta* 3756. 15. szám.

94 Lisznyai Kálmán Lisznyai Kálmánnénak, Esztergom, 1862. márc. 5., in R. HOFFMAN 1931, 67–68.

95 *Hölgyfutár* 14, 11. sz. (1863): 87.

Azonban ez lett Lisznyai utolsó fellépése: innen már reménytelen állapotban hozták vissza Pestre, s ettől kezdve már csak haldoklásának lehettek nézői mindazok, akik közelében voltak. Erre a fellépésre is egzisztenciális kényszerek miatt kerülhetett sor. Ezt a nekrológok egyike finoman érzékeltette:

A boldogult még alig két hete Gyöngyösre utazott, költői estélyt rendezni, kiváltképen családapai gondok által ösztönöztetve, a honnan súlyos betegen térvén vissza vissza, pár napi kinos szenvedés végkép fölmenté őt minden gondtól, ha hogy a tulvilágon is nem lenne folytatása azon aggodalomnak, a mit oly apa érez végperczében, a kit két neveletlen árva fiu sirat.⁹⁶

Hogy a dalidóknak miféleképpen is volt része a mulatozás és a lakoma, azt Vahot egykorú cikksorozata elég világosan megfogalmazta: „Hogy ünnepélyes komolyságú dalidóinkat többnyire künt a szabadban, nyilvános kertekben víg, fesztelen dáridók, lakomák követék, ezt a dolog természete hozta úgy magával.”⁹⁷ Persze erőteljes választóvonal húzódott a műsor és az ezt követő személyes találkozások közé. A fennmaradt néhány meghívó nyilván ezért is nem tartalmaz semmiféle utalást a költői estélyek társasági részéről. Ez az egykorú különbségtétel azért is lényeges, mert Lisznyai dalidóinak igazi, releváns környezetét a korszak társasági életének egyéb eseményeiben lelhetjük meg, azokban közösségi rítusokban, amelyek vagy a szórakozás és párválasztás kontrollált lehetőségét hordozták (pl. a farsangi bálók), vagy pedig az előadóest (pl. koncert, színházi produkció) kategóriájába tartoztak. Lisznyai költői estélyei voltaképp ezt a két alaptípust oldották egymásba, úgy, hogy az estek társasági részei kívülrekedtek az előadóestnek kijáró nyilvános figyelem hatókörén. Mindez azt is magában hordozta, hogy ezek az estek alapvetően nem irodalmi szempontok szerint szerveződtek, hanem elsősorban a nemzeti-hazafias retorika köré, s a dáridózás mintegy ezeket hosszabította meg és szentesítette: a kiválasztott versek – még ha voltak köztük olyan, összetett poétikai szerkezetet megvalósító művek, mint Arany *Fiamhoz* című költeménye, Kölcsey és Vörösmarty alkotásai – olyan szövegek, zenei darabok közé kerültek, hogy olvasatuk erre a mechanizmusra egyszerűsödött le. Nyilván maga – a számunkra rekonstruálhatatlan – előadásmód is ebbe az irányba húzta el a műsort. Ez a műsortípus erősen összefonódott Lisznyai személyiségével, s az ő halálával nem is volt senki, aki ezt működtetni tudta volna.

96 *A Hon*, 1. évf. (1863), 36. szám (febr. 14.), [4.]

97 VAHOT 1859, 635.

Lisznyai vidéki fellépéseinek a sorozatát – akár a Vahottal közös dalidókra gondolunk, akár az egyénileg végrehajtott „költői estélyek”-re – úgy is fel lehet fogni, mint a költő népszerűségének mutatóját. Arra ugyanis nincsen támpontunk, hogy megragadjuk a *Palóc dalok* átütő sikerének a titkát, spontán olvasói reakciókat sem ismerünk a versek hatásáról, s ilyenformán arra a kérdésre sem remélhetünk igazán megalapozott választ, hogy vajon Lisznyai kötetének olvasótáborra vajon azonos lehetett-e a Petőfiért rajongók tömegével (már láttuk, a kötet eladási példányszámaival tekintve, Lisznyainak nagyobb sikere volt 1851-ben és 1852-ben, mint néhány évvel korábban Petőfinek). Egy valamire azonban következtethetünk, persze megfelelő óvatossággal. Azaz nem feledve azt, hogy a dalidók fönnmaradt műsorait áttekintve egyértelműen kiderül, hogy Lisznyai nem a *Palóc dalok*-ban megjelent verseivel turnézott, s a „költői estélyek” nem kifejezetten a *Palóc dalok* népszerűsítését szolgálták, jóval később is zajlottak. Ám még így is feltűnő, hogy miközben Kerényi Ferenc a Petőfi-kultusz első rétegét azonosította szórványos adatok egymás mellé illesztésével, földrajzilag és társadalmilag egészen eltérő közeget ragadott meg, mint amely Lisznyai dalidó-körútjai alkalmával közönségként feltételezhetők. Kerényi az alföldi mezővárosok honorácior-értelmiségét (kiemelten: lelkész, kántor, tanító) vélte felfedezni Petőfi népszerűsítésének első hullámában, s azt valószínűsítette, hogy ebben a társadalmi csoportban Petőfi megzenésített versei (elsősorban a közösségi használatra alkalmasnak bizonyuló bordalok s társas mulatóversek) átvették Csokonai azonos szituációban működtethető verseinek a helyét, azaz bizonyos értelemben a Petőfi-kultusz a Csokonai-kultuszra települt rá.⁹⁸ Legalábbis annyiban, hogy Csokonai verseinek az ilyen jellegű használata meghatározta azt is, milyen szempontok szerint szűrték meg a Petőfi-életművet a szövegek felhasználói (ez olyan szempont, amelyet Petőfi verseinek folklorizációja és közköltészeti használata vizsgálatához is érdemes számon tartani).

Innen nézvést viszont feltűnő, hogy Lisznyai dalidó-körútjai (akár a Vahot szervezte első hullámot nézzük, akár a Vahot nélküli másodikat), alapvetően más földrajzi irányultságúak voltak, s elsősorban városokban zajlottak le. Ha pedig azokat a településeket nézzük, amelyeket többször is útba ejtettek (Székesfehérvár, Eger, Győr), akkor még egyértelműbb, hogy azok a települések, amelyeken Lisznyai a legnépszerűbb lehetett, sem földrajzi értelemben (nem az Alföld), sem jogállás tekintetében (nem mezővárosok), sem a felekezeti dominancia tekintetében (nem protestáns többségű települések) nem egyeznek meg a Petőfi-kultusz törzsközönységének jellemzőivel. Sőt, Lisznyai nem is próbálkozott palóc területeken (vagy

98 Vö. KERÉNYI 2000. Lásd még: SZILÁGYI M. 2014, 395–408.

azok közelében) lévő városok fölkeresésével, leszámítva utolsóvá váló, gyöngyösi dalidóját, amely a szándéka szerint ugyan egy újabb körút első állomása lehetett volna; tehát az sem igazolható, hogy a *Palóc dalok* azon a vidéken lett volna igazán népszerű, amelyre címével (és ideológiájával) rájátszott. Ez még akkor is elgondolkasztató, hogyha Liszniai dalidó-körútjainak lehettek olyan szempontjai is, amelyet szintén érdemes figyelembe venni: az egyénileg szervezett fellépések egyrésze a Gräfenbergbe induló, nyugati irányba mutató útvonal mellett helyezkedett el, hogy a beteg költő a „költői estélyek” teljesítésével egyre közelebb juthasson eredeti célpontjához. Ehhez számítsuk hozzá azt az adalékot is, amelyet a Liszniai egyénileg szervezett útjairól fennmaradt hírlapi beszámolók kínálnak fel: mivel a költő itt helyi műkedvelőket is mozgósított, a cikkek néha rögzítik azt is, kik működtek közre a műsorok lebonyolításában. Más összefüggésben már idéztem, de itt érdemes újra utalni rá, hogy a *Hölgyfutár* beszámolója szerint, amely egy helyi levelezőtől származhatott, Győrben a „kereskedői osztály” tagjai voltak Liszniai társai a fellépésben.⁹⁹ Még érdekesebb egy másik beszámoló, amely Liszniai 1861-es egeri fellépéséről számolt be. A szerző itt jellemezni is akarta a közönséget, amely az egeri Lyceum dísztermében gyűlt össze; s azután, hogy rögzítette, maga az érsek, Bartakovics Béla is jelen van, a következőket írta:

Szóval: képviselve van itt Eger minden osztálya [...]. Nézzék önök, ama tűzrőlpatant menyecskéket, komoly, csaknem férfias arccal, s ezüstkapcsos mentékkal; – s büszke tartású férjeiket nagy ezüstgombos dolmányok s kettős gallérú kék köpenyekben! Ezek az egeri szállósgazdai osztályt képviselik. Derék nép. Ők szeretik Lisznyait, kit belebbezésekor itt megismertek.¹⁰⁰

Persze óvakodnék attól, hogy pontos társadalomtörténeti vagy szociológiai kategóriákat lássak bele ebbe a jellemzésbe, hiszen a cikk írója sejtetőleg célzatosan akarta hangsúlyozni Liszniai kapcsán a helyi bortermelők érdeklődését, ám némi következtetéseket talán ez a két adat is megenged. Szemben azzal a csoporttal, az alföldi mezővárosi honoráciorokkal, amelyet Kerényi azonosított a Petőfi-kultusz alaprétege kapcsán, úgy tűnik, Liszniai sikere mögött inkább egy városi iparos és kereskedői réteget kell feltételeznünk, mintegy annak a regionalitásnak az újabb hordozójaként, amely az 1850-es évektől jelentkezik újabb, a korábbi népiesség-koncepcióktól elütő formában – s ennek a társadalmi csoportnak a Liszniai iránti érdeklődése is más jellegű lehetett, mint amire Kerényi felhívta a figyelmet. Itt

99 A beszámoló D-r betűjeggyel van szignálva: *Hölgyfutár* 13, 65. sz. (1862): 517.

100 -N., „Lisznay Kálmán költői estélye Egerben: Nov. 18. 1861.”, *Hölgyfutár* 12, 143. sz. (1861): 1142.

ugyanis az irodalmi fogyasztásnak más tényezői mutatkoznak meg: a kéziratok vagy másolatok megőrzésén, valamint a társas éneklésen túl (esetleg inkább: helyett) itt a kötetek megvásárlása és a nyilvánosan látogatható költői estélyek megtekintése mutathatja az érdeklődést. Esetleg a dalidók után következő közös lakomán való részvétel és a fellépő íróval való együtt mulatás. Az, hogy Lisznyai népszerűségéhez nem tudunk hozzákapcsolni olyan típusú, a szövegek későbbi használatát megalapozó, közköltészeti jellegű másolási és továbbírási tradíciót, persze a kutatás hézagosságával is összefügghet, valamint azzal, hogy Lisznyai költészete önmagában erre talán kevésbé volt alkalmas (a költőnek formaérzéke és verselési kultúrája alig-alig volt, így versei nem nagyon tudtak felidézni korábbi, dallamokra alkalmazott szövegeket) – persze ez utóbbi funkciót átvehette más, hiszen Lisznyai több versét is megzenésítették. Lisznyai szavalkönyvének nyomtatásban való megjelenése¹⁰¹ is fölöslegessé tehetette a versek másolását, hiszen ha valakit érdekelt, megvehette a kiadványt; de hasonló funkciója lehetett a magyarnótává alakított Lisznyai-versek cigányzene melletti éneklésének is – bár erről sajnos nincsenek adataink, csak feltételezhetjük; amiről egyáltalán tudunk, az a megzenésítések léte, illetve a kották megjelenése. Ilyenformán viszont úgy tűnik, Lisznyai hamar szertefoszló, s szinte nyom nélkül eltűnő sikere képes volt arra, hogy más rétegeket kapcsoljon be az irodalom olvasásába, s ezzel mégiscsak jelentős irodalomszociológiai tettet vitt végbe.

Van arra egy adatunk, hogy Vahot azért nem adta fel, s kísérletet tett arra, hogy Lisznyai emlékéhez hozzákapcsolva önmaga töltsse ki a dalidó kereteit. Az 1863. február 12-én elhunyt Lisznyai halála után még az év májusában a költő szobrának fölállítására rendezett egy dalidót – ez a sajátos, Lisznyai nélküli esemény valószínűleg nem csak egy településre terjedt ki, hanem egy egész körút egyik állomása lehetett. Tudunk ugyanis arról, hogy április 18-án, Óbudán, Magyarai Nándor kávéházában is rendeztek egy „költészeti estélyt” Lisznyai emlékére, ahol – Vahot és óbudai műkedvelők zenei produkciói mellett – Lisznyai sírkövére gyűjtöttek.¹⁰² Vahot Ungváron is járt hasonló céllal, csak ott a Lisznyai-árvák volt a hívószó.¹⁰³ Ám részletesebb leírásunk csak egy másik alkalomról van. Erről a kalocsai rendezvényről fönmaradt ugyanis egy igencsak ironikus cikk, amely szerint teljes kudarccal zárult a vállalkozás.¹⁰⁴ A beszámolóból a következő elemek rekonstruálha-

101 LISZNYAI 1861.

102 A programot lásd: *Színházi Látcső*, 1, 11. sz. (1863): [3].

103 „Vahot Imre Ungvárott hangversenyt rendezett a Lisznyai-árvák javára, melyek tiszta jövedelme 94 forint.” *Koszorú* 1, 2. félév. 3. sz. (1863): 71.

104 A Kákay Aranyos, azaz Kecskeméthy Aurél szerkesztette *Handabandában* megjelent két cikket újraközöltem: SZILÁGYI M. 2008.

tók. Az esten igen kevés néző jelent meg, emiatt Vahot nem tartotta meg az előre meghirdetett műsort, hanem csak a kíséretében lévő cigányzenész, Bertók játszott cimbalmon néhány nótát (emlékezhetünk, vele még 1859-ben Marcaliban ismerkedett meg Vahot, s láthatólag a későbbiekben is együtt dolgozott vele). Más forrásunk erre a dalidóra nem lévén, nem ítélt meg, hogy vajon valóban ilyen komoly érdektelenség övezte-e Vahot kísérletét. Mindenesetre a kudarc egyik oka az is lehetett, hogy Vahot nem azokban a városokban próbálkozott a dalidóval, ahol korábban ezek az események széles érdeklődést tudtak kelteni: meglehet, hogy Kalocsa nem tartozott bele a Liszniai iránti rajongás vonzáskörzetébe. Ezt sajnos nem tudjuk eldönteni, de érdemes számolni ezzel a lehetőséggel is.

Ez az utolsó, 1863-as adat is jól beleillik azonban a folyamatba. Minden jel arra mutat, hogy az 1840-es évektől kezdve Vahot működtette bizniszként az irodalmi sajtóban felépített sztárkultuszt. Ennek az első számú alanya és célpontja Petőfi volt. Abban, ahogyan Margócsy István Petőfinek és az 1840-es évek „irodalmi gépezetének” viszonyát leírta,¹⁰⁵ aligha kizárólag a zseniális Petőfi öntörvényű személyiségének lendületét kell látnunk: legalább a pálya egy meghatározott szakaszában a jelenségek inkább Vahot – egyáltalán nem önzetlen – imázsépítő törekvéseinek a szolgálatában álltak.¹⁰⁶ Petőfi eltűnése (halála) után pedig a költő emléke volt az egyik legjobban forgalmazható tőkéje Vahotnak.¹⁰⁷ Mikszáth Kálmán nekrológiájából tudjuk, hogy Vahot még az 1870-es években is bevételi forrásként működtette vidéki fellépéseit, s erre tartogatta Petőfiről szóló emlékezéseit.¹⁰⁸ Ehhez járult hozzá az 1850-es évek végén Liszniai Kálmán, aki pedig a korábban elképzelt, de csak ekkor megvalósított dalidók kulcsfigurájává tudott válni. Mindazonáltal mintha vele is az játszódt volna le, ami Petőfivel: egy idő után függetlenedni kezdett Vahottól. Azt azonban már nem tudjuk, hogy ez valamiféle szakítás után történt-e meg. Ám az feltűnő, hogy a korábban Liszniai és Vahot kettősére épülő dalidó helyett már csak Liszniai magánvállalkozásainak a nyomaira bukkanhatunk 1861 végével. De ahogyan a halott Petőfi sem tudott szabadulni Vahottól, úgy Liszniai sem: az 1863-as kalocsai dalidó azt mutatja, Vahot

105 MARGÓCSY 2011.

106 Erre a lehetőségre utalt egy kritikájában: MILBACHER 2000, 1263.

107 Erre csak egyetlen példa. Amikor Vahot közölte Szendrey Júlia *Zoltán fiamnak* című versét, nem mulasztotta el lapalji jegyzetben odaírni a címhez a következőt: „Petőfi Sándor fia. Szerk.” *Napkelet* 2, 3. sz. (1858): 35.

108 „Féltem őrizte azokat az adatokat, amiket Petőfiről tudott. Számtalanszor kértem, mondja el, mindig megtagadta.

– Csak azt lesd, hogy én megmondjam. Szeretnéd ugye az újságba kiírni? Abban ugyan nem vásik a fogad. Jó az nekem vidéki fölolvadásokra; a halálomig oda nem adom közprédának.” MIKSZÁTH 1967, 52.

még ekkor is Lisznyai névvel kívánt magának hallgatóságot toborozni. Persze lehetséges, hogy mindez önzetlen és baráti gesztus volt csupán (végtére is régi barátok voltak) – de azért ez nem nagyon valószínű.

A 19. század közepének legérdekesebb, törhetetlen kedélyű, mindig újrakezdésre képes magyarországi médiavállalkozója ugyanis vigyázott arra, hogy azért neki magának is legyen haszna az irodalomból.

AZ UTOLSÓ ÉVEK

Lisznyai ötvenes évekbeli életformája meglehetősen zaklatott volt: állandó alkoholizmusa aláásta az egészségét.

Erről – némileg persze finomítván a dolgot – már életében is többen megemlékeztek; s ez azért is érdekes, mert azt mutatja, az alkoholfüggőség tényének a nyilvános felemlítése ezekben az években jelentős változáson ment keresztül. Vörösmarty esetében ilyesmit még alig-alig hoztak szóba (általában is Vörösmarty kórképére a nyilvánosság számára hozzáférhető, egykorú sajtóközleményekből alig lehet következtetni),¹ néhány évvel később Lisznyai alkoholizmusa már beszédtema lehet – még ha persze ezt is inkább utólagos nézetből tudjuk megragadni, azaz később publikált visszaemlékezések vagy egyéb említések alapján. A különbség persze nemcsak az időbeli változással függhet össze, hanem az érintett költők társadalmi presztízsével és imázsával is – azaz azt, amit Vörösmarty kapcsán nem illett szóba hozni, Lisznyairól talán el lehetett mondani. Így tett például Szász Károly egykorúan kiadatlan, Lisznyaihoz írott verse is, amely a költő valamelyik, pontosan nem datálható rosszullétéhez kapcsolódik, s amelyet Szász egy néhány sorból álló rövid levéllel együtt küldött el Lisznyainak (azaz egykorúan ez a vers megmaradt a privát szféra keretei között):

S melyről legtöbb dalod zenge,
Az a drága, drága jó bor...
Nem, ne most! mig meg nem gyógyúlsz!
Eddig is sok volt a jóból.²

1 Erről a problémáról Vörösmarty kapcsán lásd: HERMANN Z. 2020.

2 [n. n.], „Szász Károly kiadatlan verse”, *Vasárnapi Ujság* 53, 11. sz. (1906): 175. A vers szövegét Hentaller Lajos révén kapta meg a lap.

Az iszákosság fokozatos elhatalmasodásának folyamatát a legérzékletesebben talán Vajda János emlékezése írta le:

Meg vagyok győződve, hogy épen azért, mert nagyon erősen hitt önmérsékletében, s mert lehetségesnek sem tartotta, hogy valaha a mámor szeretete erősebb szenvedélylyé nőjön benne a rendes életénél, sőt magánál a dicsvágynál is – elbizakodva megereszté fékét szilaj kedélyének, s csak akkor vette észre a mélységet, mely elnyelte, midőn már nem volt ideje, sem elég ereje a visszatartózkodásra.³

Lisznyai egyébként hipochondriára is hajlamos volt. Degré Lajos emlékirata ezzel a megjegyzéssel jellemezte őt:

Lisznyai Kálmán beteg volt; ő minden évben legalább kétszer halálos betegségen ment át, s mihent jobban lett, nagy nevetés közt mondta s taglejtésekkel kísérté, hogy lelke már a nyelve hegyén ült, s Sebestyén Kovács Endre [az orvosa; a neve helyesen: Kovács Sebestyén Endre – Sz. M.] miként nyomta azt vissza.⁴

Lisznyai először 1851-ben, majd 1859-ben is nyilvánosan, egy hírlapi közleményben mondott köszönetet Kovács Sebestyén Endrének.⁵ Degré emlékirata már az 1840-es évekre, a Tízek Társaságának időszakára datálta Lisznyai periodikusan visszatérő, mindig halálosnak vélt és teátrálisan eljátszott rosszulleteit.⁶ Ha viszont a költő fölépült, akkor ott folytatta, ahol abbahagyta: az egyik nekrológ meg is emlékezik arról, hogy Lisznyairól már korábban is elterjedt: a halálán van; akkor azonban a betegágyból egyenesen a farsangi mulatozásba vetette magát.⁷

3 V[AJDA] 1863, 239–240.

4 DEGRÉ 1983, 145–146. Lisznyai és dr. Kovács Sebestyén Endre kapcsolatáról lásd még: VADNAI 1886, 191.

5 *Pesti Napló*, 1851. szept. 23., [4]; *Budapesti Hírlap*, 1859. márc. 4., [4].

6 Feltehetőleg Lisznyai hipochondriájával is összefügghet az a Váلكai Imre feljegyzte adat, hogy Lisznyai „[i]gen érzékeny; midőn Beőthy László meghalt, annyira megsajnálá, hogy győtrő láza kétszer elfogá az nap.” VÁLKAI 1858, 65. Igaz persze, hogy Beőthy Lisznyai régi barátai közé tartozott, tehát a megrendülés nem csodálható.

7 „Vor drei Jahren war es, gleichfalls zur Zeit des Karnevals, die Stunde 2 Uhr nach Mitternacht. Wir saßen im heiteren Kreise um den Marmortisch eines Kaffeehauses gruppirt, um die Erlebnisse der so eben überstandenen Ballnacht auszutauschen. Plötzlich nahm das Gespräch eine traurige Wendung, ein Freund machte uns auf den hoffnungslosen Zustand Lißnyai's aufmerksam, den man doch besuchen müsse, wenn man ihn in diesem Leben noch einmal sehen wolle. Einstimmig ward dieser Vorsatz gefaßt. Da thut sich die Thüre des Saales auf, und hereintrat – ein verspäteter Ballgast? – nein; es war *Lißnyai*, der unvermittelt mit einem phantastischen Sprunge von Sterbepfühle mitten hinein in das lustige Karnevalsleben sprang. Dieser Fall wiederholte sich

A költő fürdőkebe járt kúrálni magát. Egy hírlapi tudósítás szerint 1853-ban (feleségével együtt) előbb a szliácsi fürdőbe utazott,⁸ majd Tátrafüreden időzött, egészsége helyreállítása érdekében.⁹ Tudjuk, hogy Lisznyai 1854-ben járhatott először Gräfenbergbe: Lisznyai 1854. május 25-én két hónapra érvényes útlevelet kapott, hogy Gräfenbergbe utazhasson; az engedélyt szeptember 19-én még két hónapra meghosszabbították.¹⁰ 1856-ban bizonyosan megint járt itt, mert innen datálta egyik, Sárosi Gyulához írott levelét.¹¹ Gräfenbergi tartózkodásának emlékére céloz 1857-es előfizetési felhívásának címe és datálása („Graefenberg, januar 3. 1857.”), azaz ez nyilván itt is keletkezett.¹² Az valószínűsíthető, hogy Lisznyai 1856-ban érkezhetett Gräfenbergbe, s még 1857 elején is itt volt. 1858-ban megint itt járt, s erről az útvjáról elég sokat tudunk, mert a kíséretében lévő Vahot Imre útibeszámolókat írt az együttlétükről, s ezeket publikálta saját lapjában, a *Napkeletben*¹³ – ezekről a szövegekről az előző fejezetben már volt szó. 1861-ben megint ide vágyott, ahogyan ezt Sárosi Gyulának megírta: „mihamarább elmehetnék először vagy 10 napra Füredre savókurára, azután Gräfenbergbe, ha erőm volna, s kínom enyhülne, azonnal mennék, de kocsira lehetetlen ülnöm.”¹⁴ Kérdéses, hogy ekkor aztán Lisznyainak sikerült-e elutaznia Gräfenbergbe, sokkal valószínűbb, hogy csak Balatonfüredig jutott, s ide is csak baráti segítség révén; legalábbis a Hölgyfutár a következőt írta: „Lisznyai Kálmán, egészségének teljes helyreállítása végett, B.Füredre megy, hol a lelkes Bencék [értsd: a bencések – Sz. M.] szép lakást és fürdőket ajánlottak neki, minden díj nélkül. Ezzel az irodalom

seitdem einige Male, bis endlich die bekannte Fabel von dem Wolf und dem Schäfer ihre tragische Erfüllung fand!“ *Pester Lloyd*, 10. évf. (1863), 37. szám (febr. 15.), [2.] Ezzel összefüggésben igen tanulságos, hogy az egyik, önálló kiadványként, albumformában megjelent nekrológ Lisznyai egyik, ha nem a legfőbb műfajaként is a pohárköszöntőt határozza meg: „Költő volt és szónok... A tosztok királya benne elhunyt!” NAGY ALAJOS 1863. 4.

8 *Divatcsarnok* 1, 29. sz. (1853): 579.

9 *Divatcsarnok* 1, 47. sz. (1853): 946–947.

10 HL, Bach-kori rendőri megfigyelték kartonjai (IV. 25.).

11 Lisznyai Kálmán Sárosi Gyulának, Gräfenberg, 1856. dec. 17., in SÁROSI 1954, 430. A levél korábban megjelent: CSATKAI 1935. Lisznyai Pompéry Jánoshoz írott levele is ekkor keletkezett (Gräfenberg, 1856. dec. 15.): OSZK Kt. Levelestár. Xántus százados 1857. jan. 6-án, Lembergbeől Lisznyaihoz írott levelét szintén Gräfenbergbe címezte, a költő tehát ekkor is itt tartózkodhatott még: OSZK Kt. Levelestár.

12 LISZNYAI 1857.

13 VAHOT Imre, „Kedélyes és nedélyes utazás Lisznyai Kálmánnal túl az Óperencián”, *Napkelet* 3, 15. sz. (1859): 233–235. A második rész: uo., 16. sz. (1859): 249–251. A harmadik rész: uo., 17. sz. (1859): 267–270.

14 Lisznyai Kálmán Sárosi Gyulának, 1861 július, in SÁROSI Gy. 1954, 447–448.

iránti meleg rokonszenvüket akarván kinyilvánítani.¹⁵ Az sem zárható ki, hogy még 1862-ben is elment az osztrák fürdőhelyre, hiszen erre kapott anyagi segítséget az Írói Segélyegylettől:

Az írói segélypénztár már tényleg megkezdte jótékony hatását. Nádaskay Lajos elhunyt szerkesztő özvegye és árvái részére, mint mondják 300 frt utalványoztatott; – hasonlóképpen Liszniai Kálmán régóta betegeskedő költőnk is jelentékenyebb pénzsegélyben részesült, egészsége helyreállítása végett, minek folytán L. már el is utazott Gräfenbergbe.¹⁶

Nem biztos, hogy az, amit itt a Hölgyfutár tényként kezelt, hogy tudniillik Liszniai elutazott Gräfenbergbe, valóban megtörtént. Vahot Imre néhány évvel később publikált visszaemlékezése ugyanis azt állította, 1862 őszén Liszniai előbb Balatonfüreden élt, majd téltől lakott a Császárfürdőben.¹⁷ Jelen tudásunk szerint itt nem lehet igazságot tenni, ehhez más forrásra is szükség lenne még. Mindenesetre az a változat, amelyet erről az utolsó időszakról az Arany János lapjában megjelent nekrológ adott, elég meggyőzően fel tudja oldani ezt az ellentmondást: „A mult év tavaszán orvosai ismét Gräfenbergbe küldötték, de ott most nem állhatván ki a gyógymódot, Füredre jött, hol némileg megjavult.”¹⁸

Ami bizonyosnak látszik: életének legutolsó szakaszában – meglehet, anyagi okokból is, de sokkal valószínűbb, hogy fizikai elesettsége miatt – Liszniai már nem utazott fürdőbe; viszont 1862 szeptemberétől családjával együtt a budai Császárfürdőben lakott, itt próbálván meg összeszedni magát.¹⁹ Súlyosbodó betegségén azonban ez sem tudott változtatni: Vadnai nekrológja szerint élete utolsó évében már „élő halott” volt.²⁰ Halálának színhelyévé így válhatott a budai Császárfürdő, amelyet 1806-ban Marczibányi István az irgalmasrend tulajdonába adott, hogy a szerzetesek ott a vagyontalan betegek gyógyításával foglalkozhassanak.²¹

15 *Hölgyfutár* 12, 111. sz. (1861): 885. Az ajánlat háttéréről bővebben lásd: *Nefejejts* 3, 24. sz. (1861): 286.

16 *Hölgyfutár* 13, 61. sz. (1862): 486. Az Írói Segélyegyletről lásd: T. SZABÓ 2008; T. SZABÓ 2008a.

17 VAHOT 1871, 34.

18 *Koszorú* 1, 1. félév, 8. sz. (1863): 191.

19 Lásd Toldy Lipót adminisztrátornak 1863. aug. 12-én, a hagyaték ügyében kelt jelentését: BFL, Budai törvényszéki iratok (IV. 1122/a), 9867/1863.

20 VADNAI 1863.

21 Vö. Marczibányi István biográfiájával: *Tudományos Gyűjtemény* 2, 7. köt. (1818): 111–114, különösen: 113. Marczibányi tevékenységéről és Pest megye kezelésében működő alapítványáról: KERÉNYI 2002, 77–90.

Amikor Liszniai nagybetegen visszatért utolsó dalidójáról, Gyöngyösről,²² ide hozták. Nem tudjuk pontosan, hogy Lisznainak a Császárfürdőben való tartózkodása élete utolsó napjaiban mennyire volt kényszerítő szükség, s mennyire baráti segítség: mert bár szokásos dolog volt a vidékről felutazók számára itt megszállni egy-egy pesti gyógykúra alkalmával, az mégiscsak feltűnő, hogy a költő nem saját házában vagy lakásában, hanem egy speciális kórházban hunyt el; Vadnai szerint Liszniai felesége intézkedett úgy, hogy férjét egyre romló állapotában ide szállítsák át.²³ A költő halála után pedig a Hölgyfutár külön cikkekében dicsérte meg a Császárfürdő igazgatóját, hogy több hónapon át ingyen befogadta Liszniait:

Elismerőleg kell nyilatkoznunk a budai »irgalmas szerzet« azon emberbaráti eljárásáról, hogy Liszniai Kálmán elhunyt költőnket több hónapon át a császárfürdőben minden díj nélkül elszállásolta, és Toldy, a császárfürdő jelenlegi igazgatója, mindent elkövetett, hogy a beteg költő helyzetét türethetővé tegye. A temetési teendőkről nagy részben ő gondoskodott és a budai városkapitány nagy előzékenységgel nyújtott segédkezet a többször nevezett igazgatónak.²⁴

Liszniai Kálmán halálának körülményeiről részletesen beszámolt Vadnai Károly:

A költő végnapjaiban sem veszté el lélekerejét. Tudta, hogy meghal, s elbucszott két szép fiától és jó nejétől, ki folyvást ágyánál sirt és imádkozott. Azután megszűnt beszélni, de nem veszté el eszméletét. Febr. 12-én délben meglátogatám, s bár nem szólt, a szemébe szökkenő könny tanusítá, hogy megismert. S aztán meg azon éjjel 11 s 12 óra között meghalt, neje és barátja Szilágyi Virgil karjaiban.²⁵

Mindezt a Liszniai-hagyatékban fennmaradt, kéziratos újságcikk (*Hogyan halt meg Liszniai Kálmán?*), amelynek szerzőjét kétségtelenül Ozoray Árpáddal azonosíthatjuk,²⁶ néhány adalékkal kiegészíti: eszerint Ozoray is jelen volt – Szilágyi

22 Erről az utolsó dalidóról írta feleségének Gyöngyösről, 1863. febr. 1-én azt a levelet, amelyet „Buda A Császárfürdőben 46ik szám alatti szobában” címmel látott el. R. HOFFMAN 1931, 68.

23 „Mikor már ennyire volt, jó neje átszállítá a császárfürdőbe s ott halt meg 1863-ben.” VADNAI 1886, 194.

24 *Hölgyfutár* 14, 23. sz. (1863): 182.

25 VADNAI 1863. Liszniai halálának időpontjául egyébként ugyancsak az éjjel 11 és 12 közötti időpontot adja meg a gyászjelentés is; innen megtudhatjuk azt is, hogy Liszniait a Császárfürdőből temették. A gyászjelentés lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3761.

26 A kézirat lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 5257. A cikk -y -d betűjeggyel van szignálva; ez egyrészt Ozoray szokásos szignója (vö. GULYÁS 1978, 481.), másrészt a tartalmi elemek oly mértékben megegyeznek egy másik cikkének ([OZORAY] 1883.) némely részletével, hogy az azonosítás kétségtelen.

Virgil mellett – Lisznyai halálánál, s megerősíti azt, hogy a költő végig tudatánál volt. Ebből a cikkből értesülhetünk egyedül arról, hogy Lisznyait – Ozoray és Szilágyi jelenlétében – halála után fölboncolták a Császárfürdő gazdasági épületének egyik szobájában: egy rövid újságcikk szerint a boncolást Kovács Sebestyén Endre és Poór Imre sebészek jelenlétében Schmidt György végezte.²⁷ A tapasztalatokról Ozoray így számolt be:

A boncolás kiderítette, hogy a halál oka az volt, hogy a gyomorcső közepe táján öt ujjnyi magasságban meg volt keményedve s csak oly szűk nyílás volt rajta, melyen nyugodt állapotban szalmaszálat lehetett keresztül eresztetni, ha pedig a legcsekélyebb izgatás érte, ez a szűk nyílás is egészen bedugult. S így nem táplálkozhatván rendszeren, a költő úgy szólván, éhen halt meg.²⁸

Csak hogy Ozoray nem használt szakszerű kategóriákat a boncolás során észlelt tünetek leírására, így teljes bizonyossággal nem lehet meghatározni a halál okát. Különösen zavaró az – anatómiailag pontatlan – „gyomorcső” kifejezés említése. A Sürgöny cikke pontosabbnak és árnyaltabbnak tűnik:

A bonczolat eredménye szerint: L. halálának oka volt a szervi nyelcső-szűkülés, melyet az tett rögtön halálhozóvá, hogy L. gyöngyösi kirándulásából a gyilkoló váltóláz új rohamát hozta magával, mely hidegségi szakával a közkedvességű egyénben a vért is megfagyasztá, a nyelcső szerv szűkülését pedig egyszersmind görcsösen annyira elzárá, hogy mentő orvosi szert többé nyujtani sem lehetett az elhunytak.²⁹

Mindezek alapján az valószínűsíthető, hogy – figyelembe véve a Lisznyai életének utolsó időszakára vonatkozó megfigyeléseket is – a halál végsősoron egy, a nyelcsőben kialakult rákos daganat miatt következett be.³⁰ A boncolást egyébként – Ozoray leírása szerint – eleve a gyomorrák kizárása érdekében végezték el, s a költő tüneteinek valóban nem nagyon látszanak gyomorrákra utalni. Török Zsigmond

len. Arról azonban semmit sem tudni, hogy a cikk megjelent-e, s ha igen, hol; az irodalomtörténeti bibliográfia nem tart számon ilyen tételt. Ilyenformán természetesen datálni sem lehet pontosan a szöveget. A szöveget teljes egészében közöltem: SZILÁGYI M. 2001a.

27 *Sürgöny* 3, 45. sz. (1863): [2].

28 OSZK Kt. Analekta 5257.

29 *Sürgöny* 3, 45. sz. (1863): [2].

30 A tünetek értékelésében dr. Back Frigyes orvostörténeti segítségére támaszkodtam; ezúton is köszönöm szíves közreműködését.

a tünetek alapján „gégesorvadás”-ról beszélt³¹ – ez azonban az Ozoraytól rögzített megfigyelés alapján szintén kizárható: a daganat nem lehetett a gégében. A nyelőső-daganat azonban azért is valószínű, mert az ebben a betegségben elhunytak döntő többsége erős dohányos és/vagy alkoholista;³² márpedig Lisznyaira legalábbis ez utóbbi megállapítás kétségtelenül ráillik. Ez a szűkület pedig valóban megakadályozhatta bárminemű élelem gyomorba juttatását. Ez utóbbi jelenséget Ozoray is rögzítette egy másik cikkében, amelyben egyébként – érdekes módon – meg sem említette a boncolás tényét és eredményét, hanem egy, voltaképp csak a tüneteket rögzítő megállapítást tett: „Valami csodálatos betegsége volt. Hosszú időn át csak annyira mehetett, hogy félmeszelynyi folyadékot lenyelhetett, de pár perc múlva ismét kidőlt belőle s így táplálék alig juthatott gyomrába.”³³ Nyilván ugyanerre a jelenségre vonatkozik Vadnai megjegyzése is, aki – mellőzve a fentebbi naturálisabb részleteket – félreérthetetlenül Lisznayai nyelési nehézségeihez kapcsolja hozzá a bizonyos fajta boroktól való tartózkodását:

Az utolsó másfél év alatt költőnk fűrgesége kezdett veszni. Nem adott már annyit a külső diszre, nyalkaságra, nem tréfált mindig, sőt olykor el is mélézött. Aztán, ha közönséges asztali borral kínálták, eltolta maga elől. Mentségül kigondolta a klapli-theóriát. Azt mondta:

– Kell a gyomornak egy rekesz-csapjának lenni, ez a klapli. Én úgy érzem, hogy ez most én nálam azt a szolgálatot teszi, mint a nagyur előszobájában a komornyik: vigyáz, hogy minden jött-ment be ne juthasson az elfogadó terembe. Pezsgő, toka-ji, bordeauxi, ezek előtt megnyilik az ajtó, de a „kocsis bor”-nak nincs bejárata!³⁴

Tehát Lisznayai a Császárfürdőben halt meg, s innen is temették. A haláláról tudósító egyik sajtóhíradás szerint február 12-én, éjfélkor hunyt el, felesége és barátai körében.³⁵ Temetésére néhány nappal később, február 15-én került sor, s – ahogyan ez a Hölgyfutár egyik, már idézett közleményéből kiderül – ebben nagy szerepe volt Toldy Lipótnak, aki a Császárfürdő igazgatójaként korábban is segített a költőn és családján.

1863. július 24-én – nyilván az állandó lakóhely illetékessége miatt – Pest város törvényszéke fordult azzal a kérdéssel Buda törvényszékéhez, hogy fölvevették-e a

31 TÖRÖK ZSIGMOND 1882, 98.

32 Erre szintén dr. Back Frigyes hívta fel a figyelmemet.

33 [OZORAY] 1883, 477.

34 VADNAI 1886, 194.

35 A halálhírt a Hölgyfutár is hírül adta: *Hölgyfutár* 14, 20. sz. (1863): 158.

Császárfürdőben elhunyt Liszniai hagyatékának a leltárát.³⁶ Toldy Lipót adminisztrátor 1863. augusztus 12-i jelentése szerint azonban az 1862. szeptemberétől haláláig, 1863. febr. 12-ig a Császárfürdőben lakó Liszniai szobájában semmi tulajdona nem volt, s Budán nem volt sem ingó, sem ingatlan vagyona; ez alapján aztán Zehetner Mihály bíró 1863. aug. 21-én azt jelentette a budai törvényszéknek, hogy az özvegy férje temetése után azonnal Pestre költözött, „hol rendes lakását birja”, s mivel itt semmi vagyon nem volt, leltár nem vétetett fel.³⁷ Ez még önmagában nem lenne meglepő: miért is vitt volna vagyontárgyakat magával egy nagybeteg, haldokló költő egy speciális kórházba? Csakhogy itt alighanem valódi nincstelenségről volt szó. A pesti törvényszék ugyanis az 1863. október 2-i üléséből küldte ki Lajosy József helyettes írnokot a hagyaték felmérésére. Lajosy pedig október 27-én azt jelentette, hogy Liszniai Kálmánnak „hátra hagyott özvegye Liszniai Ida nyilatkozata szerint semmi ingó vagy ingatlan vagyona nem létezne, sőt őt 2 kis korú figyermekkel együtt a legnagyobb agodalomba hátra hagyta” – ezért aztán leltárt sem tudott felvenni. Mindezek alapján aztán a kérelmező özvegynek 1864. június 4-i folyamodványa után megengedték, hogy a Kassa városától a Liszniai hátrahagyott családjának küldött pénzt felvegye; ezt az 1864. június 18-i törvényszéki ülés hagyta jóvá. Az özvegy képviselőt Liszniai jó barátja, Szilágyi Virgil ügyvéd látta el, aki a halálánál is jelen volt.³⁸ Szilágyi amúgy valószínűleg több is volt, mint barát: Liszniai még 1860-ban olyan ajánlással publikált egy verset, hogy „Szilágyi Virgilnének, Tihamér fiam keresztanyjának, húsvéti pirostojásul”³⁹ – azaz nyilván Szilágyi Virgil keresztkomája is volt Liszniainak, s keresztapaként nem csodálható, hogy a későbbiekben is segített az özvegynek és gyermekeinek.⁴⁰

Már a költő haláláról tudósító cikkek, nekrológok is mérsékelt lelkesedéssel méltatták Liszniai költészetét, inkább jellemének szeretetre méltóságát és sorsának tragikusságát hangsúlyozták.⁴¹ Ilyen volt a Liszniaival egyébként régi ismeretségben lévő Székely Józsefé is:

36 BFL, Budai törvényszéki iratok (IV. 1122/a), 9035/1863.

37 BFL, Budai törvényszéki iratok (IV. 1122/a), 9867/1863.

38 BFL, Pesti törvényszéki hagyatéki iratok (IV. 1343/i), 4675/1863.

39 LISZNYAI Kálmán, „Édes anya”, *Nővilág* 4, 15. sz. (1860): 231.

40 Ezt bizonyítja Szilágyi Virgil két, évekkel későbbi, Liszniai Kálmánnéhoz szóló levele (Pest, 1866. aug. 3.; Pest, 1866. szept. 8.): OSZK Kt. Levelestár.

41 Mint például Lauka nekrológja: „Levelek a harmadik emeletről VI”, *Hölgyfutár* 14, 21. sz. (1863): 165.; az egyik élclap nekrológja több Liszniai-anekdota elmondásával fejezte ki megrendültségét: *Bolond Miska* 4, 6. sz. (1863): 26.

Lisznyai egyike vala azon költőknek, kik a legszebb reményekre jogositva lépnek fel, kiktől a közönség – első dalaik után ítélve – folyvást valami nagyot, rendkívülit vár. Azonban csak pályájok, egyéniségök és sorsuk rendkívüli; szenvedésök és szerencsétlenségök nagy; oly nagy, hogy elnyomja kedélyvilágukat; befejezetlen hagyja képzelődésük művét s az utókor, mely alkotásaik szellemét vagy szépségét keresi, a halomra szórt ötletek között már csak az egyes érzések nyomaiból ismeri fel a *szeretetre méltó egyéniséget*, kinek saját korabeliei, még termékeny erejét csodálták.⁴²

Lényegileg ugyanígy vélekedett a temetési búcsúztatót mondó Győry Vilmos is, aki ekkor fiatalabb írótként nyilatkozott meg – evangélikus lelkészként amúgy nem lett volna helye egy református temetésen: nyomtatásban is megjelent beszéde nélkülözötte a költői nagyságot hangsúlyozó retorikai figurákat. Figyelemre méltó, hogy a beszédben egyetlen versidézet szerepelt csupán, s az éppen a „költői estélyeken” is állandóan szavalt *Vigadj, hazám!* részlete volt:

Hazám és nemzetem! oh vajha el ne feledd soha, hogy a gyász ama napjaiban Lisznyai Kálmán volt az, kinek szivéből ama szavak fakadtak, melyek [sic!] ismer a magyar Kelettől nyugatig:

Ne szomorkodj' szivem szentje
 Legdrágábbja
 A szomorú-fűzfának is
 Van virága!⁴³

Arany János lapjából, a Koszorúból számos részletet megtudhatunk a temetésről:

A boldogult a Császárfürdőben halván meg s egy szomszédházban levén kiterítve, a temetési szertartás is itt kezdődött meg. Az ó-budai ref. lelkész mondott fölötte rövid imát és beszédet, mire aztán megindult a gyászmenet. A pesti lánczhidfőnél nagy néptömeg várta a gyászmenetet és csatlakozott hozzá. A lánczhtól kezdve a vácsi, kigyó- és hatvani-utczákon át az elhunyt költő pályatársai s barátai vállalkon vitték a koporsót, melyet családja, gyászba öltözött hölgyek s oly nagy tömeg kísért, hogy a szomszéd utczák is megteltek. A nemzeti színház előtt megállt

42 Székely 1863. Kiemelés az eredetiben. Érdekes módon a költői működését legtöbbször értékelő nekrológ német nyelvű volt: *Pester Lloyd*, 10. évf. (1863), 37. szám (febr. 15.). [2.]

43 A beszéd és a záróima kézirat megtalálható: OSZK Kt. Analekta 3755. Az egykorúan kinyomtatott változat: Győry 1863.

a gyászmenet s a koporsó fölött Győry Vilmos fiatal író s orosházi lelkész tartott megható bucsubeszédet. A nemzeti színháztól gyászszekéren vitték ki a koporsót a kerepesi temetőbe; a koporsót diszitő borostyán-koszorúk egyikének szalagján e felirat állott: „Élve halott voltál, meghalva élni sietsz már.” Künn a temetőben szintén volt egy rövid beszéd. Már sötétedni kezdett, midőn az utolsó göröngyök hullottak a koporsóra s a leboruló est csak hamar elfedte előlünk a szerencsétlen költő sirját.⁴⁴

Győry Vilmos ezek után szerepet vállalt abban a szoborbizottságban is, amely gyűjtést indított egy Lisznyai-szobor fölállítására. Tehát Győry a személyiség emlékezetének fönntartásában annak ellenére részt kívánt venni, hogy a költői teljesítmény maradátságáról aligha volt meggyőződve.

Lisznyai emlékének a fenntartása és a hátramaradt árvák sorsának a segítése egy ideig még időszerű feladat volt, s barátai és tisztelői igyekeztek is segíteni (bár a jótékony célú gyűjtések, illetve az ennek érdekében tartott rendezvények a leginkább csak a halál évére, 1863-ra korlátozódtak, utána a dolog gyorsan feledésbe merült). Ennek egyik első lépése egy Lisznyait ábrázoló mellszobor elkészítése volt. A feladatot a korszak egyik jelentős szobrásza, Izsó Miklós kapta meg, aki halotti maszkot is készített Lisznyairól.⁴⁵ A Koszorú, Arany János lapja 1863. március 8-án adta hírül, hogy Izsó éppen ezen a mellszobron dolgozik.⁴⁶ Szana Tamás Izsó mellszobrának elkészültét tehát alighanem helyesen datálta 1863-ra, amikor is egyébként Izsó sorban, egymás után elkészítette az Arany Jánost, Egresy Gábort, Tóth Józsefet és Bernáth Gáspárt ábrázoló büsztöt is.⁴⁷ A szobor tehát elkészült, nyilvános felállítására azonban soha nem került sor: 1875-ig Izsó műtermében maradt, utána a család tulajdonába került (előbb az özvegy, majd Lisznyai fia, Tihamér őrizte). Amikor Lisznyai fiai 1913-ban újra szorgalmazni kezdték a szobor esetleges felállítását, több újságcikk is beszámolt a létezéséről.⁴⁸ A szobor végül 1931-ben került a balassagyarmati múzeumba.⁴⁹ Ma már nincs meg, feltehetőleg megsemmisült – csupán egy-két fénykép maradt róla, s így megítélhető,

44 Koszorú 1, 1. félév, 8. sz. (1863): 190. A cikket minden bizonnyal maga Arany fogalmazta. Egy másik temetési beszámoló: *Hölgyfutár* 14, 21. sz. (1863): 166.

45 A maszkot a Magyar Nemzeti Galéria őrzi; a halotti maszk készítése egyébként szintén az írói kultusz részeként fogható fel: vö. Kovács I. 1997. A Lisznyairól készített maszk adatai: uo., 106. Izsó számára ez a maszk nyilván előkészületet is jelentett a mellszobor megmintázására.

46 *Koszorú* 1, 1. félév, 10. sz. (1863): 238.

47 SZANA 1897, 60.

48 *Vasárnapi Ujság* 60, 23. sz. (1913): 456; *Magyarország*, 1914. júl. 21., 8.

49 *Budapesti Hirlap*, 1931. aug. 14., 12; (B. E.), „A jurátus-költő szobra: Elfelejtett leleplezés”, *Az Ujság*, 1913. okt. 12., 14.

hogy karakteres, jó mellszobor volt, amely már a nyúzott, betegségekől gyötört költő arcát örökítette meg.

Tanulságos egyébként, hogy a kegyeleten is alapuló Lisznyai-kultusz arra már nem volt elegendő, hogy egy újabb kötet megjelenését elősegítse; annak ellenére sem, hogy ennek előkészületeiről az egyik nekrológ még tudósított: „...egy jókora kötetre menő »Költeményei« most rendeztetnek sajtó alá.”⁵⁰ Sőt, 1908-ban is hír volt, hogy Bányai Elemér munkájaként megjelenik egy gyűjteményes, kétkötetes kiadás Lisznyai verseiből, s erre már elő is lehetett fizetni, a jövedelem pedig teljes egészében a Petőfi-ház javára fordítottat volna⁵¹ – nem tudni, mi történt, de ebből a kötetből sem lett semmi.

Lisznyai halála után különböző jótékonyági akciók egyrészt a szobornak elkészülését kívánták támogatni, másrészt az árvák felnevelését. Még a halál évében Udvarhelyszéken – hogy melyik településen, azt nem tudni – volt műkedvelő színházi előadás ez utóbbi cél érdekében,⁵² s tudunk egy egri kezdeményezésről is (ezen Lisznyai sógora, Erdélyi József tartott előadást), amely 115 forintot jövedelmezett.⁵³ A Budai Népszínház két előadásának a jövedelmét ajánlotta fel a Lisznyai-árvák javára és a balatonfüredi színház építésére.⁵⁴ Gyöngyösön műkedvelők rendeztek színi előadást az árvák javára.⁵⁵ Pesten, a Papnövelde utcában, egy magánházban is rendeztek egy zárt körű, jótékony célú hangversenyt, amelynek a szervezőjét is ismerjük (Kotsis Irma), s amelynek az előzetes programját is közzétették.⁵⁶ Báró Sina Simon 100 forintot küldött az árvák javára.⁵⁷ Nyilván nem találtam rá minden ilyen kezdeményezés sajtóbéli nyomára, de ezek a sporadikus, noha nyilván nagyon fontos segítségük aligha tudták gördülékennyé tenni az árvák nevelését: persze ne feledjük, ehhez járult még a *Lisznyai-album* kiadása is (ennek a jövedelmét nem ismerjük), s nyilván segítséget jelentett az is, hogy 1864-ben az Írói Segélyegylet is támogatta a Lisznyai-árvákat.⁵⁸ Persze ettől még alighanem heroikus feladat volt, ami az özvegyre hárult: egyedül felnevelni a két fiút, úgy, hogy mindketten egyetemet végzett, sikeres emberek lehettek. Sajnos,

50 NAGY ALAJOS 1863, 3.

51 *Budapesti Hírlap*, 1908. jún. 10., 13. Megjegyzem, azóta csak egyszer jelent meg egy válogatott verseket tartalmazó Lisznyai-kötet: LISZNYAI 2009.

52 *Hölgyfutár* 14, 38. sz. (1863): 302.

53 *Hölgyfutár* 14, 40. sz. (1863): 318.

54 *Vasárnapi Ujság* 10, 16. sz. (1863): 144.

55 *Vasárnapi Ujság* 10, 11. sz. (1863): 100.

56 *Hölgyfutár* 14, 34. sz. (1863): 270. Az estről előzetes híradás: *Koszorú* 1, 1. félév, 12. sz. (1863): 286.

57 *Koszorú* 1, 2. félév, 25. sz. (1863): 599.

58 DEÁK Á. 2019, 83.

arra hiányoznak az adatok, hogy megragadjuk: milyen életforma és gazdasági stratégia (esetleg milyen családi segítség) révén sikerült Halász Idának ezt elérnie.

A segítség korlátait egyébként jól mutatja, hogy még a temetés évében Lisznyai felesége át akarta helyeztetni férje földi maradványait a kerepesi temetőből „családi magánsírboltba”. Ez valószínűleg a Halász család kriptáját jelenthette, mert majd Halász Idát is idetemetik. Ehhez azonban nem volt elég pénze, s 200 forintnyi költséget adakozás útján remélte összegyűjteni.⁵⁹ Ebből azonban mégsem lett semmi. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a kerepesi temető ellenőre 1902. február 8-án írt egy levelet Lisznyai Damó Tihamérnak abban a tárgyban, hogy apja földi maradványait új helyre szállítják.⁶⁰ Ennek a háttérében alighanem az húzódott, hogy ekkor a temető számos sírját fölszámolták, s az elhunytakat vagy más helyre szállították, vagy közös sírba helyezték át; meg is jelent egy újságcikk, hogy Lisznyai földi maradványait egészen jó állapotban találták meg, még a díszmagyar és a kordován csizmája is épen maradt, s megvolt az ezüstsarkantyú is...⁶¹ S ha jól következtetek egy másik híradásból, ekkor sem szállították át Lisznyait a családi sírboltba, hiszen egy cikk azért dicséri a sírköves Gerenday Antalt, mert a frissen exhumált, de a temető más részébe helyezett elhunyt jelesek sírjára ingyen állított új sírkövet (vagy segített felújítani a régit) – s a listában Lisznyai neve is szerepel.⁶² Azt nem tudtam megállapítani, megvan-e még a sír – a Kerepesi úti temető nagy halottairól szóló, internetes listáiban mindenesetre Lisznyai neve nem olvasható.

Fönmaradt egy pársoros levél, amelyben Beniczky Erzsí arról értesítette Madách Imrét, hogy a haldokló Lisznyai még utoljára szeretne vele találkozni.⁶³ Nem tudjuk, létrejött-e a találkozás. Lisznyai és Madách kapcsolatának az eddigiekben már említett és a szakirodalomban is számon tartott tényei mellett – így például a már említett, Madách és Fráter Erzsébet eljegyzésére született, *Az ősgyűrű* című versen túl – érdemes számon tartanunk, hogy a hagyatékban fennmaradt két, Madáchnak szóló Lisznyai vers is, amelyek 1861 utániak lehetnek. Az első Madách képviselőségét ünnepli (*Hazafiak a megyékben! Madách Imre nógrádmegyei országos képviselőnek ajánlja Lisznyai Kálmán*),⁶⁴ a másik pedig már *Az ember tragédiája* recepciójához sorolható (*A lélektan költészete. 1. A' lélek. Madách Imre szerfelett*

59 Erről hírt adott (nyilván a lehetséges támogatók szaporítása érdekében): *Hölgyfutár* 14, 2. félév, 72. sz. (1863): 576.

60 Parthényi (?) László Lisznyai Damó Tihamérnak, Budapest, 1902. febr. 8. OSZK Kt. Anal. Lit. 3756.

61 [n. n.], „Jeleseink földi maradványai”, *Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben* 31 (1902): 814.

62 *Magyarország*, 1902. nov. 1., 8.

63 A levelet lásd: MADÁCH [1943], II, 1025.

64 OSZK Kt. Oct. Hung. 878. 190. f.

szertetett régi kedves barátomnak 's nógrádi földimnek, mint *Az ember tragoediája* című koszorús mű költőjének emlékkönyvébe).⁶⁵ Liszniai szavalatkönyvében pedig a *Szent porszem. Balassa Bálint énekeiből törökfogságában* című vers nyilvánosan, nyomtatásban „Madács Imrének” volt ajánlva.⁶⁶ Ezek, a kapcsolatukról árulkodó mozaikos adatok azt sejtetik, hogy kettejük között folyamatos volt a baráti kapcsolat.⁶⁷ Nem tudjuk, hasonló kéréssel fordult-e a költő bárkihez is számos barátja és cimborája közül; láttuk, néhány közeli ismerőse (Vadnai, Ozoray Árpád és Szilágyi Virgil) személyesen vettek búcsút haldokló barátjuktól, s emlékezésének tanúsága szerint így tett Vahot is.⁶⁸ Azonban ennek ellenére nyugodtan tekinthetjük szimbolikusan, hogy a bizonyosan, dokumentálhatóan Liszn yaitól származó utolsó sóhaj (vagy legalábbis: az utolsó sóhajok egyike) egy régi nógrádi ismerőshöz szól: annak a viszonylatrendszernek a szilárdságát mutatván, amely Liszniai életének egykor meghatározó kerete volt – s bizonyos értelemben maradt is.

65 OSZK Kt. Quart. Hung. 2497. 181. f. r. – 184. f. v.

66 LISZNYAI 1861, 137–139.

67 Andor Csaba tanulmánya azt állította, hogy a két író barátsága 1845 és 1863 között megszakadt: ANDOR 1998. Ezt több, már idézett tény is cáfolja.

68 VAHOT 1871, 34–35.

ÖSSZEGZÉS

A Lisznyai család története, amennyire sikerült – részletesebb családtörténeti feldolgozás hiányában – Lisznyai Kálmán köré rendezve megragadni, jól érzékelteti, hogy egy székely jogú család, miután a 17. század folyamán kiszakadt a székely közösségből, s megkezdte beépülését a magyarországi vármegyékbe, milyen messzire juthatott. A sikeres, de nem átütő erejű beilleszkedési folyamatnak a bizonyítéka a család Pest és Nógrád megyei ágának 18–19. századi története: a székely szék igazolása segítségével sikerült a nemesség megújítása és kihirdetése, valamint elkezdődött a vármegyei tisztkarba történő beépülés, nem is szólva a birtokszerezésről (kár, hogy erről nem tudunk részleteket) és a házassági stratégiáról. Lisznyai Kálmán közvetlen felmenőinél azonban nincsen szó a vármegye kulcsfontosságú pozícióinak megszerzéséről: inkább az alacsonyabb, választás útján betölthető hivatalokat érhatték el a család férfitagjai. Lisznyai Kálmán életútja innen, ebből a pozícióból indult el, s ez elég határozottan kijelölni látszott egy lehetséges, könnyen megvalósítható karrierlehetőséget: a vármegyei hivatalvállaló nemesség tipikus életútját, amely Lisznyai esetében annyival is meg volt alapozva (s ez apjának a gondosságát is mutatja), hogy a taníttatás az ügyvédi képesítés megszerzéséig ívelt, s a fiatal Lisznyai így gond nélkül elérte az ilyenkor szokásos kezdőpontot, a tiszteletbeli aljegyzői címet. Az már más kérdés, hogy a jellegzetesen protestáns karakterű iskolaközpontokban való ismeretszerzés fölébresztette a fiúban az irodalom iránti érdeklődést, s a közvetlenül is megismert diáktársaságokban Lisznyai teljesen belevetette magát a versírásba. Korai, még diákkorára tehető költői indulása, amely nemcsak az önképzőköri szereplést, hanem már a pesti folyóiratokban való publikálást is magában foglalta,

az ekkor felébredt ambícióinak a bizonyítéka. Az 1840-es évek legfőbb dilemmája Liszniai szempontjából éppen ezért az – örökül kapott s viselkedésszociológiai értelemben végig szilárdan fennmaradó – rendi státusznak való megfelelés és a művészetforma közti feszültséggel jellemezhető. Ennek sajátos vetülete volt a lakóhely megválasztása: vajon a pesti letelepedés vagy inkább a nógrádi illetőség fenntartása lesz-e majd a jövő útja. Liszniai láthatólag bizonytalan abban, hol is telepedjen le. Számára egyre inkább Pest vált a vágyott és megcélzott életforma keretévé, noha ekkor még visszatért Szécsénybe – ennek alighanem anyagi okai voltak. Az a kapcsolati háló, amely Liszniait már ez idő tájt is körülvette, részben családjának és felmenői vármegyei beágyazottságának volt köszönhető, és sejthetőleg eleve számos lehetőséget nyitott volna meg előtte, részben viszont az iskoláztatás és az írói társaságokba való beépülés következményeként kifejezetten személyes teljesítménynek tekinthetjük. Ez bizonyos pillanatokban szinte szétválaszthatatlanul összefonódott: Liszniai az 1843–44-es országgyűlésen a két nógrádi vármegyei követ kíséretében lehetett jelen, ám itt már egykori iskolatársának, a Liszniai pályáját hathatósan és folyamatosan befolyásoló Vahot Imrének köszönhetően is juthatott publikálási lehetőségekhez (gondoljunk csak a Vahot szerkesztette országgyűlési almanachra), s Liszniai lehetett az, aki már nevet szerzett költőként felkarolhatta a még kezdőnek számító Petőfit, s bevezethette abba a Pozsonyban időző író-társaságba, amelybe ő már ekkor szervesen beletartozott; ekkor írott verseinek egy részét pedig „országgyűlési írnodalok”-ként adta ki. Liszniai ekkor még tehát mindkét kapcsolati háló előnyeit kihasználta, azaz a vármegye jelentette rendi keretek elfogadásával kísérelte meg írói ambícióinak kiélését.

Ám az 1848-as forradalom után létrejövő új lehetőségek jelentősen módosították ezt a stratégiát. A Pesten vállalt közéleti szerep, amelynek azért jelentős politikai súlya nem volt, csúcspontjának pedig a Kolozsvárra utazó küldöttségben való részvétel tekinthető, annyit feltétlenül eldöntött, hogy az életforma kerete immár nem lehet Nógrád: amit Liszniai akart és szeretett, azt már csak Pesten érhetette el. A haditörténetírói megbízás elnyerése, amely ekkor hatalmas lehetőségnek tűnt, noha a későbbi válság legfőbb okozója is lett, szintén egy sajátos hálózathoz való tartozással magyarázható: ebben éppúgy benne lehettek egykori eperjesi iskolatársai, mint ahogy régebbi íróbarátai és újsütetű ismeretségei is – mint ahogy egyszerűen költői ismertsége is jó ajánlólevél lehetett. Ez a megbízás, noha a kitűzött célhoz képest Liszniai abszolút rossz választásnak bizonyult, és historiógráfiai értelemben maga volt a teljes katasztrófa (semmi használható feljegyzés vagy tudósítás nem köthető hozzá), a költő számára stabilitást és biztonságot jelentett: rendszeres jövedelemhez jutott, s Görgei kíséretében lehetett, komolyabb

felelősség nélkül. Sőt, ahogy az eredményből látjuk: ehhez még csak igazi és felelősségteljes munkát sem kellett végeznie...

A világsi fegyverletétel után azonban éppen amiatt a megbízás miatt kellett Lisznyainak átesnie élete legnagyobb krízisén: ő volt az egyetlen, akit a volt haditörténetírók közül besoroztak az osztrák hadseregbe közlegényként. Azt a kérdéssel legelmélyültebben foglalkozó hadtörténész, Hermann Róbert sem tudta megokolni, miért lehetett éppen Lisznyai ilyen szerencsétlen: talán rosszkor volt rossz helyen (azaz a kapituláció alkalmával pontosan olyan helyen időzött, ahol nem lehetett kikerülnie a sorozást), vagy éppen a Görgei melletti folyamatos jelenléte fontosabbnak és centrálisabbnak mutatta személyét, mint amilyen jelentősége a valóságban volt. Ezt nem tudjuk.

Lisznyai életének az egyik leghomályosabb szakasza a kényszersorozás utáni két év, amelyet az osztrák hadseregben kellett eltöltenie. Ekkori időszakát csak törmelékeny adatokból lehet nagyjából megismerni, s amit a leginkább nélkülöznünk kell, azok a személyes források: nemcsak Lisznyaitól származó visszaemlékezést nem ismerünk, hanem a hagyatéka anyaga is csak esetlegesen s alig tartalmaz olyan dokumentumot, amelyet a költő fontosnak tartott volna s megőrzött. Ezt csak némileg enyhíti, hogy egy-két utólagosan megszületett, egykori katonatárstól származó memoár tartalmaz külső nézőpontból megfogalmazott benyomásokat a költőről. Ebből a hiányból arra következtethetünk, hogy Lisznyai számára ez oly annyira traumatikus élmény volt, hogy soha nem tudta kedélyesen anekdotázva elmondani – ugyanis ha ilyen módon fel tudta volna oldani ekkori emlékeit, akkor a rá vonatkozó visszaemlékezések legalább néhány jellemző történetet megőrizhettek volna. Így viszont nem csodálható, ha csak Korányi Frigyes visszaemlékezéséből értesülünk arról, hogy Lisznyait – még a besorozás előtt – megbotozták; nem valószínű, hogy erről utólag szívesen beszélt volna a költő bárkinek is. Azt is csak a hadtörténész Hermann Róbert kutatásaiból és a hadtörténeti forrásoknak köszönhetően tudhattuk meg, hogy rokkanttá válása miatt szerelték le aztán 1851-ben – de annak folyamatáról, hogy milyen körülményeknek köszönhetően jutott el idáig, s vajon milyen természetű és a későbbi életlehetőségeire nézve milyen hatású volt ez az egészségromlás, semmit sem tudunk.

Lisznyai 1851 utáni élete már a szabad értelmiségi pályák egyikének, a korabeli sajtópiachoz kapcsolódó írói tevékenységnek a lehetőségeit és korlátait tette láthatóvá. A költő ugyanis megpróbált tisztán írói tevékenységéből megélni, vagyis még csak olyan egyéb, kiegészítő állást sem keresett magának (például szerkesztői vagy főmunkatársi), amely azért még lehetővé tette volna a folyamatos alkotómunkát.

Lisznyai élete ettől kezdve sajátos kettősséget mutat: a rögtön hazatérése után elért nagy irodalmi siker keresett költővé tette őt, s ez is, valamint későbbi publikációs tevékenysége is komoly bevételeket hozott (amennyire ezt a fennmaradt szórványos adatok révén egyáltalán meg tudjuk ragadni), ám mindez mégsem alapozott meg egy szilárd és szolid, a költői működésnek alárendelt életformát. A Lisznyaira vonatkozó egykorú említések és a későbbi visszaemlékezések is folyamatosan a mindennapos nélkülözés és a hirtelen pénzhez jutás utáni pazarlás kettősségéről szólnak – kiegészítve azzal, hogy Lisznyai előszeretettel és könnyedén szórta szét a pénzét másokra, s ez a nagylelkűség természetesen számos barátot és jelentős népszerűséget szerzett neki. Mindez azonban aligha tudta megalapozni egy majdani családalapítás anyagi bázisát. Lisznyai azonban ennek ellenére megnősült, és stabil házasságban élt (bár ez a stabilitás sejthetőleg inkább a feleség tűrőképességének volt köszönhető). Házassága is a számára ismerős társadalmi közegehez kapcsolta: felesége, Halász Ida is birtokos középnemesi család tagja volt, csak nem Nógrádhoz, hanem Pest megyéhez kötődött. Sajnos, szinte semmit nem tudunk a házastárs anyagi hátteréről, pedig ez azért is érdekes lenne, mert Lisznyai korai halála után a feleségnek egyedül kellett felnevelnie a házasságból született két fiút, s ez sikerült is. Kár, hogy nem ismerjük azt a stratégiát, amely lehetővé tette ezt. Mindenesetre kettejük családi élete nyilván nem nélkülözte a válságos szituációkat – amit ebből meg lehetett ragadni, az annak a váltónak az ügye, amelyet Halász Idának kellett aláírnia, s amelynek a kifizetésére valahogyan (sajnos, közelebbről nem ismeretes módon) viszonylag nagy összegű készpénzt kellett szerezni. Nyilván nem véletlen, hogy ezt a feleség nem is engedte ki a keze közül, hanem ő maga adta az ügyet elsimítani segítő ügyvéd, Szilágyi Virgil kezébe.

A költő gyermekeinek pályafutása eltért az apai mintától, s ebben nagy szerepe lehetett az anyai döntésnek is, illetve az anya családjában megfigyelhető mintának: bár erről semmit nem árulnak el a források, alighanem az ő következetességén is múlhatott, hogy mindketten egyetemi végzettséget szereztek, ráadásul olyat (az egyikük orvos, a másikuk mérnök lett), amely lehetővé tette a szakértelmiségévé válást, s a polgári középosztályba vezetett. Ezzel a nyomon követett családtörténetnek újabb fejezetéhez jutunk el: a mérnöki állás és az orvosi pálya – ráadásul mindkettő úgy, hogy egy döntő ideig állami, illetve városi hivatalnoki státuszt jelentett – természetes lehetősége volt a birtokukat fokozatosan elvesztő nemesi családok leszármazottainak a társadalmi presztízs megtartására.

Érdemes külön is figyelmet szentelni annak a ténynek, amely szórványosan, de egyértelműen megragadható Lisznyai pályafutásában: 1851 után folyamatosan érték rendőrségi zaklatások, megfigyelésnek volt az alánya, azaz valamiféle-

képpen gyanús személynek minősült – még ha igazán súlyos retorzió nem érte is (hogy érhetne volna, azt egykori katonatársainak a sorsa mutatja, akár a kivégzett Dávid Sándorra, akár a hosszú évekig még sáncmunkára ítélt Petőfi Istvánra gondolunk). Láttuk, hogy ez majdhogynem élete végéig elkísérte: 1859-ben még rendőrségi akták készültek róla (és Vahot Imréről), nyilván kettejük közös dali-dó-körútjuk okán – sajnos, mivel ezeket az aktákat időközben kiselejtezték, egyedül a mutatókönyvi jelenlétüket lehet igazolni, de a tartalmukról nem tudhatunk semmit. 1861-ben pedig egy néhánylapos kisnyomtatványként megjelent versét foglaltatta le a pest-budai rendőrfőnök. Ez a történet azért érdekes, mert azt mutatja, hogy Lisznyai életformájának értékelésekor számolnunk kell azzal: habitusát és viselkedését is befolyásolhatta ez a fenyegetettség. Sőt, akár környezetének a reakcióit is magyarázhatta az erről való, valamilyen szintű tudás. S mivel Lisznyai korábban halt meg annál, hogy az ilyen természetű konfliktusokat egyrészt feloldhatta volna a kiegyezés, másrészt ebből az érintett valamiképpen tőkét kovácsolhatott volna (mint ahogy tette ezt majd Vahot Imre), a költő mártírágának a tudata (gondoljunk a 48-as szerepvállalására és a kényszersorozásra), valamint az utána következetesen betöltött „ellenzéki” szerep, amely nyilván inkább egy érzelmi ellenállás formáját öltötte, végigkísérte, s tán bizonyos fokig magyarázta is Lisznyai népszerűségét. Ez is olyan tényező, amelyet számba kell venni a Ferenc József 1857-es látogatását üdvözlő vers fogadtatásának a háttérhez: a költemény megírása nyilván összefüggött Lisznyai állandó pénzzavarával és megélhetési nehézségeivel (ekkor már két gyermeke volt, akikről gondoskodnia kellett), az igazi kérdés nem is ez, hanem az, hogy ezek között a keretek között Lisznyai, a meghurcolt s később is megfigyelés és gyanú alatt álló személy, milyen magatartást tudott tanúsítani. Ezért fontos az, hogy Lisznyai császárról és császárnéről beszélt a versben (s nem királyról és királynéről); valamint hogy a vershez nem adta a nevét, s ilyenformán költőként nem tűnt föl a Budapesti Hírlapban (amikor korábban egy prózai elbeszélés alá mégis csak a Lisznyai név volt szerzőként odaírva, az egy svindliként is felfogható plágium következménye volt, s a Lisznyai név feltűnése egy prózai elbeszélés alatt mint furcsaság önmagában is felhívhatta az olvasók figyelmét arra, hogy itt valami nem stimmel). S ez az egyetlen üdvözlő vers nem jelzett semmiféle irányváltást Lisznyai publikálási gyakorlatában s viselkedésében sem, a költő nem akarta meggyőzni a környezetét Ferenc József alkotmányos mivoltáról, sőt, nyilvánosan sehol el sem ismerte a vers megírását (bár az egyik visszaemlékezés szerint szóban ezt bevallotta, azaz nem is tagadta). Így ez egyszeri esemény maradt, amely alapvetően nem módosította a Lisznyairól kialakított, az imént vázolt képet, s nem is okozott törést a hazafiasnak tekintett költő imázsában.

Ezért kelthetett mély részvétet Lisznyai halála, s ezért kísérhette hatalmas tömeg az utolsó útjára. Persze ehhez személyiségének közkedvelt volta és sztárként való kezelésének a nyilvánosság révén megteremtett ismertsége, valamint a halál korai mivoltának tragikussága is hozzájárult.

De nemcsak ez utóbbiakon múltott.

Az 1849 és 1867 közötti írói temetések közül azok lehettek tömeget megmozgató események, szinte csöndes tömegdemonstrációk, ahol az irodalmi népszerűsége túl valamiféle lappangó politikai tartalom is hozzárendelhetőnek bizonyult az elhunythoz. S itt most nemcsak Vörösmarty temetésére érdemes gondolnunk mint evidens példára, hanem akár a Pákh Albertére is. Márpedig Lisznyai meghurcolásának a nimbusza hozzátapadt a személyiségéhez, s ez befolyásolhatta a megítélését.

Lisznyai Kálmán életútja – szándékaim szerint – nem elsősorban irodalomtörténeti elemzés (bár ennek az elemeit is felhasználja), hanem olyan esettanulmány, amely filológiai eszközökkel és mikrotörténeti léptékekkel, egyetlen, sajátos és különös költői-írói sors köré rendezve a 19. századi magyar történelmi átalakulásokat, s az ezek áramában megmutató társadalmi szereplehetőségek általánosabb tendenciáit rajzolhatja ki. Persze a konkrét és speciális tényezők akkor lehetnek majd igazán beszédesebbek, ha Lisznyai mellett ezen nemzedék többi irodalmár-figurájának a pályája, a választott és elutasított társadalmi érvényesülés útjai is megkapják a méltó feldolgozásukat. Olyasféle módon, ahogyan ezt Margócsy István kezdeményező erejű tanulmánya tette Petőfi kapcsán,¹ s amely tanulmányt jelen kötet címe is felidéz, amikor „irodalmi gépezet”-ről tesz említést Lisznyai kapcsán. Merthogy mind Petőfi, mind Lisznyai ugyanabban az irodalmi intézményrendszerben vágott és tudott boldogulni, csak Lisznyainak erre több idő adatott, s megérhette az 1850-es évek elejének jelentős újrendeződését is. S neki sikerült boldogulnia ebben az új közegben is. Már csak ezért is lehet Lisznyai pályaalakulásának egyik legfontosabb viszonyítási pontja Petőfi jól feldolgozott karrierje, s ez adhatja jelen vállalkozásnak is a legfőbb jelentőségét: a korszak legfontosabb szerzőinek az irodalmi státusához (mint amilyen Petőfi mellett Arany és Jókai volt) a kontrollanyagaként szolgálhat.

1 MARGÓCSY 2011.

FÜGGELÉK

Lisznyai Kálmán verspublikációi a Hölgyfutárban (1851–1863)

1851

Jenihez (Pest, 1851-ki július 27-ik napjának emlékeül), 2. évf. (1851), 246. szám (okt. 25.), 977.

Gáspár bácsi (Cremona, 1850. december 18-án), 2. évf. (1851), 264. szám (nov. 17.), 1049.

1852

Lemondás a szerelemről (Pest 1852. febr. 13-án), 3. évf. (1852), 36. szám (febr. 14.), 142–143.

Uj palócdalok Gyónon 1852. Május 8-án (Lévai József barátom tilinkójára), 3. évf. (1852), 130. szám (jún. 9.), 523.

Gyöngéd ok, 3. évf. (1852), 136. szám (jún. 17.), 547.

Kempelen Riza emlékkönyvébe, 3. évf. (1852), 139. szám (jún. 21.), 561.

Uj palócdalok II.; III., 3. évf. (1852), 143. szám (jún. 25.) 575.

Szelestey László barátomhoz (Költői levél), 3. évf. (1852), 155. szám (júl. 10.), 625.

Uj palócdalok IV.; V., 3. évf. (1852), 161. szám (júl. 17.), 649.

Uj palócdalok VI. Jó tanuló; VII. Két kis fekete nap...; VIII. Hatökrös gazda, 3. évf. (1852), 173. szám (júl. 31.), 699.

Bog vitéz szerelemdala Bosnyák Zsófiához, 3. évf. (1852), 220. szám (szept. 27.), 887.

Egy negyedrészt Epicur, 3. évf. (1852), 227. szám (okt. 5.), 915–916.

Őszi dalok I.; II.; III.; IV.; V.; VI., 3. évf. (1852), 248. szám (okt. 29.), 999.

Őszi dalok VII.; VIII.; IX.; X.; XI.; XII., 3. évf. (1852), 250. szám (nov. 2.), 1011–1012.

Szerelmemnek szép árnyéka..., 3. évf. (1852), 271. szám (nov. 26.), 1093.

Pesti hölgyképek I. L. J-né; II. T. E., 3. évf. (1852), 278. szám (dec. 4.), 1146–1147.

Pesti hölgyképek III. A. D. Gfné; IV. Gf. R. B., 3. évf. (1852), 289. szám (dec. 18.), 1193–1194.

Csakugyan... , 3. évf. (1852), 292. szám (dec. 22.), 1205.

1853

Harmatcseppek (1852. március 14-kén) I.; II.; III.; IV., 4. évf. (1853), 215. szám (okt. 11.), 869.

Végzés az eső ellen (Palóc dal), 4. évf. (1853), 223. szám (okt. 20.), 901.

Emlékváltozatok az Ilkei-fiúk szüretjére (Pest, november 21-kén 1853.), 4. évf. (1853), 254. szám (nov. 26.), 1025–1026.

1854

Istenmezei kápolna, 5. évf. (1854), 105. szám (máj. 24.), 429.

Zrinyi leánya, 5. évf. (1854), 140. szám (júl. 8.), 569.

Merre az én bánatom jár... , 5. évf. (1854), 156. szám (júl. 27.), 633.

Regedalog a siroki várromról (Novota Péterné, sz. Erdélyi Anna úrhölgynek, mint a magyar költészet buzgó kedvelőjének, tiszteletem s megemlékezésem jeléül) I. A szerelem halottai; II. Mi rosszabb a földindulásnál, 5. évf. (1854), 257. szám (nov. 25.), 1035.

Regedalog a siroki várromról III. A rom tündére, 5. évf. (1854), 258. szám (nov. 27.), 1041.

Regedalog a siroki várromról IV. A barlang csillaga, 5. évf. (1854), 259. szám (nov. 28.), 1045.

Nőmnek (Pest, 1854. december 18-kán), 5. évf. (1854), 276. szám (dec. 19.), 1111.

1855

Távolból (Pest, 1855. Február 12-én), 6. évf. (1855), 35. szám (febr. 14.), 137.

Nehány szó a fülemiléhez, 6. évf. (1855), 109. szám (máj. 12.), 435.

Egri bor, 6. évf. (1855), 125. szám (jún. 2.), 499.

A városerdőben (Pest, 1855. Junius 7-kén), 6. évf. (1855), 130. szám (jún. 9.), 517.

Kápolnás-nyéki tilinkó I.; II.; III., 6. évf. (1855), 216. szám (szept. 22.), 859–860.

Kápolnás-nyéki tilinkó IV.; V.; VI., 6. évf. (1855), 217. szám (szept. 24.), 863.

Kápolnás-nyéki tilinkó VII.; VIII.; IX.; X., 6. évf. (1855), 218. szám (szept. 25.), 865.

1856

Hova visz a bor?, 7. évf. (1856), 14. szám (jan. 17.), 51.

Nem is forint ha nem pengő... (Palócdal), 7. évf. (1856), 17. szám (jan. 21.), 65.

Ketteskén, 7. évf. (1856), 31. szám (febr. 7.), 121.

Balassa Bálint börtöni énekeiből I.; II.; III.; IV.; V., 7. évf. (1856), 63. szám (márc. 15.), 249.

Husvéti ének, 7. évf. (1856), 70. szám (márc. 26.), 279.

Palóc alföld, 7. évf. (1856), 108. szám (máj. 16.), 434.
A szerelem halottai, 7. évf. (1856), 200. szám (aug. 30.), 813.
Csók kérés titokban, 7. évf. (1856), 262. szám (nov. 13.), 1059.
Szép csalódás (Emlékezésül Flórának, Graefenberg nov. 11. 1856), 7. évf. (1856), 274. szám (nov. 27.), 1007.

1857

Két királyhölgy (Történeti regedal), 8. évf. (1857), 7. szám (jan. 10.), 27.
A régi dal, 8. évf. (1857), 36. szám (febr. 14.), 147.
Haragos szép asszony, 8. évf. (1857), 58. szám (márc. 12.), 247.
Hol vettük a dalt! (Emlékiül Lonovics-Hollósy Kornelia albumába), 8. évf. (1857), 84. szám (ápr. 14.), 373.
Három költemény az „uj palóc dalokból” I. Őszi hold; II. Két kis fekete nap; III. Az ifjú csósz kincse, 8. évf. (1857), 190. szám (aug. 22.), 833.
Fátyolos dal, 8. évf. (1857), 202. szám (szept. 5.), 883.
Föld és ég, 8. évf. (1857), 225. szám (okt. 3.), 987.

1858

Mirza-Schaffy, 9. évf. (1858), 6. szám (jan. 9.), 21.
Myrza Schaffyból, 9. évf. (1858), 41. szám (febr. 20.), 161.
Myrza Shaffyból I.; II.; III.; IV., 9. évf. (1858), 61. szám (márc. 16.), 241.
Tavaszkor, 9. évf. (1858), 81. szám (ápr. 10.), 321.
Jeremiádok, 9. évf. (1858), 127. szám (jún. 7.), 505.
Bajos boldogság, 9. évf. (1858), 140. szám (jún. 22.), 557.
Szép halál (Őszi dal), 9. évf. (1858), 189. szám (aug. 19.), 753.
Jaj be piros (Legujabb palócdal), 9. évf. (1858), 260. szám (nov. 13.), 1087.
A korhely palóc a csárdában, 9. évf. (1858), 287. szám (dec. 16.), 1145.
Harangszó (1841), 9. évf. (1858), 294. szám (dec. 24.), 1173.

1859

Jókainéhoz, 10. évf. (1859), 5. szám (jan. 13.), 33.
Kórágyon I. A halál fia...; Mákszemnyi reményke, 10. évf. (1859), 21. szám (febr. 19.), 167.
Szellősugások 1. Költőtárs; 2. Rózsagyermek; 3. Lányos ház; 4. A tavasz testvére; 5. Lány és tavasz, 10. évf. (1859), 66. szám (jún. 4.), 547.
*Egy kis életbölcse*ség, 10. évf. (1859), 105. szám (szept. 3.), 859.
Egy kis boldogság, 10. évf. (1859), 109. szám (szept. 13.), 891.
Egy összejövételre (Tomorinál Gombán) I. Kazinczyként; II.; III. Kis gyermekké váltan; IV. Fáy Andrásról, 10. évf. (1859), 150. szám (dec. 17.), 1219–1220.

Egy összejövételre (Tomorinál Gombán) V.; VI.; VII.; VIII.; IX., 10. évf. (1859), 153. szám (dec. 24.), 1243–1244.

1860

Egy összejövételre (Tomorinál Gombán) X. Oly magasztos volt; XI. A lukullusi lakoma, 11. évf. (1860), 8. szám (jan. 19.), 55–56.

Egy összejövételre (Tomorinál Gombán) XII. Másnap reggel..., 11. évf. (1860), 9. szám (jan. 21.), 65.

A tenger kísértete (Heine „Tengeri dalaiból”), 11. évf. (1860), 19. szám (febr. 14.), 145.

Vágy és ábránd, 11. évf. (1860), 32. szám (márc. 15.), 249.

Zengő vidék, 11. évf. (1860), 39. szám (márc. 31.), 305.

W. J. emlékkönyvébe (Husvétii piros tojásúl), 11. évf. (1860), 42. szám (ápr. 7.), 329.

1861

Halálígézetek I. Halállepe, 12. évf. (1861), 117. szám (szept. 28.), 929.

Halál-igézetek II. Imavágy; III. Lélekolvadás, 12. évf. (1861), 120. szám (okt. 5.), 953.

Halál-igézetek IV. Felolvasás; V. Utánzás, mint eredet, 12. évf. (1861), 132. szám (nov. 2.), 1049.

Halál-igézetek VI. Lélekindulás, 12. évf. (1861), 135. szám (nov. 9.), 1073.

Halál-igézetek VII. Káprázatos éberség, 12. évf. (1861), 144. szám (nov. 30.), 1145.

Halál-igézetek VIII. Örök titok, 12. évf. (1861), 150. szám (dec. 14.), 1194.

1862

Engesztelődés, 13. évf. (1862), 46. szám (ápr. 17.), 361.

Palócy Szeréna (Majthényi Gézávali esküvőjének emlékére), 13. évf. (1862), 49. szám (ápr. 24.), 387.

Báró Eötvös József emlékkönyvébe, 13. évf. (1862), 55. szám (máj. 8.), 433–434.

1863

Szüreti dalok I. Aranykor, 14. évf. (1863), 4. szám (jan. 8.), 25.

Ifj. Lendvay Márton emlékkönyvébe, 14. évf. (1863), 11. szám (jan. 24.), 81–82.

Tóth József színész emlékkönyvébe, 14. évf. (1863), 14. szám (jan. 31.), 105.

A magyar akademia palotája, 14. évf. (1863), 2. félév, 7. szám (júl. 16.), 49.

Képek

1. kép: Lisznyai Kálmán (jelzete: OSZK Kt Analekta 3754/1)

2. kép: Lisznyai Kálmán és Vahot Imre
(jelzete: OSZK Kt Analekta 3754/2)

3. kép: Vahot Imre és Lisznyai Kálmán
(jelzete: OSZK Kt Analekta 3754/3)

4. kép: Vahot Imre és Lisznyai Kálmán
(jelzete: OSZK Kt Analekta 3754/4)

5. kép: Lisznyai Kálmán (középen), két, azonosítatlan férfi társaságában
(jelzete: OSZK Kt Analekta 3754/5)

Levéltári és kéziratári források

BFL – Budapest Főváros Levéltára (Budapest)

Budai törvényszéki iratok (IV. 1122/a)

Pesti törvényszéki hagyatéki iratok (IV. 1343/i)

HL – Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

Abszolutizmuskori iratok, a pesti hadbíróóság iratai

Bach-kori rendőri megfigyeltek kartonjai (IV. 25.)

MNL NmL – Magyar Nemzeti Levéltár, Nógrád megyei Levéltár (Salgótarján)

Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének indexe (IV. 1/a)

Balassagyarmati Hont-Nógrád megyei törvényszék (IV. 158/d)

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (Budapest)

Abszolutizmuskori levéltár. K.K. General Gouvernement des Königreichs
Ungarn. Präsidial Bureau (D 44)

Abszolutizmuskori Levéltár. Polizei Sektion. Titkos iratok (D 44)

Abszolutizmuskori levéltár. Kaiser-Reise (D 120)

Személynöki levéltár. Protocollum neo-censuratorum advocatorum (O 78)

Személynöki levéltár. Libri Decanales (O 79)

Szilassy család levéltára. Szilassy József (P 1028)

Nógrád megyei közgyűlési jegyzőkönyvek (Filmtár)

MNL PmL – Magyar Nemzeti Levéltár, Pest megyei Levéltár (Budapest)

Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Acta nobilitaria (IV. 3-c/2)

Series magistratualium 1638–1906 (IV. 93/1)

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

Aprónyomatványok Tára. Gyászjelentések

Kt. – Kézirattár

Analekta 3752.

Analekta 3754.

Analekta 3755.

Analekta 3756.

Analekta 3760.

Analekta 3761.

Analekta 5257.

Fond I/97.

Levelestár

Oct. Hung. 611. Egressy Gábor naplójegyzetei 1840–1844.

Oct. Hung. 878.

Quart. Hung. 2497.

Leltári napló 1927–31. 1930–28. szám

IRODALOMJEGYZÉK

- ACZÉL 2000 – ACZÉL Eszter. „Bozzai Pál”. In *A márciusi ifjak nemzedéke: „Nem küzdénk mi sem dicsőség- sem díjért”*, szerkesztette KÖRMÖCZI Katalin, 429–431. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000.
- ADROVITZ 2012 – *Arc poetica: Petőfi Sándor életében készült képmásai*, összeállította, a képeket válogatta ADROVITZ Anna, felelős szerkesztő KALLA ZSUSZA, utószó E. CSORBA Csilla. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012.
- AJM Elbeszélő költemények – ARANY János. *Elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezte TÖRÖK ZSUSZA. Arany János munkái. Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.
- AJÖM VI – ARANY János. *Zsengék – Töredékek – Rögtönzések*. Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Arany János összes művei 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- AJÖM XI – ARANY János. *Prózai művek 2.: 1860–1882*. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Arany János összes művei 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- AJÖM XIII – ARANY János. *Hivatali iratok 1.: Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–65)*. Sajtó alá rendezte DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László és GERGELY Pál. Arany János összes művei 13. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- AJÖM XV – ARANY János. *Levelezése 1.: 1828–1851*. Sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Arany János összes művei 15. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- AJÖM XVI – ARANY János. *Levelezése 2.: 1852–1856*. Sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Arany János összes művei 16. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- AJÖM XVII – ARANY János. *Levelezése 3.: 1857–1861*. Sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália és JANKOVITS László. Arany János összes művei 17. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.

- AJÖM XVIII – ARANY János. *Levelezése 4.: 1862–1865*. Sajtó alá rendezte Új Imre Attila, az idegen nyelvű szövegrészeket fordította és magyarázta BARTÓK István, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, GLANT Tibor, KOROMPAY H. János és SZÖRÉNYI László, Arany János összes művei 18. Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014.
- ANDOR 1998 – ANDOR Csaba. „Madách és Lisznyai”. *Palócföld* 44, 2. sz. (1998): 134–139.
- ANDOR 2002 – ANDOR Csaba. „Szilágyi Márton Lisznyai-kismonográfiájáról”. In *IX. Madách Szimpózium*, szerkesztette BENE Kálmán, 218–233. Madách Könyvtár: Új Folyam 27. Budapest–Balassagyarmat: Madách Irodalmi Társaság, 2002.
- Arckép-album 1855 – *Arckép-album I.: Műmelléklet a Hölgyfutárhoz*. Pest: Számvald Gyula, 1855.
- BALKÁNYI 1979 – BALKÁNYI Magdolna. „Elsőkötetes prózaírók: Nagy András: Toron, 1867; Kolozsvári Papp László: Monológok a határon”. *Alföld* 30, 1. sz. (1979): 80–82.
- BALOGH 1978 – BALOGH Tibor. „Toron, 1867: Nagy András elbeszélései”. *Magyar Nemzet*, 1978. szept. 17., 13.
- BAROS 1925 – BAROS Gyula. „Jókaihoz írt levelek”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 35 (1925): 93–97.
- BATA 1979 – BATA Imre. „Könyvszemle”. *Népszabadság*, 1979. febr. 6., 7.
- BÁN 2011 – BÁN Péter, szerk. *Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000*. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14. Eger: Heves Megyei Levéltár, 2011.
- BÁNYAI 1901. – BÁNYAI Elemér. *Lisznyai Kálmán élete*. Kolozsvár: Magyar Polgári Nyomda, 1901.
- [BÁNYAI] 1905 – ZUBOLY [BÁNYAI Elemér]. „Nemzeti dalidók: Írói élet az abszolutizmus alatt”. *Pesti Napló*, 1905. okt. 22., 9–10.
- [BÁNYAI] 1906 – ZUBOLY [BÁNYAI Elemér]. „Az utolsó jurátus: Egy jurátus-költő irodalmi hagyatéka”. *Az Ország*, 1906. aug. 15., 1–3.
- [BÁNYAI] 1914 – ZUBOLY [BÁNYAI Elemér]. „Az irodalom – »magyarban«: Régi fotográfiák”. *Új Idők* 20, 17. sz. (1914.): 441–442.
- BELITZKY 1967 – BELITZKY János. „Nógrádi eredetű-e a Toldi-monda?”. *Palócföld* 1, 1. sz. (1967): 89–95.
- BENEDEK 2003 – BENEDEK Gábor. „Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban”. In *Mikrotörténelem: Vtómányok és korlátok: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*, szerkesztette DOBROSSY István, BENEDEK Gábor, Ö. KOVÁCS József, KÖVÉR György és SASFI Csaba, 394–413. Miskolc: Hajnal István Kör–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003.
- BENKÓ 1914 – BENKÓ Imre. „A Dubraviczky-család története”. *Turul* 32 (1914): 70–82, 93–109.
- BERKI 2003 – BERKI Timea. „Lisznyai Kálmán: A költő és a társadalomtörténet”. *Lk. k. t. [A kolozsvári Láthatatlan Kollégium negyedéves irodalmi folyóirata]* 4, 13. sz. (2003): 63–65.

- BERZEVICZY 1922–[1937] – BERZEVICZY Albert. *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849–1865*. 4 köt. Budapest: Franklin-Társulat, 1922–[1937].
- BERZSENYI 2011 – BERZSENYI Dániel. *Prózai munkái*. Sajtó alá rendezte FÓRIZS Gergely. Berzsenyi Dániel összes munkái: Kritikai kiadás. Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2011.
- BODOLAY 1963 – BODOLAY Géza. *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- BOLDENYI 1853 – M. J. BOLDENYI [ifj. SZABÓ Pál]. *La Hongrie ancienne et moderne: Histoire, arts, littérature, monuments*. Paris: H. Lebrun, 1853.
- BONA 1988 – BONA Gábor. *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1988.
- BONA 1998–1999 – BONA Gábor. *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3 köt. Budapest: Heraldika Kiadó, 1998–1999.
- BOROVSKY [1896] – BOROVSKY Samu, szerk. *Magyarország vármegyéi és városai: Nógrád vármegye*. Budapest: Országos Monográfiai Társaság, [1896].
- BÓNIS 1995 – BÓNIS Ferenc. „A Himnusz születése és másfél évszázada”. In Erkel Ferencről és koráról, szerkesztette BÓNIS Ferenc, 76–87. Budapest: Püski Kiadó, 1995.
- BULCSU 1858 – BULCSU Károly. *Homokay Pál tanár emlékezete*. Kecskemét: Szilárd K. Nyomda, 1858.
- CZIGÁNY 1990 – CZIGÁNY Lóránt. „»Neved ki dicssel ejtené...«: Személyi kultusz Ferenc József és Rákosi Mátyás korában”. In CZIGÁNY Lóránt, *Nézz vissza haraggal!: Államosított irodalom Magyarországon 1946–1988*, 70–98. Budapest: Gondolat Kiadó, 1990.
- CSATKAI 1935 – CSATKAI Endre. „Lisznyai Kálmán levele Sárossy Gyulához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 45 (1935): 85.
- CSÁKI 1981 – CSÁKI Judit. „Nagy András: Savonarola”. *Kritika* 10, 6. sz. (1981): 31.
- CSÁKI 1991 – CSÁKI Judit. „Kompolthy Zsigmond: Egy Cziffra-nap”. *Kritika* 20, 12. sz. (1991): 39.
- CSÁSZÁR 1978 – CSÁSZÁR Tibor. „Toron, 1867”. *Népszava*, 1978. nov. 3., 6.
- CSÖRSZ 2016 – CSÖRSZ Rumen István. *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*. Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2016.
- DANKÓ 1961 – DANKÓ Imre. *Szakál Lajos*. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 18. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1961.
- DÁVIDHÁZI 1988 – DÁVIDHÁZI Péter. „A »bevezetett tények« felülbírálat: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867”. In *Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában*, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta NÉMETH G. Béla, 79–98. Budapest: Gondolat Kiadó, 1988.
- DÁVIDHÁZI 1998 – DÁVIDHÁZI Péter. „Az idegen nő testének varázsa: Az érzékiség határátlépése Arany költészetében”. *Alföld* 49, 11. sz. (1998): 89–103.
- DÁVIDHÁZI 2017 – DÁVIDHÁZI Péter. „»Az nem lehet, hogy annyi szív«: A Szózat bibliai logikája és szerepmintája”. In DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jőni fog”: *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, 73–162. Budapest: Ráció Kiadó, 2017.

- DEÁK Á. 1995 – DEÁK Ágnes. „Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben”. *Aetas* 10, 4. sz. (1995): 27–59.
- DEÁK Á. 2015 – DEÁK Ágnes. „Zsandáros és policzájós idők”: *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Budapest: Osiris Kiadó, 2015.
- DEÁK Á. 2017 – DEÁK Ágnes. „»Forradalmi tartalmú költemény«: A Szózat tiltás és türés határmezsgyéjén az 1850–1860-as években”. In *Tiltva, tűrve, imádkozva, énekelve: Tanulmányok a Szózatról*, szerkesztette SZALISZNYÓ Lilla, 117–141. Hagyományfrissítés 5. Budapest: Reciti Kiadó, 2017.
- DEÁK Á. 2017a – DEÁK Ágnes. „Tiltott hazai könyvek és kiadványok jegyzéke – 1863 tavasz”. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*, szerkesztette MARJANUCZ László, 3–22. Tom. 140. Szeged: Hungaria Kiadó, 2017.
- DEÁK Á. 2018 – DEÁK Ágnes. *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest: Osiris Kiadó, 2018.
- DEÁK Á. 2019 – DEÁK Ágnes. „Pártfogói barátság védszárnyai: Vachott Sándorné és Eötvös József”. *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 77–92.
- DEÁK F. 1903 – DEÁK Ferencz. *Beszédei 1842–1861*. Sajtó alá rendezte KÓNYI Manó. Budapest: Franklin-Társulat, 1903.
- DEGRÉ 1983 – DEGRÉ Alajos. *Visszaemlékezéseim*. Sajtó alá rendezte UGRIN Aranka. Magyar Századok. Budapest: Szépirodalmi, 1983.
- DOBÁK 1998 – DOBÁK András. „»Azt hittük, hogy a győzelem urai leszünk, s íme lealáztatás szolgálivá lettünk«: A besorozott honvédek élete a cs. kir. hadseregben, 1849–1851”. *Levéltári Közlemények* 69, 1–2. sz. (1998): 157–193.
- DREGUS 2003 – DREGUS Ágnes. „Életútja”. *Lk. k. t. [A kolozsvári Láthatatlan Kollégium negyedéves irodalmi folyóirata]* 4, 13. sz. (2003): 75–76.
- EGRESSY 2017 – EGRESSY Gábor. „*Irjátok a mi tollatokra jön*”: *Egressy Gábor családi levelezése*. Sajtó alá rendezte SZALISZNYÓ Lilla. 2 köt. Csokonai Könyvtár. Források 19. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.
- EGYED 2000 – EGYED Ákos. „Az 1848. évi erdélyi országgyűlés összehívásának történetéhez: A késlekedés okai és következményei”. In *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század: Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*, főszerkesztő GERGELY Jenő, szerkesztette CSAPÓ Csaba, DOBSZAY Tamás és ZEIDLER Miklós, 101–108. Budapest: ELTE BTK, 2000.
- ENDRŐDI 1911 – ENDRŐDI Sándor. *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849: Egykorú nyomtatványok másaival*. Petőfi-könyvtár 29–30. Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa Könyvkiadóvállalat, 1911.
- ERDÉLYI 1991 – ERDÉLYI János. „A legújabb magyar lyra, 1859”. In ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, szerkesztette T. ERDÉLYI Ilona, 298–381. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 14. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.

- FEKETE 1973 – FEKETE Sándor. *Petőfi Sándor életrajza I.: A költő gyermek- és ifjúkora*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- FEST 1999 – FEST Imre. *Emlékirataim*. Sajtó alá rendezte KOROMPAY Bertalanné és KOROMPAY H. János, jegyzetek BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, fordította V. WINDISCH Éva. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1999.
- FLEISZ 2009. – FLEISZ Katalin. „Az identitás problémája Krúdy Gyula *Ál-Petőfi* című regényében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009): 226–235.
- FLEISZ 2014 – Fleisz Katalin. „»Ilyen volt a magyar Don Kihóte«: Nézőpontok az *Ál-Petőfi* című regényben”. In *Születésnap kalandok: A Krúdy Gyula születésének 135. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szerkesztett előadásai*, szerkesztette FRÁTER Zoltán és GINTLI Tibor, 197–211. MIT-konferenciák. Budapest: [Magyar Irodalomtörténeti Társaság], 2014.
- FÓNAGY 2012 – FÓNAGY Zoltán. „Zenei nyilvánosság és polgári viselkedéskultúra: A 19. századi hangversenytérterem társadalomtörténeti látószögéből”. *Történelmi Szemle* 54, 4. sz. (2012): 577–598.
- FRANK 1845 – FRANK Ignác. *A' közigazság törvénye Magyarhonban: I. rész*. Buda: A magyar királyi egyetem betűivel, 1845.
- FRANK 1846 – FRANK Ignác. *A' közigazság törvénye Magyarhonban: II. rész, I. darab*. Buda: A magyar királyi egyetem betűivel, 1846.
- FRANKENBURG 1866 – FRANKENBURG Adolf. „Visszapillantások VI.: Három levél autographgyűjteményemből”. *Fővárosi Lapok*, 1866. jún. 12., 534–535.
- FÜR 1975 – Dr. FÜR Lajos. „A jobbágyfelszabadítás és következményei”. In *Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből*, szerkesztette dr. PETRI Edit, 117–150. Dabas: Dabas Nagyközségi Tanács, 1975.
- GAGYI 2003 – GAGYI Ágnes. „Az elméleti nyelv működése”. *LK. k. t. [A kolozsvári Láthatatlan Kollégium negyedéves irodalmi folyóirata]* 4, 13. sz. (2003): 66–68.
- GAZDA 1988 – GAZDA István. „A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországnán”. In *Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerkesztette NÉMETH G. Béla, 538–560. Budapest: Gondolat Kiadó, 1988.
- GERE 2013 – GERE Zsolt. *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*. Irodalomtörténeti füzetek 174. Budapest: Argumentum Kiadó, 2013.
- GERGELY 1972 – GERGELY András. *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Értekezések a történeti tudományok köréből: Új sorozat 62. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- GEROLD 2001 – GEROLD László. „Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán”. *Hungarológiai Közlemények* 33, 4. sz. (2001) 142–145.
- GERŐ 1988 – GERŐ András. *Ferenc József, a magyarok királya*. [Budapest]: Novotrade Kiadó, 1988.
- GÓCSÁNÉ MÓRÓ 1995 – GÓCSÁNÉ MÓRÓ Csilla. „Adatok egy Pest megyei reformkori köznevelési életútjához és pályaképehez: Dubraviczky Simon”. In *Gazdaság- és társadalomtörté-*

- neti tanulmányok*, szerkesztette FARKAS Rozália, 106–125. Studia Comitatus 25. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1995.
- GRANASZTÓI és LACKNER 2010 – GRANASZTÓI Péter és LACKNER Mónika. „Urak cifraszűrben – néhány példa a cifraszűr 19. századi úri divatjára”. *Néprajzi Értesítő* 92 (2010): 45–70.
- GUENIFFEY 2000 – Patrice GUENIFFEY. „A biográfia a megújuló politikatörténetben (ford. Szabó Csilla)”. *Aetas* 15, 3. sz. (2000): 136–149.
- GULYÁS 1923 – GULYÁS Pál. „A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időkől napjainkig”. *Magyar Könyvszemle* 30 (1923): 27–94, 176–199.
- GULYÁS 1978 – GULYÁS Pál. *Magyar írói álnév lexikon: A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- GYALLAI 1958 – GYALLAI Domokos. „»István öcsém« levele”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 78–80.
- GYÁNI 2000 – GYÁNI Gábor. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000.
- GYÁNI 2007 – GYÁNI Gábor. *Relatív történelem*. Historia Mundi. Budapest: Typotex Kiadó, 2007.
- GYÁNI 2018 – GYÁNI Gábor. „Az irodalom- és kultúrszociológia aktualitása: Textus és referencia”. In GYÁNI Gábor, *Nemzeti vagy transznacionális történelem*, 385–413. Budapest: Kalligram Kiadó, 2018.
- GYÁNI és KÖVÉR 1998 – GYÁNI Gábor és KÖVÉR György. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris tankönyvek. Budapest: Osiris Kiadó, 1998.
- GYIMESI 2021 – GYIMESI Emese. *Szendrey Júlia irodalmi pályafutásának társadalomtörténeti kontextusai*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2021.
- GYÖRFFY, KELEMEN és PALKÓ 2007 – GYÖRFFY Miklós, KELEMEN Pál és PALKÓ Gábor, szerk. *Prózafordulat*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2007.
- GYÖRÝ 1863 – GYÖRÝ Vilmos. *Lisznyai Kálmán koporsója fölött Pesten, 1863. évi febr. 15-én mondott beszéd*. Pest, 1863.
- GYULAI 1908 – GYULAI Pál. „Szépirodalmi Szemle”. In GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, 69–240. Budapest: Franklin-Társulat, 1908.
- GyulaiLev – GYULAI Pál. *Levelezése 1843-tól 1867-ig*. Sajtó alá rendezte SOMOGYI Sándor. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- GYULAY 2003 – GYULAY Lajos. *Naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* Sajtó alá rendezte V. ANDRÁS János, CSETRI Elek és MISKOLCZY Ambrus, 2 kötet. Transylvania Varietas. Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003.
- HALÁSZ 1978 – HALÁSZ Lajos, Nagy András: *Toron, 1867, Egyetemi Lapok*, 20. évf. (1978), 18. szám (nov. 7.), [5.]

- HALÁSZY 1844 – HALÁSZY József, szerk. *Szivárvány: Album a miskolci tüzvész emlékeül*. Pest: Emich Gusztáv, 1844.
- HANSÁGI 2014 – HANSÁGI Ágnes. *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*. Ráció – Tudomány 19. Budapest: Ráció Kiadó, 2014.
- HATVANY 1967 – HATVANY Lajos. *Így élt Petőfi*. 2 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967².
- HAUSEL [2000] – HAUSEL Sándor. „A falu a polgári forradalomtól a polgári rendszerváltozásig: Varsány 1849–1990 között”. In *Varsány: Egy palóc falu évezrede*, szerkesztette PÁLMÁNY Béla, 107–190. Varsány: Varsány Község Önkormányzata, [2000].
- HÁSZ-FEHÉR 2019 – ARANY János. *Nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa*. Sajtó alá rendezte HÁSZ-FEHÉR Katalin. Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.
- HENTALLER 1900 – HENTALLER Lajos. „Petőfi István levele Lisznyay Kálmánhoz.” *Vasárnapi Ujság* 47, 15. sz. (1900): 235–236.
- HERMANN R. 1998 – HERMANN Róbert. „A szabadságharc hadtörténései”. In R. *Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerkesztette TUSOR Péter, RIHMER Zoltán és THOROCZKAY Gábor, 536–557. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1998.
- HERMANN R. 1998a – HERMANN Róbert, kiadó. *Óh, szabadság, hadd nézzünk szemedbe...! A rendi Magyarországtól a polgári Magyarorszáig: Dobák Géza és Hermann Róbert magángyűjteményének kiállítása*. [Budapest]: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1998.
- HERMANN R. 2000a – HERMANN Róbert. „Görgei és Kossuth levelezésének kiadatlan darabjai”. *Hadtörténelmi Közlemények* 113, 3. sz. (2000): 631–658.
- HERMANN R. 2000b – HERMANN Róbert. „Vasvári Pál”. In *A márciusi ifjak nemzedéke: „Nem küzdünk mi sem dicsőség- sem díjért”*, szerkesztette KÖRMÖCZI Katalin, 27–69. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000.
- HERMANN R. 2017 – HERMANN Róbert. „Lisznyai Kálmán mint a szabadságharc hadtörténésze”. *Korunk* III. folyam, 27, 7. sz. (2017): 89–102.
- HERMANN Z. 1999 – HERMANN Zoltán. „Puskin Kővendége”. In *A szótól a szövegig és tovább...: Tanulmányok az orosz irodalom és költészet köréből*, szerkesztette KOVÁCS Árpád és NAGY István, 211–258. Budapest: Argumentum Kiadó, 1999.
- HERMANN Z. 2020 – HERMANN Zoltán. „Babarczy Schwartz Ottó a Csákról: Kórkép némi utógondozással”. In *„Vendégek közt vendég”: Poétikai örökség és szöveghagyomány: Vörösmarty az ezredforduló után*, szerkesztette HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 95–109. Tempevölgy könyvek 41. [Balatonfüred]: Balatonfüredért Közalapítvány, 2020.
- HIDAS 1993 – HIDAS I. Péter. „Pacifikálás: Ferenc József hadserege Magyarországon, 1849–1859”. *Történelmi Szemle* 35, 3–4. sz. (1993): 243–257.
- HORVÁT 1825 – HORVÁT István. *Rajzolatok a’ magyar nemzet legrégebb történeteiből*. Pest: Trattner, 1825.

- HORVÁTH 1978 – HORVÁTH János. *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- HUDI 2009 – HUDI József. „A Veszprémi Tudós Társaság és orgánuma: az Egyházi Értekezések és Tudósítások”. In HUDI József. *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében, 174–178*. Nemzeti Téka. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2009.
- ILLÉSY és PETTKÓ 1998 – ILLÉSY János és PETTKÓ Béla. *A királyi könyvek: Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak, 1527–1867* [reprint]. Budapest: Heraldika Kiadó, 1998.
- IPOLYI 1854 – IPOLYI Arnold. *Magyar mythologia*. Pest: Heckenast Gusztáv, 1854.
- IRÁNYI 1964 – IRÁNYI István. *Petőfi Zoltán életpályája, különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire*. Szarvasi füzetek. Szarvas, Községi Tanács, 1964.
- ISZLAI 1979 – ISZLAI Zoltán. „Új hangok: Nagy András, Pályi András”. *Magyar Hírlap*, 1979. jan. 7., 10.
- JAKAB 1881 – JAKAB Elek. *Szabadságharcunk történetéhez: Visszaemlékezések 1848–1849-re*. Budapest: Aigner Lajos, 1881.
- JÁSZBERÉNYI 2002 – JÁSZBERÉNYI József. „Egy »literat« viszontagságai: Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai”. *Alföld* 53, 5. sz. (2002): 105–108.
- JMÖM Cikkek és beszédek 4 – JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek 4.: 1850–1860, I. rész*. Sajtó alá rendezte H. Törő Györgyi. Jókai Mór összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- JMÖM Följegyzések 1 – JÓKAI Mór, *Följegyzések I*. Sajtó alá rendezte PÉTER Zoltán és PÉTERFFY László, Jókai Mór összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- JMÖM Levelezés I – JÓKAI Mór. *Levelezése: 1833–1859*. Sajtó alá rendezte KULCSÁR Adorján. Jókai Mór összes művei: Levelezés I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- K. HORVÁTH 2000 – K. HORVÁTH Zsolt. „Naplók és memoárok mint »lehetséges történelmek«: Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái”. *Alföld* 51, 5. sz. (2000): 81–99.
- KARÁCSONYI 1899 – KARÁCSONYI János. „Toldy Miklós származása”. *Katholikus Szemle* 13 (1899): 749–760.
- KARSA 1993 – KARSA Ferenc. *Szabadságharcos napló: „A körültem és velem 1848. és 1849. években történt események”*. Sajtó alá rendezte BONA Gábor. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1993.
- KATONA 2001 – KATONA József. *Versek, tanulmányok, egyéb írások: Kritikai kiadás*. Sajtó alá rendezte OROSZ László. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- KAZINCZY 2009 – KAZINCZY Ferenc. *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte ORBÁN László. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

- KEMPELEN 1912 – KEMPELEN Béla. *Magyar nemes családok: IV. kötet: Fa – Házy*. Budapest: Grill Károly, 1912.
- KERÉNYI 1972 – KERÉNYI Ferenc. „A Tízec Társasága”. In *Petőfi tüze: Tanulmányok Petőfi Sándorról*, szerkesztette TAMÁS Anna és WÉBER Antal, 115–141. Budapest: Kossuth Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1972.
- KERÉNYI 1976 – KERÉNYI Ferenc. „Lisznyai Kálmán és a palóc »kelmeiség«”. In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve 22.*, szerkesztette DOMONKOS Alajos, 281–297. [Salgótarján]: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1976.
- KERÉNYI 1981 – KERÉNYI Ferenc. *A régi magyar színpadon (1790–1849)*. Elvek és utak. Budapest: Gondolat Kiadó, 1981.
- KERÉNYI 2000 – KERÉNYI Ferenc. „A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)”. In *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerkesztette KALLA Zsuzsa, 198–203. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.
- KERÉNYI 2002 – KERÉNYI Ferenc. *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 3. Budapest: Pest megye Monográfia Közalapítvány, 2002.
- KERÉNYI 2005 – KERÉNYI Ferenc. „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: *Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában*. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2005.
- KERÉNYI 2005a – KERÉNYI Ferenc. „»Az isteni pályabér«: Színházi szóróversek 1840-ből”. In *Évek és színek: Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerkesztette STEINERT Ágota, BORBÍRÓ Fanni, DEDE Franciska és PÁDÁR Eszter, 109–114. Budapest: Kortárs Kiadó, 2005.
- KERÉNYI 2006 – KERÉNYI Ferenc. *Madách Imre (1823–1864)*. Magyarok emlékezete. Pozsony: Kalligram, 2006.
- KERÉNYI 2008 – KERÉNYI Ferenc. *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*. Osiris monográfiák. Budapest: Osiris Kiadó, 2008.
- KÉRY 1899 – KÉRY Gyula. *A magyar szabadságharcz története napi-krónikákban (1848)*. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.
- KISS E. 2000 – KISS Erika. „Vidacs (Vidats) János”. In *A márciusi ifjak nemzedéke: „Nem küzdénk mi sem dicsőség- sem díjért”*. szerkesztette KÖRMÖCZI Katalin, 330–336. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000.
- KISS J. 1970 – KISS József. „A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai”. In *Petőfi és kora*, szerkesztette LUKÁCSY Sándor és VARGA János, 411–483. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- KOMLÓSSY [1886] – KOMLÓSSY Ferenc. *Sujánszky Antal: Élet- s irodalomtörténeti tanulmány*. Pozsony–Budapest: Stampfel Károly, [1886].
- KOMPOLTHY 1989 – KOMPOLTHY Zsigmond [BÁN Zoltán András]. „Kísértet-csárdás avagy Lehullt csillag fénye: Recitatív népszínmű 3 felvonásban”. *Mozgó Világ* 15, 2. sz. (1989): 43–69.

- KORÁNYI [1929] – KORÁNYI Frigyes. *Visszaemlékezései*. In *Elmúlt idők emlékeiből*, összeállította KORÁNYI Sándor, 3–38. Budapest: Egyetemi Nyomda, [1929] [a könyv második felében újrakezdett lapszámozás szerint].
- KOROMPAY 1998 – KOROMPAY H. János. *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Könyvkiadó, 1998.
- KOSÁRY 1994 – KOSÁRY Domokos. *A Görgey-kérdés története*. 2 köt. Budapest: Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, 1994.
- KOVÁCS I. 1997 – KOVÁCS Ida. „Az utolsó pillanat lenyomata: a halotti maszk”. In *Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerkesztette KALLA Zsuzsa, 93–111. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 7. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.
- KOVÁCS J. L. 2000 – KOVÁCS József László. „Az 1857-es császárfárás irodalmi visszhangja”. In *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerkesztette KALLA Zsuzsa, 255–266. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.
- KÓSA 1989 – KÓSA László. „A palócok néprajzi kutatása a kezdetektől az 1960-as évekig”. In *Palócok I.: Kutatástörténet, föld és nép*, szerkesztette BAKÓ Ferenc, 9–28. Eger: Heves megyei Múzeumok Igazgatósága, 1989.
- KÖRMÖCZI (szerk.) 2000 – *A márciusi ifjak nemzedéke: „Nem küzdénk mi sem dicsőség- sem díjért”*, szerkesztette KÖRMÖCZI Katalin. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000.
- KÖVÉR 2014 – KÖVÉR György. *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2014.
- KŐSZEGHI 1899 – KŐSZEGHI Sándor. *Nemes családok Pestvármegyében*. Budapest: Hungária Kiadó, 1899.
- KŐVÁRI 1861 – KŐVÁRI László. *Erdély története 1848–49-ben*. Pest: Emich Gusztáv, 1861.
- KROÓ 1979 – KROÓ András. „Nagy András: Toron, 1867”. *Kritika* 8, 3. sz. (1979): 32.
- KRÚDY 1922 – KRÚDY Gyula. *Ál-Petőfi: Lehullt csillag fénye*. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1922.
- [KUNCZ] 1908 – [KUNCZ Jenő]. „Lisznyay levelei Kovács Pálhoz”. *Budapesti Hírlap* 28, 159. sz. (1908): 21–22.
- LACZHÁZI 2002 – LACZHÁZI Gyula. „Biográfia Lisznyai Kálmánról”. *Palócföld* 48, 1. sz. (2002): 124–127.
- LAUKA [1879] – LAUKA Gusztáv. *A multról a jelennek: Emlékjegyzetek*. Budapest: Aigner Lajos, [1879].
- LEBLANCNÉ KELEMEN 1984 – LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, kiad. *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*, Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1984.
- LEBLANCNÉ KELEMEN 1993 – LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, kiad. *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*, Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1993.

- LEVI 2000 – LEVI, Giovanni. „Az életrajz használatáról”. Fordította CZOCH Gábor. *Korall* 1, 2. sz. (2000): 81–93.
- LISZNYAI 1847 – LISZNYAI Kálmán. *Tavaszi dalok*. Pest: Emich Gusztáv, 1847.
- LISZNYAI 1851 – LISZNYAI Kálmán. *Palóc dalok*. Pest: Kozma Vazul, 1851.
- LISZNYAI 1852 – LISZNYAI Kálmán. *Palóc dalok*. Pest: Müller Gyula, 1852^a.
- LISZNYAI 1856 – LISZNYAI Kálmán. *Madarak pajtása*. Pest: Müller Gyula, 1856.
- LISZNYAI 1857 – LISZNYAI Kálmán. *Talpraugrott egészségem vizililiomlevele Graefenbergből a magyar olvasó közönséghez*. Pest: Beimel J. és Kozma Vazul, 1857.
- LISZNYAI 1858 – LISZNYAI Kálmán. *Uj palócdalok*. Pest: Lampel Róbert, 1858.
- LISZNYAI 1858a – LISZNYAI Kálmán. *Dalzungora*. Pest: Heckenast Gusztáv, 1858.
- LISZNYAI és RUTTKAY 1858 – LISZNYAI Kálmán és RUTTKAY Gyula, kiad. *Szerelem könyve*. Pest: Herz János könyvnyomdája, 1858.
- LISZNYAI 1859 – Koloman LISZNYAI, *Gedichte, aus dem Ungarischen übersetzt* K. M. Kertbeny. München: Rieger, 1859.
- LISZNYAI 1861 – LISZNYAI Kálmán. *Szavalkönyve saját költeményeiből: „A magyar nyelv szelme” című felolvasásra készített előbeszéddel melyet a költeményekkel együtt „Költői estély” címmel tartandó szavalti körutjára szerkesztett össze*. Pest: Lauffer–Stolp, 1861.
- LISZNYAI 2009 – LISZNYAI Kálmán. *Válogatott versei*. Az előszót írta és válogatta ZONDA Tamás. Madách könyvtár 63. Budapest: Madách Irodalmi Társaság, 2009.
- [LISZNYAI és FARKASS] 1886 – [LISZNYAI Tihámér és FARKASS Kálmán]. *Műszaki leírás a „Szitytyó belvizrendező társulat” lecsapolási tervezetéhez*. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1886.
- LOSONCZY 1853–1857 – LOSONCZY László. *Költeményei*. Pest: Emich–Eisenfels–Wodianer, 1853–1857.
- LUKÁCS 1955 – LUKÁCS Lajos. *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Budapest: Művelt Nép, 1955.
- LUKÁCSY 1966 – LUKÁCSY Sándor. „Tordai György: Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról”. *Kritika* 4, 3. sz. (1966): 63.
- LUKÁCSY 1989 – LUKÁCSY Sándor, kiad. *Ez volt március 15-e: Kortársak írásai a forradalomról*. Budapest: Minerva Kiadó, 1989.
- MADÁCH [1943] – MADÁCH Imre. *Összes művei*, 2 köt. Sajtó alá rendezte HALÁSZ Gábor. [Budapest]: Révai József, [1943].
- Magyar balladák könyve 1860 – *Magyar balladák könyve: Válogatott gyűjtemény*, 2 köt. Pest: Heckenast Gusztáv, 1860.
- Magyar költők könyve 1857 – *Magyar költők könyve*. Pest: Geibel Ármin, 1857^a.
- Magyarország tiszti cím- és névtára 1891 – Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, szerk., kiad. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, 1891.

- MALFER 1984 – MALFER, Stefan. „Az adómehtagadás és adóvégrehajtás Magyarországon 1860 és 1862 között”. *Történelmi Szemle* 27, 4. sz. (1984): 662–672.
- MANHERCZ 2012 – MANHERCZ Orsolya. *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban: Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. Doktori disszertáció, Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Hozzáférés: 2020.12.29, (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/manherczorsolya/diss.pdf>).
- MARGÓCSY 2001 – MARGÓCSY István. „Madarak pajtása: Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán”. *Élet és Irodalom* 45, 43. sz. (2001): 22.
- MARGÓCSY 2011 – MARGÓCSY István. „Petőfi és az irodalmi gépezet: Petőfi mint modern polgári író”. In MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, 52–79. Margócsy István válogatott munkái. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011.
- MARTINKÓ 1970 – MARTINKÓ András. „Petőfi útja a győri Hazánkhoz”. In *Petőfi és kora*, szerkesztette LUKÁCSY Sándor és VARGA János, 81–142. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- MÁLYUSZ 1924 – MÁLYUSZ Elemér. „A Toldi-monda történeti alapja”. *Hadtörténelmi Közlemények* 25 (1924): 3–32.
- MEDGYES 1846 – MEDGYES Lajos. „Petőfi Sándornak”. *Életképek* 4, 2. félév, 18. sz. (1846): 562–564.
- MELIORISZ 1979 – MELIORISZ Béla. „Nagy András: Toron, 1867”. *Jelenkor* 22, 6. sz. (1979): 573–574.
- MERÉNYI 1976 – MERÉNYI Oszkár, kiad. *Berzsenyi emlékkönyv*. [Kaposvár–Szombathely]: Somogy Megyei Tanács–Vas Megyei Tanács, 1976.
- MEZŐSI [1954] – MEZŐSI Károly. *Az évszázados Petőfi-per (1954)*. Kiskunfélegyháza: Országos Petőfi Emlékbizottság–Kiskunfélegyházi Petőfi Emlékbizottság–Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, 1998.
- MEZŐSI 1961 – MEZŐSI Károly. *Petőfi családja a Kiskunságban: Kiskunfélegyházi életük*. Irodalomtörténeti füzetek 33. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- MÉSZÁROS 1988 – MÉSZÁROS István. *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948: Általánosan képző középiskolák*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- MIKSZÁTH 1967 – MIKSZÁTH Kálmán. „Vahot Imre bácsi”. In MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok VI.: 1879. jan. – jún.*, 49–56. Sajtó alá rendezte NACSAJÓ József. Mikszáth Kálmán összes művei 56. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- MILBACHER 1996 – MILBACHER Róbert. „Kísérlet a nagyidai cigányok (újra)értelmezésére”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 415–441.
- MILBACHER 2000 – MILBACHER Róbert. „...te pogány Anakreon»: Petőfi és a magyar irodalomrendszer karnevalizációjának kísérlete”. In *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerkesztette TAKÁTS József, 145–163. Budapest: Kijárat Kiadó, 2000.
- MILBACHER 2000a – MILBACHER Róbert. „Egy sikeres kísérlet tanulságairól és várható következményeiről: Margócsy István: Petőfi Sándor. Kísérlet”. *Jelenkor* 43, 12. sz. (2000): 1260–1270.

- MOLNÁR 1881 – MOLNÁR Aladár. *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881.
- MRÁZ 1893 – MRÁZ Elek. *Negyedik (Kún) László drámairomalmunkban: Irodalom-történeti tanulmány*. Budapest: Magyar Nyomda, 1893.
- NAGY ALAJOS 1863 – NAGY Alajos. *Méltóságos gróf Zichy Pálné, született Kornis Anna gróf-hölgynek az irodalom lángkeblű pártfogónéjának nemeslelkű honleánynak: Lisznyai Kálmán koszorús költőnk halála kegyeletes emlékéül, hazafiúi mély tisztelettel ajánlja Nagy Alajos*. Pest: Herz, 1863.
- NAGY A. 1978 – NAGY András. *Toron, 1867. Új Termés*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978.
- NAGY I. 1858 – NAGY Iván. *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi [sic!] táblákkal III*. Pest: Beimel J. és Kozma Vazul, 1858.
- NAGY I. 1859 – NAGY Iván. *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi [sic!] táblákkal V*. Pest: Beimel J. és Kozma Vazul, 1859.
- NAGY I. 1998 – NAGY Iván. *Naplója: Visszaemlékezések*. Szerkesztette TYEKVICSKA Árpád és ANDOR Csaba. Nagy Iván könyvek 1. Balassagyarmat: Nagy Iván Történeti Kör, 1998.
- NÁNAY 1989 – NÁNAY István. „Kisértet-csárdás: Bemutató a Radnóti Miklós Színházban”. *Színház* 22, 6. sz. (1989): 6–8.
- N[ÉMETH] 1863 – . „Lisznyai Kálmán”. In *Lisznyai-album: Szépirodalmi zsebkönyv*, szerkesztette Németh János, 1–10. Pest: Kugler Adolf bizománya, 1863.
- OLOSZ 2005 – OLOSZ Katalin. „Irodalom – folklór – közköltészet határán”. In *Folklór és irodalom*, szerkesztette SZEMERKÉNYI Ágnes, 40–46. Folklór a magyar művelődéstörténetben. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- [OZORAY] 1883 – CSONGOR [OZORAY Árpád]. „Az ötvenes évek irodalmi élete a fővárosban: Lisznyay Kálmán”. *Hölgyek lapja* 7, 40. sz. (1883): 477–478.
- P. SZATHMÁRY 1871 – P. SZATHMÁRY Károly, „A magyar irodalom ébredése 1849 után: II. rész”. *Figyelő* 1, 2. sz. (1871): 15–16.
- PAJKOSSY 1995 – PAJKOSSY Gábor. „A reformkori országgyűlési tudósítások.” *Levéltári Közlemények* 66, 1–2. sz. (1995): 121–136.
- [PAJOR] 1884 – CSALOMJAI [PAJOR István]. „Lisznyay Kalmus diák-kori élményeiből”. *Országvilág* 5, 44. sz. (1884): 704–705.
- [PAJOR] 1897 – CSALOMJAI [PAJOR István]. *Emlékek és rajzok a 48 előtti jó világból*. Balassagyarmat: Balassagyarmati Nyomda, 1897.
- PALÁDI-KOVÁCS 1985 – PALÁDI-KOVÁCS Attila, kiad. *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.
- PAT I – Kiss József, kiad., gyűjt., jegyz. *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban: Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez*. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.

- PAt III – Kiss József, kiad., gyűjt., jegyz. *Petőfi-adattár III.: Petőfi-okmányok, Függelék (családi adatok): Pótlások az I. és II. kötethez.* A magyar irodalomtörténetírás forrásai 15. Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992.
- PÁLMÁNY [2000] – PÁLMÁNY Béla. „A falu a honfoglalástól a jobbágyfelszabadításig és a nemzeti szabadságharcban”. In *Varsány: Egy palóc falu évezrede*, szerkesztette PÁLMÁNY Béla, 11–105. Varsány: Varsány Község Önkormányzata, [2000].
- PÁRDÁNYI 1975 – Dr. PÁRDÁNYI Miklós. „A török hódoltság korától az 1848. évi forradalomig”. In *Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből*, szerkesztette dr. PETRI Edit, 55–116. Dabas: Dabas Nagyközségi Tanács, 1975.
- PÁSZTORI-KUPÁN 2003 – PÁSZTORI-KUPÁN Zsuzsanna. „Lisznyai kettősportré”. *LK. k. t. [A kolozsvári Láthatatlan Kollégium negyedéves irodalmi folyóirata]* 4, 13. sz. (2003): 71–74.
- PÉNZES 1937 – PÉNZES Balduin. *Az úgynevezett „almanach-líra”*. Pannonhalmi füzetek 19. Pannonhalma, 1937.
- PODMANICZKY 1984 – PODMANICZKY Frigyes. *Egy régi gavallér emlékei: Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887.* Sajtó alá rendezte STEINERT Ágota. Budapest: Helikon Kiadó, 1984.
- PONORI THEWREWK 1844 – PONORI THEWREWK József, *Magyarok születésnapjai.* Pozsony: Schmid Antal, 1844.
- PRAZNOVSZKY 1980 – PRAZNOVSZKY Mihály. „Kubinyi Ferenc közéleti tevékenysége”. In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve 26*, szerkesztette DOMONKOS Alajos, 35–89. [Salgótarján]: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1980.
- PRAZNOVSZKY 1984a – PRAZNOVSZKY Mihály. „Madách és a nógrádi köznemesi társadalom 1841–1848 között”. In PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách és Nógrád a reformkorban: Tanulmányok*, 31–53. Palócföld könyvek. Salgótarján: Nógrád megyei Tanács VB, 1984.
- PRAZNOVSZKY 1984b – PRAZNOVSZKY Mihály. „Az 1847. évi követválasztások Nógrádban.” In PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách és Nógrád a reformkorban: Tanulmányok*, 159–183. Palócföld könyvek. Salgótarján: Nógrád megyei Tanács VB, 1984.
- PRAZNOVSZKY 1984c – PRAZNOVSZKY Mihály, kiad. Nógrádi képcsarnok, Nógrádi Irodalmi Ritkaságok 2. Salgótarján: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984.
- PSÖM VII – PETŐFI Sándor. *Levelezése – Függelék: Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok.* Sajtó alá rendezte Kiss József és V. NYILASSY Vilma, függelék H. Törő Györgyi. Petőfi Sándor összes művei 7. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- PSÖM 1 – PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1838–1843): Kritikai kiadás.* Sajtó alá rendezte Kiss József és MARTINKÓ András. Petőfi Sándor összes művei 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- PSÖM 2 – PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1844. január – augusztus): Kritikai kiadás.* Sajtó alá rendezte Kiss József, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán. Petőfi Sándor összes művei 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.

- PSÖM 3 – PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július): Kritikai kiadás.* Sajtó alá rendezte KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán, szerkesztette KERÉNYI Ferenc. Petőfi Sándor összes művei 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997.
- PULSZKY 1884 – PULSZKY Ferencz. *Életem és korom.* 2 köt. Franklin-Könyvtár. Budapest: Franklin-Társulat, 1884².
- R. HOFFMAN 1931 – R. HOFFMAN Mária. „Lisznyay-levelek.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 41 (1931): 63–69.
- RÉNYEI 1876 – RÉNYEI Károly. „Lisznyai Kálmán Merengése.” *Magyar Polgár*, 1876. ápr. 4., 3.
- SALAMON 2018 – SALAMON Ferenc. *Irodalmi írásai 1854–1857.* Sajtó alá rendezte ZABÁN Márta. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018.
- SASHEGYI 1965 – SASHEGYI Oszkár. *Az abszolútizmus kori levéltár.* Magyar Országos Levéltár kiadványai I.: Levéltári leltárak 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- SÁROSI B. 1971 – SÁROSI Bálint. *Cigányzene...* Budapest: Gondolat, 1971.
- SÁROSI Gy. 1954 – SÁROSI Gyula. *Kisebbségi költeményei, prózai munkái és levelezése.* Sajtó alá rendezte BISZTRAY Gyula. Magyar irodalmi tár. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954.
- SCHIEBER és ZSOLDOS 1972 – SCHIEBER Sándor és ZSOLDOS Jenő. „Az 1852. év néhány irodalmi mozzanata egy Lisznyai-levél tükrében”. *Studia Litteraria* 10 (1972): 71–82.
- SÍK 1978 – SÍK Csaba. „Toron, 1867: Nagy András novellái”. *Új Tükör* 15, 37. sz. (1978): 2.
- SIMONYI 1890 – SIMONYI Zsigmond. „Palóc tájszók”. *Magyar Nyelvőr* 19 (1890): 93–94.
- SOÓS 1956 – SOÓS Gyula. „A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei”. In *Tanulmányok Budapest múltjából XI.*, 335–343. Budapest várostörténeti monográfiái 18. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956.
- SÓTÉR 1965 – SÓTÉR István, szerk. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig.* A magyar irodalom története 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- SPÁCZAY 1983 – SPÁCZAY Hedvig. „Madách Imre hadbírósi perének nyomában”. In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve IX.*, szerkesztette SZVIRCSÉK Ferenc, 73–109. Salgótarján: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1983.
- STILLER 1912 – STILLER Kálmán. *Vahot Imre.* Eger: Érseki lyceumi könyvnyomda, 1912.
- SZABAD 1967 – SZABAD György. *Forradalom és kiegyezés válaszáján (1860–61).* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- SZAJBÉLY 1997 – SZAJBÉLY Mihály. „»Most mód nélkül józan világ van«: Ellenérzések a lírával szemben 1849 után”. In SZAJBÉLY Mihály, *Álmok álmodói: Irodalomtörténeti tanulmányok*, 47–66. Budapest: Magvető Kiadó, 1997.
- SZANA 1891 – SZANA Tamás. „Bohème-élet Magyarországon”. *Magyar Salon* 8, 14. köt. (1891): 54–55.
- SZANA 1892 – SZANA Tamás. „Vahot és társai”. In SZANA Tamás, *Örök emlékek*, 129–142. Budapest: Szépirodalmi Könyvtár, 1892.
- SZANA 1897 – SZANA Tamás. *Izsó Miklós élete és munkái.* Budapest: Athenaeum Kiadó, 1897.

- SZATHMÁRI 1856 – SZATHMÁRI Károly, szerk. *Gyulai árvízkönyv*. Gyula: Réthy Lipót nyomdája, 1856.
- SZÁVAI 1979 – SZÁVAI János. „Vázlatok a novellára”. *Új Írás* 19, 8 sz. (1979): 113–117.
- SZÉKELY 1863 – SZÉKELY József. „Lisznyai Kálmán (1822–1863)”. *Vasárnapi Ujság* 10, 8. sz. (1863): 65–66.
- SZELESTEY 1858 – SZELESTEY László, szerk. *Huszárok könyve*. Pest: Emich Gusztáv, 1858.
- SZIJÁRTÓ 2014 – SZIJÁRTÓ M. István, *A történész mikroszkópja: A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Mikrotörténelem 7. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2014.
- SZILASI 2000 – SZILASI László. „Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 240–250.
- SZILÁGYI M. 1990 – SZILÁGYI Márton. „Edvárd király, angol király...”. *Tekintet* 3, 6. sz. (1990): 113–118.
- SZILÁGYI M. 1998 – SZILÁGYI Márton. *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Csokonai könyvtár 16. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- SZILÁGYI M. 2000 – SZILÁGYI Márton. „Lisznyai Kálmán”. In *A márciusi ifjak nemzedéke: „Nem küzdénk mi sem dicsőség- sem díjért”*, szerkesztette KÖRMÖCZI Katalin, 314–324. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000.
- SZILÁGYI M. 2001 – SZILÁGYI Márton. *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Irodalomtörténeti füzetek 149. Budapest: Argumentum Kiadó, 2001.
- SZILÁGYI M. 2001a – SZILÁGYI Márton. „Ismeretlen cikk Lisznyai Kálmán haláláról”. In *A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerkesztette KICZENKO Judit és THIMÁR Attila, 236–246. Pázmány Irodalmi Műhely. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001.
- SZILÁGYI M. 2004 – Márton SZILÁGYI. „Von Das Vaterland zu *Hazánk*: Die Metamorphose einer deutschsprachigen Zeitschrift in Raab (Győr) in der Mitte 19. Jahrhunderts”. In *Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn / Burgenland*, herausgegeben von Wynfrid KRIEGLEDER und Andrea SEIDLER, 173–184. Presse und Geschichte – Neue Beiträge 11. Bremen: edition lumiere, 2004.
- SZILÁGYI M. 2007 – SZILÁGYI Márton. „»sötét halálával az öngyilkolásnak...«: Czákó Zsigmond halála”. In SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, 103–118. Budapest: Ráció Kiadó, 2007.
- SZILÁGYI M. 2008 – SZILÁGYI Márton. „Újabb adalék Vahot Imre és a dalidók kapcsolatához”. In *„Ember lenni mindig, minden körülményben”*: Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából, szerkesztette RADVÁNSZKY Anikó, 445–449. Pázmány Irodalmi Műhely. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008.
- SZILÁGYI M. 2014 – SZILÁGYI Márton. *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Ligatura. Budapest: Ráció, 2014.

- SZILÁGYI M. 2017 – SZILÁGYI Márton. „*Mi vagyok én?*” Arany János költészete. Budapest: Kalligram Kiadó, 2017.
- SZILÁGYI M. 2017a – SZILÁGYI Márton. „»van ott sokféle faj«: Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése”. *Irodalomtörténet* (2017): 450–466.
- SZILÁGYI M. 2018 – SZILÁGYI Márton. „Egy öngyilkosság anatómiája: Milbacher Róbert: *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás és egyéb elveszejtő szerek természetéről*”. *Jelenkor* 61 (2018): 1005–1008.
- SZILÁGYI M. 2019 – SZILÁGYI Márton. „Egy barátság szerkezete: Tompa Mihály és Arany János levelezése mint imázsteremtés és önarcképfomálás”. *Irodalomtörténeti Közlemények* (2019): 88–97.
- SZILÁGYI M. 2020 – SZILÁGYI Márton. „Összeköt vagy elválaszt?: A nemzedék mint irodalomtörténeti magyarázóelv”. In SZILÁGYI Márton, *Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok*, 23–33. Budapest: Ráció Kiadó, 2020.
- SZILÁGYI M. 2021 – SZILÁGYI Márton. „»Miért én éltem, az már dúlva van«: Vörösmarty-tanulmányok”. Budapest: Kalligram, 2021.
- SZILÁGYI M. és VADERNA 2010 – SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor. „A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)”. In *Magyar irodalom*, főszerkesztő GINTLI Tibor, 313–637. Akadémiai kézikönyvek. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- SZILÁGYI S. 1882 – SZILÁGYI Sándor. „Vers-tréfa Arany Jánostól és Szász Károlytól”. *Nemzet* 1, 120. sz. (1882): [5].
- SZILÁGYI V. 1855 – SZILÁGYI Virgil, szerk. *Fáncsy-album*. Pest: Emich Gusztáv, 1855.
- SZINNYEI 1893 – SZINNYEI József, „Bevezetés”. In *Magyar tájszótár, I*, szerkesztette SZINNYEI József. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1893, III–XI.
- SZÍJJÁRTÓ 2002 – SZÍJJÁRTÓ Csaba. *A cigány útra ment...: Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncársaságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig: Korabeli sajtódokumentumok alapján*. [Budapest]: Masszi Kiadó, 2002.
- SZKÁROSI 1980 – SZKÁROSI Endre. „A fikció valóra vált: Technika és forma a fiatal novella-irodalomban”. *Mozgó Világ* 6 (1980): 95–104.
- SZOKOLY 1862 – SZOKOLY Viktor. *Petőfi életéből: Regényes rajzok*. Pest: Emich Gusztáv, 1862².
- SZŐGYÉNY-MARICH 1917 – idősb SZŐGYÉNY-MARICH László országbíró. *Emlékiratai, II: 1849–1859*. Budapest: Hornyánszky, 1917.
- SZŐNYEI 2012 – SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, 2 köt. Budapest: Noran Kiadó, 2012.
- SZŰCS 1991 – SZŰCS Katalin, „»Nem boldog a magyar«: Kompolthy Zsigmond: Egy Cziffra- nap”. *Színház* 24, 12. sz. (1991) 3–4.
- T. SZABÓ 2008 – T. SZABÓ Levente. „Az irodalmi nyugdíj és az irodalmi munkanélküliség feltalálása: a Magyar Írói Segélyegylet alapítása”. In T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér,*

- irodalom, társadalom*, 285–338. Ariadné könyvek. Kolozsvár: KOMP-PRESS–Korunk Kiadó, 2008.
- T. SZABÓ 2008a – T. SZABÓ Levente. „Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái: a Magyar Írói Segélyegylet esete”. *Irodalomtörténet* 39 (2008): 347–377.
- T. SZABÓ 2008b – T. SZABÓ Levente. „Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén”, In T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, 13–99. Ariadné könyvek. Kolozsvár: KOMP-PRESS–Korunk Kiadó, 2008.
- TAKÁTS 2007 – TAKÁTS József. „Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás”. In TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, 29–54. Budapest: Kijárat Kiadó, 2007.
- TARJÁNYI 2013 – TARJÁNYI Eszter. *Arany János és a parodisztikus hagyomány*. Budapest: Universitas Könyvkiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013.
- TARNAI 1984 – TARNAI Andor. „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- TERBE 1978 – TERBE Lajos. „A *Legenda* keletkezése és helye Petőfi költészetében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 61–68.
- TESZ – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerkesztő BENKŐ Loránd. I–III. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TILKOVSKY 1962 – TILKOVSKY Lóránt. „Balásházy János élete és munkássága”. *Századok* 96 (1962): 409–439.
- TOLDY 1851 – TOLDY Ferenc. *A magyar nemzeti irodalom története, I*. Pest: Emich Gusztáv, 1851.
- TOLNAI 1896 – TOLNAI (Lehr) Vilmos. „A pozsonyi ág. h. evang. lyceum anyakönyvei”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 20 (1896): 284–285.
- TOLNAI 1924 – TOLNAI Vilmos. „A walesi bárdok s a »báránnyelű«”. *Napkelet* 2 (1924): 396–397.
- TOLNAI 1925 – TOLNAI Vilmos. „Jókai és a magyar nyelv”. *Magyar Nyelv* 21 (1925): 85–100, 232–246.
- TOLNAI 1928 – TOLNAI Vilmos. „Lisznyai Kálmán báránnyelűi”. *Napkelet* 6 (1928): 638.
- TORDAI 1964 – TORDAI György. „Az »önkéntes szolgái« ellen: Lisznyai Kálmán antiklerikális verseiről”. *Világosság* 5 (1964): 566–568.
- TÓTH 1994 – TÓTH Sándor. *Petőfi és szülei Szabadszálláson*. Szabadszállás: Szabadszállás nagyközség Önkormányzata, 1994.
- TÖRÖ 1962 – TÖRÖ Györgyi. „Petőfi anyagi helyzete”. In *Tanulmányok Petőfiről*, szerkesztette PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, 41–90. Irodalomtörténeti könyvtár 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- TÖRÖK ZSIGMOND 1882 – TÖRÖK Zsigmond. *Apró fényképek*. Szabadka, 1882.
- TÖRÖK ZSUSZANNA 2003 – TÖRÖK Zsuzsanna. „Néhány szóban”. *LK. k. t. [A kolozsvári Láthatatlan Kollégium negyedéves irodalmi folyóirata]* 4, 13. sz. (2003): 68–70.

- TYEKVICSKA 2000 – TYEKVICSKA Árpád, szerk. *Nagy Iván emlékezete*. Nagy Iván könyvek 6. Balassagyarmat: Nagy Iván Történelmi Kör–Nógrád Megyei Levéltár, 2000.
- Újabb kori ismeretek tára... 1853 – *Újabb kori ismeretek tára: Tudományok 's politikai és társas élet encyclopaediája*. V. Pest: Heckenast Gusztáv, 1853.
- ÚMTsz – *Új magyar tájszótár*, főszerkesztő (I–III): B. LŐRINCZY Éva, (IV–V): B. LŐRINCZY Éva és HOSSZÚ Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VADERNA 2004 – VADERNA Gábor. „Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása”. *Holmi* 17 (2004): 1217–1234.
- VADERNA 2013 – VADERNA Gábor. *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2013.
- VADERNA 2017 – VADERNA Gábor. *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2017.
- VADERNA 2019 – VADERNA Gábor. „Az Arany család mesegyűjteménye”. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7.*, szerkesztette Csörsz Rumen István, 483–489. Budapest: Reciti Kiadó, 2019.
- VADNAI 1863 – VADNAI Károly. „Lisznyai meghalt († Február 12-én)”. *Az Ország Tükre* 2, 6. sz. (1863): 71.
- VADNAI 1885–1887 – VADNAI Károly. „Czuczor rabláncza”. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai: Új folyam* 21 (1885–1887): 137–146.
- VADNAI 1886 – VADNAI Károly. *Elmult idők: Emlékezések*. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1886.
- VAHOT 1843 – Vachotfalvi VACHOT Imre, kiad., szerk. *Országgyűlési Almanach*. Pest: Tratner-Károlyi, 1843.
- VAHOT 1848 – VACHOT Imre, kiad., szerk. *Országgyűlési emlék: Politikai, történelmi és szépirodalmi almanach*. Budapest: Kozma Vazul-Egyetemi Nyomda, 1848.
- VAHOT 1859 – VACHOT Imre. „Dalidói utazásunk leírása I–VII”. *Napkelet* 3 (1859): 632–635, 650–652, 683–685, 713–715, 746–748, 777–778, 811–813.
- VAHOT 1871 – VACHOT Imre. „Lisznyay Kálmán emlékezete”. *Magyar Phönix*, 1. évf. (1871), 2. szám (jan. 2.), 17–19; 3. szám (jan. 3.), 33–35.
- VAHOT [1881] – VACHOT Imre. *Emlékiratai*. Nemzeti könyvtár. Budapest: Aigner Lajos, [1881²].
- VAHOT [1884] – VACHOT Imre. *Petőfi Sándor élete és művei*. Magyar könyvesház. Budapest: Aigner, [1884].
- VAHOT és GÁNÓCZY 1861 – VACHOT Imre és GÁNÓCZY Flóris, kiad., szerk. *Honvédek könyve: Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból*, I. Pest: Emich Gusztáv, 1861.
- V[AJDA] 1863 – V[AJDA] J[ános]. „Lisznyai életéből”. In *Lisznyai-album: Szépirodalmi zsebkönyv*, szerkesztette NÉMETH János, 239–245. Pest: Kugler Adolf bizománya, 1863.
- VAJDA 1972 – VAJDA János. „Egy besorozott naplójából 1850–51”. VAJDA János. *Szépprózai írássok*, sajtó alá rendezte SERES József, 364–370. Vajda János összes művei 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.

- VARJAS 1989 – VARJAS Károly. *Petőfi-szobrok hazánkban és határainkon túl: 1850–1988*. Budapest: Antikva Kiadó, 1989.
- VAS 1866 – VAS Gereben. „Még egy régi kép, s hihetőleg több is: Czuczor Gergely”. *Magyarország és a Nagyvilág* 2 (1866): 627–628.
- VAYERNÉ ZIBOLEN 1973 – VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes. *Kisfaludy Károly: A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*. Művészettörténeti füzetek 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- VÁLKAI 1858 – VÁLKAI Imre. *Irodalmi s művészeti daguerreotypek: Magyar írók s művészek ismertetése*. Bécs: Sommer, 1858.
- VÉR 2015 – VÉR Eszter Virág. „»egy áldott emlékezetű királyné...«: Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képeinek alakulásához”. *Aetas* 30, 1. sz. (2015): 59–86.
- VJÖM IV – VAJDA János. *Szépprózai írások*. Sajtó alá rendezte SERES József. Vajda János összes művei 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- VJÖM XI – VAJDA János. *Színbírálatok és színházi tárgyú glosszák*. Sajtó alá rendezte BENE Kálmán. Vajda János összes művei 11. Budapest: Orpheusz Kiadó, 2000.
- VOINOVICH 2019 – VOINOVICH Géza. *Arany János életrajza*. Sajtó alá rendezte Török Lajos. Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019.
- VÖLGYESI 2007 – VÖLGYESI Orsolya. *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*. Irodalomtörténeti füzetek 163. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- VÖLGYESI 2016 – VÖLGYESI Orsolya. „Kereslet és kínálat a rendi politikában: Kossuth Lajos Pest megyei követté választása 1847-ben”. In VÖLGYESI Orsolya, *Rendi nyílvánosság és rendi politika: Tanulmányok*, 96–107. Budapest: Ráció Kiadó, 2016.
- VÖRÖS 1958 – VÖRÖS Károly. *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*. Irodalomtörténeti füzetek 17. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.
- W. NAGY 2000 – W. NAGY Ágota, „...Az időt okosan használni...”: *Szedes Fábrián OSB 1784–1859*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2000.
- WOLF 1996 – WOLF Rudolf. „Az erdélyi sőügyek az Apafi-korszak végén”. In *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerkesztette Kovács András, Sáros Gábor és Tonk Sándor, 549–569. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996.
- ZAKAR 1999 – ZAKAR Péter. *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben*. METEM könyvek 23. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999.
- ZAKAR 2019 – ZAKAR Péter. „Bíró Sándor: Egy 19. századi református lelkész küzdelmes élete”. In *Adalékok Székelyföld történetéhez: Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére*, szerkesztette BENKŐ Levente és DEMETER László, 493–508. Sepsiszentgyörgy–Bárád: Háromszék Vármegyei Kiadó–Tortoma Kiadó, 2019.
- ZOLNAI 1918 – ZOLNAI Gyula. „Dalidó”. *Magyar Nyelvtör* 47 (1918): 181.
- ZÓLYOMI 1995 – ZÓLYOMI József. „Tanúvallomások a Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy Jánosról”. In *I. Madách Szimpózium*, szerkesztette ANDOR Csaba, 143–164. Madách könyvtár. Salgótarján–Budapest: Palócföld–Madách Irodalmi Társaság, 1995.

- ZÓLYOMI 1998 – ZÓLYOMI József. *Herencsény története*. Nagy Iván könyvek. Salgótarján: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1998.
- ZSÓTÉR 1989 – ZSÓTÉR Sándor. „Ajánlósorok: A Kísértet-csárdáshoz”. *Mozgó Világ* 15, 2. sz. (1989): 41–42.

NÉVMUTATÓ

A névmutató nem tartalmazza a szépirodalmi művek szereplőinek nevét; ezeket csak akkor vettük föl, ha a szereplők neve történeti alakot jelöl, s róla mint történeti figuráról esik szó a szövegben. Nem vettük föl az intézmények elnevezésében szereplő neveket. A kiadók neve csak akkor szerepel, ha az még nem intézménynév, hanem egyértelműen a nyomdász-vállalkozót jelöli, illetve a főszövegben is szereplő kiadók nevét – az egységesség kedvéért – az irodalomjegyzékben való felbukkanásukkor is feltüntettük.

Abonyi Lajos 119

Aczél Eszter 91, 227

Adrovitz Anna 33, 65, 164, 227

Aigner Lajos 245

Alard, Jean-Delphine 186

Alexa Károly 26, 29, 30

Almási István 50

Almási Pál 56

Ambrus Lajos 31

Anakreon 238

Andor Csaba 7, 207, 228, 239, 246

Andrási Pál Rafael 84, 85

Angyal Dávid 153

Anonymus 122

Apafi család 246

Apponyi (Aponyi) György 82

Arany család 245

Arany Ferenc 172

Arany János 14, 37, 43, 52, 60, 67–69, 79, 97,
98, 100, 102, 105, 109, 112, 126, 128, 129,
135, 141–143, 145, 151, 153, 154, 156–158,
160, 167, 168, 188, 198, 203, 204, 214, 227–
229, 233, 243, 244, 246

Arany László 68

Árpád (vezér) 133

Árpád-ház 67, 109

Auer Emília 185

Auer Lipót 185, 186

- B. Lőrinczy Éva 245
B. Nagy László 27
Babarczy Schwartzter Ottó 233
Bach, Alexander 97, 101, 104, 110, 155, 156,
197, 224, 228, 231, 238
Bach, Johann Sebastian 185
Back Frigyes, dr. 115, 200, 201
Bajza Erzsébet 71
Bajza József (más) 72
Bajza József 18, 52, 53, 72
Bajzáth Ferenc 72
Bakó Ferenc 236
Balásházy János 111, 244
Balásházy Mihály 111
Balassa (Balassi) Bálint, gróf 146
Balassa Antal 146
Balassa Péter 39
Balassi Bálint 59, 146, 207, 216
Balázsi Lajos 93
Balkányi Magdolna 29, 228
Balogh Tibor 26, 228
Balogh Zoltán 145
Bán Péter 166, 228
Bán Zoltán András (álnév: Kompolthy Zsig-
mond) 23, 37, 38–40, 229, 235, 243
Bányai Elemér (álnév: Zuboly) 15, 43, 82, 94,
152, 172, 180, 205, 228
Barabás Miklós 149, 164
Barina Vendel (álnév: Kuthen) 178
Baros Gyula 228
Barráné 79
Bartakovics Béla 190
Bartalus (Barthallus) István 137
Bartók István 228
Bata Imre 26, 228
Báthory István 149
Batthyány József György 47
Batthyány Lajos 97
Beimel 237, 239
Beke Kristóf 64
Belitzky János 69, 228
Bem, Jozef 84
Bencs Imre 172
Bene Kálmán 161, 228, 246
Benedek Gábor 97, 228
Beniczky Erzszi 206
Benkó Imre 72, 228
Benkó Levente 246
Benkó Loránd 244
Benkő Viktor 109
Benyovszky Oszkár 145
Beöthy Kálmán 93, 101
Beöthy László 81, 97, 196
Beöthy Zsigmond 97
Bérczy Károly 62, 66, 149
Berecz Károly 56, 86, 99
Berényi Ferenc 100
Berki Tímea 7, 228
Bernáth Gáspár 204
Bertók (id.) 173
Bertók (ifj.) 173, 192
Berzenczey László 83
Berzeviczy Albert 157, 229
Berzsenyi Dániel 17, 18, 122, 149, 173, 229,
238, 245
Bezerédj István 77, 111
Bibok (álnév) 184
Bíró Sándor 83, 246
Bisztray Gyula 161, 177, 227, 241
Bodolay Géza 51, 57, 229
Bodor Zsigmond 93
Bódyné Márkus Rozália 227, 228, 231
Bognár 137
Bognár Adél 178, 179
Bognár Vilma 178, 179
Boka Károly 165–168

- Boka Rozália 165, 166
Boldényi, M. J. (álnév) *lásd* Szabó Pál, ifj.
Bona Gábor 91, 99, 229, 234
Bónis Ferenc 178, 229
Bónis Sámuel 77
Borbíró Fanni 235
Borovszky Samu 48, 229
Borúth Elemér 148
Bozzai Pál 91, 227
Böhm János 93, 101
Brujmann Sámuel (álnév: Hirtelen Barna)
123, 124
Bulcsu Károly 50, 229
Bulyovszky Gyula 180
Bunkó Bónis 172
Bunkó Ferenc 170, 172–174, 178
Bunkó Gyula 172
- Camoens (Luís de Camões) 148
Corvin János 173
Czabán Erzsébet 50
Czakó Zsigmond 33, 34, 242
Czigány Lóránt 156, 229
Czimmermann 115
Czoch Gábor 237
Czuczor Gergely 78, 95, 245, 246
- Csáki Judit 31, 38, 229
Csalomjai (álnév) *lásd* Pajor István
Csanády György 71
Csapó Csaba 230
Császár Tibor 26, 29, 229
Császtvay Tünde 21
Csatkai Endre 197, 229
Csengery Antal 34
Csepcsányi Béla 116
Cseresnyés István 80
Csetri Elek 232
- Csokonai Vitéz Mihály 9, 10, 164, 189, 242
Csongor (álnév) *lásd* Ozoray Árpád
Csörsz Rumen István 19, 229, 245
- Dalmady Győző 178, 183
Damó Boldizsár 46
Damó család 45, 47
Damó Elek 46
Damó Ferenc (más) 46
Damó Ferenc 46
Damó Gábor (más) 46
Damó Gábor 46
Damó József 46
Damó Lőrinc 46
Damó Miklós 46
Damó Sámuel 45, 46
Damó Sándor 46
Damó Teréz *lásd* Lisznyai Terézia
Dánielisz Endre 227
Dankó Imre 112, 229
Dardanus (álnév) *lásd* Pompéry János
Dávid Sándor 99, 100, 101, 213
Dávidházi Péter 20, 21, 28, 125, 126, 132, 229
Deák Ágnes 21, 34, 87, 100, 102, 103, 165, 168,
169, 205, 230
Deák Ferenc 70, 157, 230
Dede Franciska 235
Degré Alajos 35, 56, 78, 95, 117, 121, 148, 196,
230
Demeter László 246
Dessewffy József 44, 245
Diószegi Tádé 100
Dobai Péter 31
Dobák András 94, 230
Dobák Géza 233
Dobozy Károly 162, 163
Dobrossy István 228
Dobsa Lajos 67, 140

- Dobszay Tamás 230
 Domonkos Alajos 235, 240
 Dregus Ágnes 7, 230
 Dubraviczky család 228
 Dubraviczky Simon 72, 231
 Dubraviczky Zsigmond 72
 Dugonics András 67
- E. Csorba Csilla 227
 Egressy Béni 162, 163, 178
 Egressy Gábor 161–163, 172, 204, 225, 230
 Egyed Ákos 80, 230, 246
 Eisenfels 237
 Elek Judit 31
 Eltér, karnagy 178
 Emich Gusztáv 63, 64, 150, 233, 236, 237, 242–245
 Endreffy Károly 93, 100, 101
 Endrődi Sándor 60, 120, 230, 239
 Eötvös József 218, 230
 Erdélyi János 71, 125, 126, 131, 163, 166, 230
 Erdélyi József 111, 115, 165–168, 181, 182, 205
 Erdőd (álnév) lásd Lauka Gusztáv
 Erkel Ferenc 174, 178, 186, 229
 Erzsébet (királyné) 36, 246
 Esterházy Péter 21, 26
- Fábri Anna 235
 Falu Tamás 105
 Faludi Ferenc 234
 Fánccsy Lajos 150, 243
 Farkas Ferencné 166
 Farkas Miska 185
 Farkas Nándor 165
 Farkas Rozália 232
 Farkass Kálmán 237
 Fátyol Károly 166–168, 170, 172
 Fáy András 182, 183, 217
- Fekete Sándor 56, 231
 Fenyő István 7
 Ferdinánd, V. (király) 103
 Ferenc József (uralkodó) 35, 103, 108, 112, 153, 154, 156–158, 213, 229, 231, 233, 238
 Fest Imre 55, 231
 Fésűs Mihály 91
 Fleisz Katalin 24, 25, 231
 Fónagy Zoltán 162, 231
 Fórizs Gergely 229
 Forró Elek 85
 Frank Ignác 71, 103, 231
 Frankenburg Adolf 62, 66, 231
 Fráter Erzsébet 143, 206
 Fráter Pál 61, 143
 Fráter Zoltán 231
 Funták Sándor 80
 Fülöp Dorottya 31
 Für Lajos, dr. 111, 231
 Füredi Mihály 178, 179
- Gaál György 123
 Gagyí Ágnes 7, 231
 Gánóczy Flóris 87, 245
 Garatzi Erzsébet 45
 Garay János 67, 163, 173
 Gáspár János 85
 Gazda István 98, 231
 Geibel Ármin 237
 Gere Zsolt 122, 231
 Gerenday Antal 206
 Gerenday Tóth Ambrus 55
 Gergely András 134, 231
 Gergely Jenő 230
 Gergely Pál 227
 Gerold László 7, 231
 Gerő András 153, 231
 Gintli Tibor 231, 243

- Glant Tibor 228
Gócsáné Móró Csilla 72, 231
Gojdinger Károly 172
Gonda Pál 73
Gounod, Charles 185
Görgei (Görgey) Artúr 8, 78, 86, 95, 210, 211, 233, 236
Granasztói Péter 35, 171, 232
Greguss Ágost 32, 33, 126
Gueniffey, Patrice 20, 232
Gulyás Pál 114, 157, 168, 199, 232
Guzmics Izidor 64
Gvadányi József 150

Gyallai Domokos 93, 102, 232
Gyáni Gábor 16, 19, 97, 232
Gyarmathi Miklós 137
Gyimesi Emese 15, 232
Györffy Miklós 26, 232
Győry Vilmos 179, 203, 204, 232
Gyulai Pál 32, 33, 35, 58, 71, 85, 125, 128, 131–133, 146, 232
Gyulay Lajos 81, 82, 232
Gyurinka Antal 146
Gyurmán Adolf 67

H. Törő Györgyi 114, 117, 234, 240, 244
Habakuk (álnév) 172
Halasy Kázmér 118
Halász család, dabasi 110–113, 118, 206
Halász Gábor 237
Halász Ida, dabasi (Lisznyai Kálmánné) 14, 109, 111–113, 116, 118, 141, 142, 165, 187, 202, 206, 212
Halász Lajos 30, 232
Halász Miklós, dabasi 110, 111
Halász Ödön, dabasi 101, 110
Halász Sarolta, dabasi 165

Halászy József 57, 63, 233
Halbschuh (Irányi) Dániel 51
Hamar Pál 182, 183
Hansági Ágnes 107, 233, 233
Hász-Fehér Katalin 141, 233
Hatvany Lajos 15, 16, 56, 86, 121, 164, 233
Hausel Sándor 48, 233
Heckenast Gusztáv 115, 151, 234, 237, 245
Hegedüsné (Bodenburg Karolina) 149
Heine, Heinrich 218
Hentaller Lajos 93, 195, 233
Hermann Róbert 21, 79, 81, 83–87, 90–93, 211, 233
Hermann Zoltán 33, 195, 233
Herz János 237, 239
Hevesi Géza 172, 175
Heyntzel von Heynzenhorst, Joseph 100, 101
Hidas I. Péter 94, 233
Hirtelen Barna (álnév) *lásd* Brujmann Sámuel
Hofman Bernát 71, 73, 103
Hollinger 57
Hollósy Kornélia 137, 178, 179, 217
Homokai (Homokay) Pál 50, 53, 229
Hornyánszky Viktor 243
Horvát István 122, 233
Horváth Ádám *lásd* Pálóczi Horváth Ádám
Horváth János 130, 234
Hosszú Ferenc 245
Hudi József 64, 234
Hugo, Victor 140
Hunyadi család 167, 168
Hunyadi László 174
Huszár Gyula 56
Huszár Károly 56

Illéssy János 46, 234
Ilosvai Selymes Péter 142

- Ipolyi Arnold 124, 125, 234
 Irányi Dániel *lásd* Halbschuh (Irányi) Dániel
 Irányi István 15, 234
 István, I. (Szent) (király) 56, 108, 109
 Iszlai Zoltán 26, 234
 Izsó Miklós 33, 204, 241
- Jakab Elek 83, 84, 234
 Jakó Zsigmond 246
 Ján József 49
 Jankovits László 227
 Jászberényi József 7, 234
 Jenei 84
 Jenes Gottlieb 182
 Jeney Dienes 140
 Jerffy Antal 185
 Jeszenői Danó 123, 124
 Jeszenszky Miklós 93
 Jókai Mór 33–36, 38, 61, 62, 80, 105–107, 109,
 113–115, 119, 139, 160, 161, 214, 228, 233,
 234, 244, 246
 Jókainé *lásd* Laborfalvy Róza
 Jókay Józsefné, özv. 114
 Jókay Károly 114
 Jónás György 172
 Jósika Miklós 80, 85
 Jósika Samu 82
- K. Boér Sándor 67
 K. Horváth Zsolt 18, 234
 Kákay Aranyos (álnév) *lásd* Kecskeméthy
 Aurél
 Kalazdi (orvos) 115
 Kalicza Ferenc 109
 Kalla Zsuzsa 227, 235, 236
 Kálózdy Mór 115
 Karácsonyi János 69, 234
 Kármán András 50
- Kármán József 148, 242
 Károlyi János 55
 Karsa Ferenc 86, 234
 Katona József 146, 147, 234
 Kauc Gyula, dr. 185
 Kazinczy Ferenc 17, 18, 134, 217, 234
 Kecskeméthy Aurél (álnév: Kákay Aranyos)
 191
 Kecskeméti 178
 Kecskeméti Gábor 242
 Kelemen Pál 26, 232
 Kemény Zsigmond 33, 128
 Kempelen Béla 110, 235
 Kempelen Riza 215
 Kenyeres János 156
 Kerényi Ferenc 15, 16, 21, 43, 45, 52, 65, 66,
 73, 97, 98, 114, 120, 123, 124, 131, 143, 150,
 155, 156, 164, 189, 190, 198, 235, 241
 Kerényi Frigyes 51, 61, 62, 66
 Kertbeny Károly 100, 139, 237
 Kéry Gyula 78, 82, 83, 235
 Kiczenko Judit 242
 Kilényi Dávid 45
 Killyényi Kocsis Dávid *lásd* Kilényi Dávid
 Királyi Balázs 93, 101
 Kisfaludy Atala 173
 Kisfaludy Károly 17, 18, 246
 Kisfaludy Sándor 67, 173
 Kiss Erika 102, 235
 Kiss József 60, 235, 239–241
 Kolozsvári Papp László 228
 Komáromy Imre 102
 Komjáthy Anzelm 74
 Komlóssy Ferenc 64, 235
 Komory Dávid 78
 Kompolthy Zsigmond (álnév) *lásd* Bán Zol-
 tán András
 Kónyi Manó 230

- Kopcsányi József 80
Korányi Frigyes 80, 81, 89, 211, 236
Korányi Sándor 236
Kornis Pál 91
Korompay Bertalanné 231
Korompay H. János 13, 130, 227, 228, 231, 236
Korschinek, Georg 116
Kósa László 123, 236
Kosáry Domokos 8, 86, 236
Kossuth Lajos 18, 77, 78, 83, 85, 98, 110, 112, 229, 233, 246
Kotsis Irma 205
Kovách Helén 61
Kovách Ida 61
Kovács András 246
Kovács Árpád 233
Kovács Ida 204, 236
Kovács József László 156, 236
Kovács Pál 45, 61, 62, 69, 74, 236
Kovács Sebestyén Endre 35, 196, 200
Kozma Vazul 137, 157, 237, 239, 245
Kölcsey Ferenc 178, 179, 188
Körmöczy Katalin 149, 152, 227, 233, 235, 236, 242
Környei, dr. 116
Kőszeghi Sándor 110, 236
Kóvári László 81, 82, 236
Kövér György 20, 21, 97, 116, 228, 232, 236
Kövér Lajos 91
Krasznahorkai László 39
Kriegleder, Wynfried 242
Kroó András 26, 236
Krúdy Gyula 23–25, 37, 39, 40, 231, 236
Kubinyi család 50
Kubinyi Éva 50
Kubinyi Ferenc 56, 74, 77, 78, 240
Kugler Adolf 239
Kukorelly Endre 39
Kulcsár Adorján 234
Kulini Nagy Benő 166, 167, 169
Kun László *lásd* László, IV. (Kun) (király)
Kuncz Jenő 45, 69, 74, 236
Kuthen (álnév) *lásd* Barina Vendel
Kuthy Lajos 64, 97, 154–156, 246
Küllős Imola 19
Laborfalvy Róza (Jókainé) 217
Lackner Mónika 35, 171, 232
Laczházi Gyula 7, 236
Lajossy József 202
Lakner Sándor 58
Lampel Róbert 237
László, I. (Szent) (király) 124, 150
László, IV. (Kun) (király) 67, 239
Lauffer 237
Lauka Gusztáv 24, 25, 39, 58, 117, 155, 156, 168, 178–180, 202, 236
Lázár József 83
Leblancné Kelemen Mária 54, 73, 102, 158, 236
Lendvay Márton 162
Lendvay Márton, ifj. 218
Lengyel Sámuel 92
Lévay (Lévai) József 91, 99, 112, 129, 215
Levi, Giovanni 14, 237
Lisznyai család 15, 44, 47, 48, 50, 116, 209
Lisznyai Damó András (más) 45, 47
Lisznyai Damó András (más) 46
Lisznyai Damó András 45
Lisznyai Damó Antal 46
Lisznyai Damó Benjámín 45
Lisznyai Damó Boldizsár 45
Lisznyai Damó Borbála 46
Lisznyai Damó Dániel 45
Lisznyai Damó Elemér 112, 113, 118, 184
Lisznyai Damó Elemérné Kiss Ilona 113

- Lisznyai Damó Éva 72
- Lisznyai Damó Ferenc 45, 50
- Lisznyai Damó Gáspár 45, 48, 49
- Lisznyai Damó Gedeon 45, 47
- Lisznyai Damó István 45
- Lisznyai Damó József (más) 46
- Lisznyai Damó József *lásd* Damó József
- Lisznyai Damó Kálmán *lásd* Lisznyai Kálmán
- Lisznyai Damó Károly 47, 48, 71
- Lisznyai Damó Lajos 47
- Lisznyai Damó László 45, 48, 50
- Lisznyai Damó Márk (Márkus) 43, 45, 48–50, 71, 73, 104
- Lisznyai Damó Mihály (más) 45
- Lisznyai Damó Mihály (más) 46
- Lisznyai Damó Mihály 45
- Lisznyai Damó Miklós 45
- Lisznyai Damó Péter 45, 50
- Lisznyai Damó Sándor 45, 47
- Lisznyai Damó Tihamér 112, 113, 118, 149, 171, 184, 202, 204, 206, 237
- Lisznyai Erzsébet 71–73
- Lisznyai Ferenc 45, 50
- Lisznyai Franciska 100
- Lisznyai Ida *lásd* Halász Ida, dabasi
- Lisznyai Kálmán (Lisznyai Damó Kálmán) 7–18, 20, 23–25, 31, 34–37, 39–41, 43–64, 66–75, 77–87, 89–96, 98–162, 164–168, 170–193, 195–207, 209–215, 219–223, 228, 229, 231–242, 244, 245, 263–265
- Lisznyai Kálmánné *lásd* Halász Ida, dabasi
- Lisznyai Károly 49
- Lisznyai Márk *lásd* Lisznyai Damó Márk
- Lisznyai Terézia 43, 49
- Lisznyai Tihamér *lásd* Lisznyai Damó Tihamér
- Lisznyainé Halász Ida *lásd* Halász Ida, dabasi (Lisznyai Kálmánné)
- Lisznyay Kálmánné *lásd* Halász Ida, dabasi (Lisznyai Kálmánné)
- Liszt Ferenc 36, 150, 151, 153
- Lonovics-Hollósy Kornélia *lásd* Hollósy Kornélia
- Lónyay Gábor 77
- Losonczy László 98, 161, 237
- Lugossy László 31
- Lukács Lajos 101, 237
- Lukácsy Sándor 66, 78, 235, 237, 238
- Máár Lajos 81
- Mack József 85
- Macskási 84
- Madách család 143
- Madách Imre 50, 74, 75, 102, 104, 105, 143, 158, 206, 207, 228, 235–237, 240, 241, 246
- Madách Miklós 143
- Madarász László 77, 85
- Magyari Nándor 191
- Majthényi Géza 218
- Malfer, Stefan 117, 238
- Mályusz Elemér 69, 238
- Manhercz Orsolya 156, 238
- Manki (álnév) 127
- Marczibányi István 198
- Margócsy István 7, 23, 59, 105, 160, 192, 214, 238
- Marjanucz László 230
- Mark Adolf 93, 99, 100, 101
- Martinkó András 57, 62, 238, 240, 241
- Márton László 37
- Mátray Gábor 53
- Mátyás, I. (király) 69, 102, 103, 124, 139, 142, 182, 185
- Mátyássy István 72
- Medgyes Lajos 120, 238
- Meliorisz Béla 26, 29, 238
- Merényi Oszkár 17, 238

- Mészáros István 50, 238
Mészáros Károly 64
Metternich, Klemens Wenzel Lothar von 82
Mezősi Károly 15, 238
Mihályi Győző 40
Mikszáth Kálmán 135, 136, 192, 238
Milbacher Róbert 34, 59, 129, 130, 192, 238, 243
Mirza-Shaffy 145, 217
Miskolczy Ambrus 232
Molnár Aladár 50, 239
Molnár Jánosné 166
Mozart, Wolfgang Amadeus 33
Mráz Elek 239
Müller Emil 114
Müller Gyula 108, 114, 128, 137, 138, 157, 237

Náci 172
Nacsády József 238
Nádaskay Lajos 198
Nagy Alajos 197, 205, 239
Nagy András 23, 26–37, 39, 40, 228, 229, 232, 234, 236, 238, 239, 241
Nagy Ferenc 49
Nagy Ignác 151
Nagy Ilona 46
Nagy István 233
Nagy Iván 46, 49, 50, 104, 110, 239, 245
Nagy László 27
Nánay István 38, 40, 239
Németh G. Béla 160, 161, 227, 229, 231
Németh János 52, 53, 58, 72, 239, 245
Ney Ferenc 147
Noisser Ernő 185
Novota Péterné Erdélyi Anna 216
Nugent, gróf 91
Nyáry Pál 80
Nyíri Vilmos 89
Nyizsnay Gusztáv 172, 185

Obernyik Károly 35
Olosz Katalin 93, 239
Omaszta Konstantin 93, 100, 101
Orbai Zsófia 46
Orbán László 234
Orlai Petrich Soma 56, 65
Orosz László 147, 234
Oroszhegyi Józsa 80
Ozoray Árpád (álnév: Csongor) 91, 113, 199, 200, 201, 207, 239
Ö. Kovács József 228

P. Szathmáry Károly 106–108, 157, 239
Pádár Eszter 235
Pajkossy Gábor 58, 239
Pajor Gáspár 242
Pajor István (álnév: Csalomjai) 44, 45, 51, 239
Pákh Albert 26, 30–33, 35, 214
Paládi-Kovács Attila 122, 239
Pálffy Albert 61, 62
Palkó Gábor 26, 232
Pálmány Béla 48, 50, 71, 72, 74, 101, 233, 240
Palócy Szeréna 218
Palóczyfy (álnév) 128
Pálóczi Horváth Ádám 12, 246
Pályi András 234
Pándi Pál 244
Párdányi Miklós, dr. 110, 240
Parthényi László 206
Pásztori-Kupán Zsuzsa 7, 240
Patikárus Ferkó 165–168, 170, 178
Patikárus-testvérek 167, 170
Pázmándi Dénes, ifj. 77
Pénzes Balduin 66, 240
Perczel Mór 77, 85
Péter Zoltán 234
Péterffy László 234

- Petőfi István 93, 213, 233
 Petőfi Sándor 15, 16, 24–26, 28, 30, 33, 34, 37, 39, 56, 57, 59–62, 64–70, 73, 74, 79, 80, 84, 86, 101, 105, 117, 120–123, 130, 131, 134, 135, 138, 141, 144, 151, 152, 155, 156, 163, 164, 183, 189, 192, 205, 210, 214, 227, 230, 231, 233–236, 238–241, 243–246
 Petőfi Zoltán 192, 234
 Petri Edit, dr. 231, 240
 Petrovits József 71
 Pettkó Béla 46, 234
 Pilinszky János 39
 Pilisi József 165
 Piringer Mihály 18, 93, 98, 101, 110
 Podmaniczky Frigyes 89–91, 149, 240
 Pompéry János (álnév: Dardanus) 57, 71, 197
 Pongrácz Arnold 102
 Ponorí Thewrewk József 44, 240
 Poór Imre, dr. 177, 200
 Posch Gusztáv 95
 Pölöskei Ferenc 230
 Praznovszky Mihály 50, 74, 75, 240
 Protmann, Joseph 99, 101
 Puchner, Anton 84
 Puczer József 173
 Pulszky Ferenc 74, 75, 77, 78, 241
 Puskás Ferenc 83
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 233
 R. Hoffman Mária 111, 118, 187, 199, 241
 R. Sándor 160
 R. Várkonyi Ágnes 233
 Radnóti Sándor 39
 Radvánszky Anikó 242
 Rákóczi György (fejedelem) 46
 Rákóczy János 246
 Rákosi Mátyás 229
 Ratzky Rita 240, 241
 Reményi Ede 33, 140, 176, 187
 Reményi Katalin 140
 Rényi Károly 92, 241
 Réthy Lipót 242
 Revitzky József 93, 101
 Riedl Szende 139, 140
 Rihmer Zoltán 233
 Rózsa Sándor 165
 Rózsavölgyi Márk 137
 Rozsos Miklós 92
 Ruttkay Gyula 145, 146, 148, 237
 Sáfrán Györgyi 227
 Salamon Ferenc 71, 125, 131, 144, 241
 Sándor István 227
 Sarkady István 178, 180, 181
 Sárközy Ferenc 162, 178
 Sárközy-testvérek 163
 Sárosi (Sárosy, Sárossy) Gyula 51, 52, 85, 96, 112, 161, 166, 177, 178, 180–182, 197, 229, 241
 Sárosi Bálint 166, 168, 172, 241
 Sasfi Csaba 228
 Sashegyi Oszkár 102, 241
 Scheiber Sándor 105, 241
 Schlanger András 38
 Schmid Antal 240
 Schmidt György 200
 Sebestyén Kovács Endre *lásd* Kovács Sebestyén Endre
 Seidler, Andrea 242
 Seres József 245, 246
 Severus (álnév) *lásd* Zerffy Gusztáv
 Sík Csaba 26, 28, 29, 241
 Simonffy Kálmán 169, 170, 172, 182
 Simonyi Zsigmond 133, 241
 Sina Simon 205
 Sipos Gábor 246
 Soldos Benjáminné Lisznyai Johanna 112

- Soldos Emília 112
Somogyi Sándor 154, 232
Somsich Pál 149
Soós Gyula 33, 241
Sőtér István 154, 241
Spáczay Hedvig 102, 241
Spetykó Gáspár 56, 131
Spiró György 37
Stampfel Károly 235
Stein 79
Steinert Ágota 235, 240
Steller János 51
Stiller Kálmán 165, 241
Stolp 237
Sujánszky Antal 63, 64, 150, 235

Szabad György 158, 241
Szabó Csilla 232
Szabó G. Zoltán 240, 241
Szabó Imre 64
Szabó Pál, ifj. (álnév: Boldényi) 122, 123, 229
Szajbély Mihály 131, 132, 134, 241
Szakál Lajos 112, 229
Szalisznyó Lilla 161, 163, 172, 230
Számvald Gyula 228
Szana Tamás 169, 170, 172, 182, 204, 241
Szántói Szabó József 47
Szász Károly 32, 141, 154, 195, 243
Szathmári Károly 150, 242
Szauder József 13
Szávai János 26, 29, 242
Széchenyi István 134, 176, 177, 231
Szedler Fábrián 122, 246
Szegfy Mór 80
Székács József 32
Székely József 43, 78, 80, 81, 117, 118, 202, 242
Szelestey László 131, 133, 215, 242
Szemere Bertalan 77
Szemere Pál 17
Szemerkenyi Ágnes 239
Szendrey Júlia 192
Szent István *lásd* István, I. (Szent) (király)
Szent László *lásd* László, I. (Szent) (király)
Szentiványi Károly 77
Szentkirályi Móric 77
Szerencsy István 55
Szigeti József 130
Szigligeti Ede 130
Szijártó M. István 16, 242
Szijártó Csaba 162, 163, 243
Szilágyi Ferenc 106, 107
Szilágyi Márton 7, 9, 11, 13, 18, 19, 34, 50, 62, 66, 67, 105, 109, 123, 141, 154, 156, 159, 164, 189, 191, 200, 228, 231, 234, 238, 242, 243
Szilágyi Sándor 85, 128, 141, 243
Szilágyi Virgil 116, 118, 149, 150, 199, 200, 202, 207, 212, 243
Szilágyi Virgilné 149, 202
Szilasi László 18, 242
Szilassy család 45, 50
Szilassy József 45, 48–50, 224
Szinyei József 133, 145, 243
Szkárosi Endre 26, 30, 31, 39, 243
Szokoly Viktor 57, 166, 243
Szontagh Pál 71, 74, 75, 129
Szógyény-Marich László 157, 243
Szöllősy József 116
Szőnyi Tamás 27, 243
Szőnyi József 80
Szörényi László 13, 228
Szűcs Katalin 38, 243
Szvircsek Ferenc 241

T. Erdélyi Ilona 230, 242
T. Pista 110
T. Szabó Levente 136, 198, 243, 244

- Takáts József 15, 238, 244
 Tamás Anna 235
 Tarjányi Eszter 105, 244
 Tárkányi Béla 65, 148
 Tarnai Andor 13, 244
 Teleki József 82
 Teleki László 103
 Teleki Sándor 15
 Terbe Lajos 65, 66, 244
 Thaly Kálmán 173
 Thimár Attila 242
 Thoroczkay Gábor 233
 Tilkovszky Lóránt 111, 244
 Tinódi Lantos Sebestyén 145
 Toldy Ferenc 17, 122, 129, 244
 Toldy Lipót 198, 199, 201, 202
 Tolnai (Lehr) Vilmos 49, 51, 153, 154, 161, 244
 Tolvaj 84
 Tomori 217, 218
 Tompa Mihály 61, 62, 64, 66, 102, 112, 153, 154, 243
 Tonk Sándor 246
 Tordai György 66, 237, 244
 Tóth Dezső 244
 Tóth Ede 136
 Tóth József 204, 218
 Tóth Kálmán 99, 126, 147, 173
 Tóth Sándor 15, 244
 Törő Györgyi *lásd* H. Törő Györgyi
 Török János 157
 Török Lajos 246
 Török Zsigmond 56, 152, 200, 201, 244
 Török Zsuzsanna 7, 227, 244
 Törökfalvi Pap Zsigmond 121
 Törös László 227
 Treichlinger 137
 Tusor Péter 233
 Tverdota György 13
 Tyekvicska Árpád 50, 239, 245
 Udvarhelyi Miklós 146, 147
 Ugrin Aranka 230
 Új Imre Attila 228
 Ungár, dr. 115
 Urbán Aladár 83
 Urházy György 79, 80
 V. András János 232
 V. Nyilassy Vilma 240
 V. Windisch Éva 231
 Vachott család 173
 Vachott Sándor 51, 85, 173
 Vachott Sándorné 230
 Vaderna Gábor 11, 18, 19, 21, 44, 123, 142, 143, 243, 245
 Vadnai Károly 86, 94, 95, 105, 108, 113, 118, 121, 138, 152, 154, 156–158, 198, 199, 201, 207, 245
 Vahot Imre 51, 59, 63, 77–79, 87, 117, 121, 130, 131, 135, 142, 149, 151, 152, 159, 161–178, 181–183, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 197, 198, 207, 210, 213, 220–222, 238, 241, 245
 Vajda János 30, 89, 90, 196, 245, 246
 Váلكai Imre 142, 196, 246
 Vályné Jókay Eszter 114
 Varga János 235, 238
 Varjas Károly 33, 246
 Vas Gereben 95, 97, 246
 Vasvári Pál 79, 80, 233
 Vayerné Zibolen Ágnes 17, 246
 Vér Eszter Virág 36, 246
 Verőczey (álnév) *lásd* Bajza József
 Veselényi Miklós *lásd* Wesselényi Miklós
 Veszter Sándor 162
 Vidák György 172
 Vidák Lajos 172
 Vidats (Vidacs) János 80, 102, 235
 Vieuxtemps, Henri Joseph François 186

- Vizkeleti Béla 167
Voinovich Géza 68, 98, 141, 227, 246
Völgyesi Orsolya 71, 97, 111, 155, 156, 246
Vörös Károly 12, 246
Vörösmarty Mihály 24, 28, 59, 67, 122, 178,
188, 195, 214, 231, 233, 243
Vukovics Sebő 77
- W. Nagy Ágota 122, 246
Wéber Antal 235
Weiss Zsigmond 185
Werbőczy István 45
Wesselényi (Veselényi) Miklós 77
Windisch Antal 185
Wodianer 237
Wolf Rudolf 46, 246
Worafka, Joseph 103
- Xántus, százados 197
Zabán Márta 241
Zakar Péter 83, 85, 246
Zákos Elek 102, 103
Zalár József 85, 182
Zehetner Mihály 202
Zeidler Miklós 230
Zerffy Gusztáv (álnév: Severus) 60, 64
Zichy Pálné Kornis Anna 239
Zilahy Károly 56
Zolnai Gyula 160, 246
Zólyomi József 43, 44, 102, 246, 247
Zonda Tamás 237
Zrínyi Miklós 151, 216
Zuboly (álnév) lásd Bányai Elemér
- Zsigmond, I. (király) 115
Zsoldos Jenő 105, 241
Zsótér Sándor 37, 38, 247

SUMMARY

The microhistory of becoming an author during the first half of the nineteenth century

Kálmán Lisznyai and the “literary machine”

The focus of the book, poet Kálmán Lisznyai (1823–1863) was once a popular author of the mid-nineteenth century, although he is largely forgotten today and not part of the Hungarian literary canon. His career is relatively well documented, but it lacks more recent and modern analyses of literary history. The present study not only rebuilds and refines his biography on a philological basis, through a new frame of interpretation, it also places Lisznyai in the framework defined by the processes of social history during the nineteenth century. Thus, the starting point is twofold and builds both on literary history as well as history. In terms of methodology, the volume is connected to the tradition of microhistory and demonstrates how changing scale is possible in the use of sources.

The bequest, initially safeguarded by Lisznyai, and after his death, by his family, was donated to the public collection of the Hungarian National Museum by his sons (it is in the collection of the National Széchényi Library today), and it is quite rich and diverse. Although the material has not been kept together, and its pieces have been reallocated to various special collections, several minor elements of the biography can still be clarified by checking them against data available from other sources. This is because the issue is how it is possible to compile a narrative pertaining to the complete biography with the help of many minor details that are clearly unimportant on their own, and how those elements of literary calling and interpreting an author’s role can be captured within this narrative that are also of significance for the first half of the nineteenth century. The analysis focuses on literary careers during a period that also includes the institutional system of Hungarian literature (which is still influential today or has only

started to erode during the last few years) – more specifically, the influential initial steps in the process of establishing this system. It was during this century (roughly from the mid-eighteenth century to the mid-nineteenth century) when the culture of Hungarian-language periodicals was established and differentiated; at the same time, Hungarian-language theater was consolidated and institutionalized, the university was transferred to the state, the Hungarian National Museum was established, and the academic movement was launched, resulting in the foundation of the Hungarian Learned Society. Beside the continued existence of the earlier type of patronage, which was fundamentally based on personal connections, this is when new institutions also appeared that made new types of intellectual and artistic (or quasi-intellectual and quasi-artistic) lifestyles possible, which had not been possible in this form before, using the possibility of national-level patronage based on a national ideology. Furthermore, going beyond the careers of the past (e.g. those of clergymen, teachers, and notaries), a free, intellectual way of life also became possible, which was taken up by the members of the Academy and the (limited number of) authors who could make a living off the income from their writing – they could now be joined by literary men, who worked in various areas of the media market, completing editorial or other tasks, and who were also able to come forward as authors on the side.

When we try to survey a literary career that spans the eighteenth and nineteenth centuries, like that of Lisznyai, which, either due to the extent it has been processed or the structure of the material available, makes it possible to carry out a more refined analysis, which goes beyond a simple biography, it quickly becomes clear when surveying the material to what extent and how the biographical data that has been of interest to literary history can be used, and at which points new sources and contexts need to be included. Lisznyai is an ideal candidate in this respect. In his case it is not a single (or at least dominant) group of sources that has to be analyzed in detail: it is not a single recollection or diary that is available, where we could disentangle perspectives using methods of narratology, or where we could present various mentalities by including other sources of verification that shed light on other types of conventional behavioral norms to capture what is typical and what is not. On the other hand, it is not a case file either, which, as previous literature in microhistory shows, tends to be the testing ground of such analyses. Here the data of the entire career needs to be put together based on a range of people with a range of characters, so that it will somehow lead to conclusions regarding the possible individual reactions to the social conditions.

Lisznyai's oeuvre also presents a unique opportunity in methodology: we have the very heterogenous estate of an author, which has fortunately survived (even

if it is in various locations), which can yield much data that microhistory can use. This, in turn, makes it possible to draw conclusions at junctions where orientation would not otherwise be possible, linking the different types of sources (for example, the ones from the archives of Nógrád or Pest counties, which reveal how the county operated as well as the local embeddedness of the family) and aspects that shed light on different layers. This is a methodological lesson worth noting: focusing on microhistory's change of scale can make it possible to interpret the connections between many pieces of data that are seemingly fragmented. Thus, it is not a problem that there is no nicely rounded off narrative source available on Lisznyai's life – on the contrary.

Collecting and developing the materials of the daily news media on Lisznyai presents another opportunity, and the book also counts on this source material and bounces the archival sources off of it. The book also pays attention to those twentieth-century literary texts in which the fictional use of Lisznyai's character can be examined and presents how these literary interpretations function (as if demonstrating to what fictionalizing mechanisms the microhistorical biography can be compared, which the rest of the book attempts to do).

The volume, due to the uneven and fragmented nature of the preliminary studies, must supply many work phases that would ideally already have been completed in the literature but are missing here. Therefore, it also contains a bibliography of the Lisznyai poems that were published in periodicals.

The study can thus be considered a detailed biography, a case study presenting the institutionalization of nineteenth-century literature from a particular point of view, and an experiment in methodology.

Contents

Introductory considerations	7
Some literary Lisznyai representations, in hindsight	23
Gyula Krúdy: Ál-Petőfi (Fake-Petőfi)	24
András Nagy: Toron (At a Wake) (1867)	26
Zsigmond Kompolthy: Kísértet-csárdás (Csárdás of the spirits)	37
Family traditions and schooling	43
The beginning of Lisznyai's career in the county and starting his career as an author	55
Lisznyai's participation in 1848–49 and its consequences	77
Enforced conscription and the first years of Lisznyai's return	89
An attempt to create a new life as an author	105
Palóc songs as ideology and poetry	121
More volumes in the 1850s and 1860s	137
Franz Joseph's 1857 visit: perspectives of the history of mentalities regarding a potential reaction	153
Kálmán Lisznyai, Imre Vahot, and the dances during the 1850s and 1860s	159
Lisznyai's final years	195
Summary	209
Appendix	215
Kálmán Lisznyai's poems published in Hölgyfutár (1851–1863)	215
Pictures	219
Archival and manuscript sources	224
Bibliography	227